

НА ВИСИНИ ЗАДАТКА

Познато је да је **стварање** пролетерских и ударних бригада - регуларних оперативних јединица Народноослободилачке војске Југославије - било од сулбо-носног значаја за развој народноослободилачке борбе и победоносни исход наше револуције.

Трећа пролетерска (санџачка) ударна бригада формирана је у јелном од преломних момената народноослободилачког рата: после пораза и повлачења главнине партизанских јединица из Црне Горе, Санџака и Херцеговине, у време похода у Босанску крајину с циљем очувања главнине Народноослободилачке партизанеке и **Лоброволјачке** војске Југославије (НОП и ДВЈ) и помоћи народноослободилачкој борби у западној Босни, Хрватској и Словенији.

Као једна од прве четири пролетерске бригаде Југославје, Трећа пролетерска бригада била је у Удариој групи пролетерских бригада Врховног штаба НОП и ДВЈ у походу у Босанску крајину, као део елитних јединица Народноослободилачке војске Југославије под директним руководством Врховног штаба, Централног комитета КПЈ и Тита.

Трећа пролетерска (санџачка) ударна бригада формирана је 5. јуна 1942. године код Шћепан-Поља ол Пљевљског и Бјелопољског НОПО, Златарског партизанског батаљона и Милешевске партизанске чете. Бригада је имала укупно пет батаљона са 958 бораца.

Ол бораца из релативно заостале средине, као што је бно Санџак, формирана је трећа по реду пролетерска

бригада у Југославији, у чијем саставу су били струдеити, гимназисти, сељачка омладина, радници, правници, професори, инжењери, учитељи, уметници и комунистички опредељени активни официри.

Због свог геополитичког положаја, као територије између Србије, Црне Горе и Босије, Саниак је имао велики војно-политички значај за народноослободилачку борбу Југославије.

Саниак **III** тачије, Његова четири предатна среза (пљеваљски, бјелопољски, нововарошки и милешевски) били су у току рата значајно жарниште народноослободилачке борбе. Устаничке јединице тих срезова у лето 1941. године бројале су око пет хиљада бораца. Убрзо су ослободиле Бијело Поље, Нову Варош, Мојковац, Шаховиће, околину пљеваљског среза, Бродарево и друга мања места и разбиле италијанску окупациону, квислиншку и предатну власт на целокупној ослобођеној територији наведених срезова, који су обухватили половину територије бившег Саниака.

У саставу Бригаде 5. јуна 1942. године било је укупно 240 члкова КПЈ и 61 кандидат за члана КПЈ, а остали борци већином чланови СКОЈ-а, тако да се с правом може рећи да је Трећа пролетерска бригада била, као и друге пролетерске бригаде, наоружани одред Комунистичке партије Југославије.

Од свог оснивања до коначног ослобођења земље Бригада је прешла славни пут: са Краљевачким батаљоном Прве пролетерске бригаде ослободила је Прозор, Ливно са Првом пролетерском бригадом, водила тешке борбе против Немаца, усташа и четника и имала велике губитке у бојевима за Шујице и Купрес, око Мркоњић-Града, Јајца, Котор-Вароши, Бање Луке.

У саставу Прве пролетерске дивизије Бригада је учествовала у познатој битци за рањенике на Неретви (тзв. четврта непријатељска офанзива), у борбама на Липни (31. III - 19. IV 1943) у саставу Друге пролетерске дивизије, волила тешке и даноноћне борбе и успешно извршила све задатке, о чему говоре и извештаји штабова тих пролетерских дивизија.

На свом ратном путу Бригала је, поред славних даиа, има,а н тренутке тешких искушења. Најтеже је било на Сутјеспи, а време тзв. пете непријатељеве офанзиве. Борбе иа Сутјесци биле су н највећа погибија НОВЈ и Треће пролетерске бригаде у прве две године народноослободилачког рата. На Сутјесци су погинула њена 282 борца и старешине, а број рањених био је знатно већи. Међу погинулима билн су и полигички комесар Бригале Божа Милетић, заменик команданта Момчило Станојловић Мома н многи друга храбри и узорни борци и старешине. О Брнгади, која је имала лакве губитке, која је изгубила половину свога састава и на својем фронту водила даноноћне н тешке борбе против знатно надмоћнијих немачких, италијанских и бугарских окупационих трупа н квислинжских снага, може се тврдити да је часно и пожртвовано, не штедећи жртве и напоре, извршила све постављене задатке.

Од дана формирања до 18. априла 1943. године Трећа пролетерска бригада изгубила је 40% од бројног стања које је имала на дан оснивања.

Трећа пролетерска бригада као, уосталом, н друге пролетерске н ударне бригаде и партизанске јединице, и поједине њене изванредно тешке и значајне борбе, била је и предмет неспоразума.

Било је противречних и погрешних оцена о Брнгади, које су последица делимично ратних услова, недостатка објективних информација, исхитрених оцена заснованих на нетачним или непотпуним обавештењима н др.

Међутим, накнадна, смрена н објективна научна анализа свих чињеница потврдила је да је Трећа пролетерска бригада часно и до краја извршила све задатке и са пуном заслугом н правом носила име *пролетерска*.

О томе је врховни командант маршал Тито неколико пута истицао: »Трећа пролетерска сандачка бригада прешла је тежак борбени пут. Крвљу њених бораца натопљена су многа бојишта широм наше земље. Јунаштво њених бораца и старјешина п у најтежим ситуацијама служили су за примјер. Њихов самопријегор и одличност билн су у правом смислу ријечи пролетерски«.

Такође, маршал Тито је рекао: »Заједно са првим иа-шим пролетерским бригаама 3. иролетерска санџачка пародноослободилачка удариа бригада, у тешким п слав-ним данна рата, представљала је ударну снагу и језгро за ширење народноослободилачке борбе п сгварање је-линица Наролноослободилачке војске Југославије. V бројним борбама које је водила широм наше земље, њени припадници испољили су храброст, издржљивост, високу свијест и оланост циљевима наше револуције«.

Трећа пролетерска бригада учесгиоиала је у највећим и пресудним биткама НОР-а п социјалистичке револуције Југославије - на Неретви н Сутјесци, п усиесио извршила све задатке који су јој постављени. »За изваиредие ју-начке подвиге у којима су се истакли њени борци у хе-ројској битци на Сутјесци Трећа пролетерска народноос-лободилачка ударна бригада (санџачка) је одликована Орденом Народног хероја«.

Посебне н значајне страице историје Трећа проле-терска брига-ха исписала је у јачању братства и једннства Срба, Црногораца, Муслимана и Хрвата у Санџаку, Срби-ји, Црној Горн, Босни и Херцеговини и Дачмашци.

Фашистички окупатори и квислинзи (Анте Павелпћ, Драгољуб Миханловић Дража, Секуле Дрљевнћ, Милан Недић, Осмаи Куленовић н други), који су имали своје помагаче и плаћенике и у Санџаку, расппривали су вер-ску и национашу нетрпељивост п братоубилачки рат на тернторнји Санџака.

Братоубилачког рата је, на жалост, бнло у Санџаку. Међутим, он би био неупоредиво страшнији да није било Комунистичке партије Југославнје н народноослободи-лачке борбе. Наимс, најстрашнији пофони над мусли-манским и српским становништвом у Санџаку извршеип су у време одсуства јединица НОВ и ПОЈ из Санџака, н у деловима Санџака где је народноослободилачка борба била недовољно развијена.

У етнички и верски мешовитом крају стварање Тре-ће пролетерске бригаде имало је и извршило огро.ман утнцај у првом релу на ширење братства и јединства у Санџаку, што је било ол изузетног значаја за победоно-сан развој народноослободилачке борбе у тој области.

Кроз бригаду је прошло око 10.000 бораца разних националности - Срба, Црногораца, Муслимана, Хрвата и других, из преко 50 општина из разних крајева Југославије - Санџака, Србије, Црне Горе, Далмације, Босне, Херцеговине, Кордуна и других.

Трећа пролетерска бригада, као једна међу првим војним формацијама НОП и ДВЈ. у коју је КПЈ послала велики број својих најбољих кадрова, била је изванредна школа командира и команданата, политичких комесара и партизанских руководилаца за нове јединице, извор кадрова и политичка школа за нове борце и старешине у бригадама и партизанским одредима, партијским комитетима, народноослободилачким одборима, Земаљском антифашистичком већу Санџака и АВНОЈ-у.

Трећа пролетерска бригада дала је 20 народних хероја, међу којима - Рифата Бурџовића Трша, Владимира Кисељевића Волођу, Велимира Јакића, Томаша Жижића, Момира Пуцаревића, Јездимира Ловића, Милосава Стиковића и др.

Трети том Зборника »Трећа пролетерска бригада« сведоче на непосредан начин о историји бригада, о њеном борбеном путу дужином 20.000 километара, о 10.000 њених бораца, о 3.000 бораца и старешина који су погинули на разним бојевима Југославије против фашистичких окупатора и домаћих издајника. Од 958 партизана који су се 5. јуна 1942. године сакупили код Шћепан-Полца, на Сутјесци и Зеленој Гори пред походом са Врховним штабом за Босанску крајину, 433 су погинула. Тако је првобитни састав Треће пролетерске бригаде преполовљен у борби за слободу.

Друговима који су организовачи и свима онима који су дали своје прилоге за сва три тома Зборника »Трећа пролетерска бригада« припала заслуга што су сачувапа од заборавља значајна сведоштва о нашој Трећој пролетерској бригади, која је понос бившег Санџака, Србије, Црне Горе и целокупне Југославије. Било да су у питању сећања на велике битке и операције или мање значајне борбе и логања, било да се ради о великим драмама или свакодневним људским радостима, три тома Зборника »Трећа пролетерска бригада« снажно су сведоштво о

њеиом борбеном путу и животу у НОР-у и социјалистичкој револуцији. При томе треба истаћи посебне заслуге Велибора Љујића, партијског руководиоца Четвртог батаљона Треће пролетерске (саиначке) ударне бригаде, ратног политичког комесара 37. ударне (санцачке) дивизије, члана Обласног комитета КПЈ за Саицак и члана Савета Федерације.

Због свега што је наведено, и на борце Треће пролетерске бригаде могу се односити речи врховног команданта маршала Тита, које је изговорио у јесен 1949. године: »Ја знам да ћете ми ви који сте са мном крчили стазе револуције, који сте са мном штитили носила тифусара, и надом хранили преживјеле у попаљеним и опљачканим селима најбоље разумјети и још више се увјерити да други пут нисмо могли изабрати«. А то је био пут борбе свих пролетерских и ударних бригада за слободу.

Мишо ПАВИЋЕВИЋ

*ОД ШЋЕПАН-ПОЉА
ДО БОСАНСКЕ КРАЈИНЕ
И ЦЕНТРАЛНЕ БОСНЕ*

НЕЗАБОРАВНИ СУСРЕТИ

Након тешких борби и провлачења из Санцака и Црне Горе, формирана је 3. санџачка пролетерска бригада, у ширем рејону Шнепан-Поља. Олмах последице тога, негде половином јуна 1942. године, јединице бригаде се прикупљају на простору С. Грандићи - р. Сутјеска. Пети (Плевалски) баталјон се тада налазио у с. Љубине и вршио извиђање и обезбјеђење из правца Калиновика и правца с. Јелеч. Поред тога, изводио је и борбениу обуку са омладинцима који нијесу служили војску. Веома слаба исхрана, а понекад и гладовање, у овом сиромашном и слабо насељеном крају, а она несташница мунџије, као и општа ситуација на том простору, поткрепљивали су жељу да се крене са тог терена, те да се у повољнијим условима настави борба.

Непосредно прије покрета бригаде за западну Босну, Штаб бригаде наредује да се на обилној ливади сакупе штабови батаљона који су били пристигли на тај рејон. Знали смо да је донијета важна одлука и да се вјероватно ради о пријему задатка за покрет који смо ишчекивали. Чим смо се окупили, са начелником Штаба бригаде, другом Ратком Мартиновићем, на састанак је дошао Иво Лола Рибар. Први пут га видим. Црнпураст, младолик, црне и густе косе. У том моменту дјелује тако да сам мислио да је један од команданата, командира или комесара.

Друг Мартиновић нас упознаје са предстојећим задатком, а затим прелази на објашњавање тактичких карактеристика марша, маршевске дисциплине и поступка

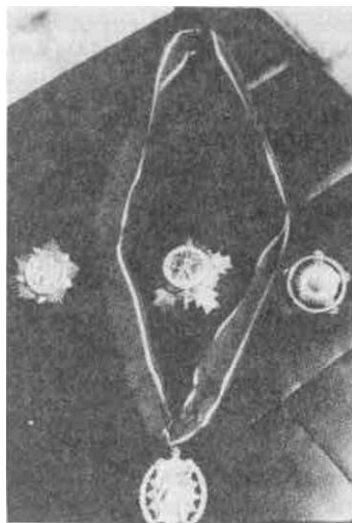

Ратна застава Бригаде

којих се треба држати у покрету. Посебно истиче да је задатак напоран, да ћемо се кретати релативно тешком земљиштем и територијом коју контролише непријатељ. У току марша Бригада ће извести важан и крупан борбени задатак - уништавање непријатеља и рушење комуникација Сарајево - Мостар. Те комуникације су за непријатеља од посебног значаја, јер чине једну од главних веза са јадранском обалом. У снажном и изненадном налету, сва основна упоришта и обезбјеђења непријатеља треба разбити и све важније објекте и инсталације, посебно на железничкој прузи, уништити. При томе, друг Мартиновић истиче: важно је постићи изненађење, а то значи треба очувати тајност покрета. Стога истиче значај добре организације и борбеног обезбјеђења марша. Зависно од покривености земљишта и ситуације, покрет ће се одвијати и ноћу. Маршевски поредак ће се организовати по бригадним колопама, са извиђањем маршевских правана, с тим да се сваки батаљон обезбјеђује посебно истрањем бочних осигурања. До избијања на поменуте

комуникације, борбу прихватити само у крајњој нужди. Командири и команданти ће посебно бринуту о већи унутар јединица и између њих, правовременом склањању у случају наилазак авиона, те правилним постојећима у случају појављивања и откривања непријатеља. Као што се види, организација марша је солидно припремана, што је обезбеђивало стабилну борбену готовост и спремност од било каквог изненађења.

Након те војностручне инструкције, говорно је Иво Лола Рибар. Послије излагања о ситуацији на великим ратиштима, изнио је стање у нашој земљи, а посебно у Босни, зашто напуштамо територију Црне Горе, Херцеговине и Саниака, због чега је донјета одлука за покрет у Босанску крајину, да је основни циљ овог покрета поновно преузимање иницијативе и тучење непријатеља на ширим просторима земље, непосредније се повезујући са устаничким снагама Босне (посебно Крајине), Хрватске, Словенје, лакле - широким распламсавање устаика, попуна постојећих и стварање нових и свих јединица, проширење постојеће и стварање нових слободних територија.

Одлик-оваим бригада

Полазећи од важности и значаја предстојећег залатка говорно је о политичкој припреми и улози Бригаде. Указивао је на познате принципе понашања партизанских јединица. С обзиром на то што ћемо пролазити територију коју је тата контролисао непријатељ и гдје је присутна усташко-четничка пропаганда, посебно је важно сачувати углед народне војске и развијати дух слободе и братства, који су усташе и четници настојали до

краја разорити. Истичући правилан однос јединице према народу, крајевима кроз које будемо пролазили, нагласио је значај активног дјеловања и зближавања са народом. Тамо гдје се будемо задржавали - окупљати и водити разговоре са људима, објашњавати им циљеве народноослободилачке борбе и улогу партизанских јединица у њој, говорити им о циљевима устанка, о значају братства и јединства, и у свему томе разобличавати непријатеља. Нама, старјешинама, предочио је озбиљност и одговорност у погледу дисциплине и реда јединица - појединачно, да поступци и њихов изглед морају одражавати дух народне војске.

Овдје је само забиљежио смисао излагања Лоле Рибара на том састанку. Његова јасноћа, убједљивост и ауторитет су на мене оставили дубок утисак. До краја разложен, прецизан у захтјевима, лавао је снагу задацима и уливао сигурност. И политичка и војна страховања излаживала је на познавању стања и потреба дате ситуације. Прнје тога нисам га познавао, нити нам је речено ко је он и какву има функцију, али, и поред тога, његово иступање је уливало ауторитет и сигурност. Био сам поносан када сам сазнао да је, иако млад, члан Врховног штаба. Схватио сам да је посебна личност, чија се вриједност одмах открива и која брзо осваја.

Корисно је подсјетити се на неке случајеве. Они указују на озбиљност, а и потребу припрема и инструкција какве су биле пред тај марш. Изнећу случај који се догодио непосредно пред избијање на комуникацију Сарајево - Мостар. Зауоставили смо се и преданили на Бјелашници. Баш смо завршавали припреме за настављање покрета. Наједном ми јавише да се ирема 5. батаљону приближава врховни командант Тито. У његовој пратњи су били замјеник команданта бригаде Миле Перунчић и још неколико старјешина које нијесам познавао. Међу њима је био и сељак који је тих дана изашао са стоком на планину. Нисам знао о чему се ради. Чим су ме обавијестили, истрчао сам и рапортирао о спремности батаљона за покрет. Послије тога Тито се обрати сељаку и, показујући му комору батаљона, упита да ли можда у њој пре-

познаје свога коља. Пошто је он одговорио да га ту нема, пролужили су даље.

Сигурно је нека јединица одузела - реквирирала коња и сада се обилази и тражи не само да се врати коњ, већ и пронађе ко је то учинио. Из тога се види колико је било важно чување угледа партизанских јединица, очување правилног односа према народу и поново указивање на дух и понос народне војске. Чак се и друг Тито у том случају ангажовао, како би се неправилности у коришћеној опреми, јер дисциплина, достојанство и снага НОВ је на путу, становнике успутних села, остављала снажан утисак. За пренос рањеника, опреме, могао се и морао обезбиједити коњ, али никако једноставним одузимањем. Морало се поступити на предвиђени начин. Уколико у одређеном случају није постојао НОО, који је за то био надлежан, онда се команда дотичне јединице морала споразумјети са власником - сељаком о извршењу неопходне услуге, без одузимања и грубости.

У вези са таквим владанјем и понашањем партизанских јединица, могао би се навести и сљедећи случај. Непосредно после тог сусрета на Бјелашници 5. батаљон 3. пролетерске санџачке бригаде је у склопу општег напона на комуникацију Сарајево - Мостар имао задатак да ослободи железничку станицу Браћина и ликвидира важна постројења зупчате пруге. У ноћном нападу, железничка станица је лако заузета, али је од посебно значаја то што смо ту затекли и уништили већи број локомотива, вагона, порушили окретницу, зупчанике и друге значајне инсталације на станици. Као што се зна, успешан напад пролетерских бригада на те комуникације је био крупан ударац за непријатеља и његов саобраћај на том правцу.

Ту сам имао прилику да по другом пут на маршу сретнем друга Тита и рапортирам му. Тим правцем, из 5. батаљона, кретао се и Врховни штаб са другом Титом. У току ноћи и наредног дана пребацили смо се преко железничке пруге. Тада сам извјестио да је Батаљон, између осталог, у станичним зградама и једној композицији воза, заплијенио већу количину разне робе, посебно животних намирница, цигарета, пшће, чоколале и др. Све је

то стављено под контролу и предато Интендантури Врховног штаба, за потребу рањеника. Моша Пијале је размишљао у каквом су искушењу били борци који су то заплијенили с обзиром на папорне маршеве и слабу исхрану претходних дана.

Такав поступак је био одраз високе свијести и дисциплине и морала пролетерске јединице. Иако изнурен маршевима и слабом исхраном, 5. батаљон је до краја спроводио дата упутства и био оличење понашања народне војске.

Сигурно је да су то за мене били незаборавни сусрети у току марша пролетерских бригада за Босанску крајину.

Велимир КНЕЖЕВИЋ

СА ПЕСМОМ НА ТРЕСКАВИЦУ

Крајем јуна 1942. године Врховни штаб са пролетерским бригадама кренуо је за западну Босну. Трећа пролетерска саидачка бригада такође је била у тој колони. Из рејона Вучева, Бурева и Грандића, где се до тада налазила, бригада је пред свануће изашла из Зеленогоре и полако се почела примичати Калиновику. Када смо били недалеко од Калиновика, приметио нас је непријатељ и почео да пуца из далшине на колону наше бригаде.

Одједном се проломила снажна експлозија - као да је гром ударио у непосредној близини. Затим примећујемо да гранате пљуште по калиновичкој тврђави. Сада знамо - топ Прве пролетерске дејствује по усташама. Храбри нас. И више од тога - непосредно помаже. Чини ми се да нам сала нико ништа не може. Мислим: како би лепо било кала бисмо у свакој борби имали подршку артиљерије. Брзо бисмо се тада обрачунали са свим непријатељима!

Док сам о томе размисљао, командант Лубо нареди: »Покрет!« Брзо се свијемо у колону и, користећи очигледну збуњеност непријатеља због дејства наше артиљерије, крећемо. А пре тога покрета пало је још неколико граната по калиновичкој тврђави које су потпуно ућуткале непријатеља. Отворен нам је пут према Трескавици.

Непрекидно маршујемо. Тај марш је напоран. Ол раног јутра до вечери нигде се нисмо зауставили. Предвече стигли смо до обронака Трескавице. Заустављамо се поред језера званих Горско око. Има их више, а вода им је нео-

бично хладна. Ова језера су нам добродошла да се после дугог и иапорног марша освежимо. Сутрадан поново покрет. Без хране смо и једва издржавамо напоре. И друге невоље нас прате. Непријатељ нас стално узнемирава. Ако није он, онда је ту киша. Кад киша не пада, над главама су нам непријатељски авиони. Ипак, авиони највише и иајчешће туку према источној страни - тамо где Прва пролетерска води борбе са усташама. Мн још нисмо ступили у борбу, доста нам је тешко. Ипак, имамо времена да у предасима и у краћим одморима, а дужим посебно, разговарамо о свему. После пада мрака, наложимо ватре, окупимо се око њих и почнемо разговоре.

Пошто нас је највише из истог краја, разговори се најчешће воде око тога како је сада у нашем селу Потпећу, како су, шта раде и како ће се понашати они наши другови који са нама нису пошли, већ су остали у Санџаку. Отворено разговарамо о томе како ће се држати, да ли ће се поколебати и ирићи четницима, да ли ће, када поново булемо дошли у Санџак, прићи нама... Преовладава мншљење да ће ипак ступити у наше редове.

Окуиимо се тако ми из Потпећа и причамо о свему, али често и о храни. Изгладњели смо и изнемогли у даноноћним покретима, па нам приче о разним јелним пријају. Владо Стијеповић је мајстор за такве приче. Он нам понекал плувачку натера на уста причајући о логодовштинама везаним за нека славља на којима се добро јело. Почне Владо тако да прича, а ми га изузетно пажљиво слушамо. Посебно су мн остала у сећању његова казивања о томе како је као партизан срдечно приман у појелиним санџачким селима. Ти разговори трају све дотле док нас умор не савлада. А онда поново буђење и покрет.

Идемо даље. Приближавамо се врху Трескавице, али никако да стигнемо. Иако смо већ закорачили у лето, то се на овој планини не осећа. Хладно је, а ова, 1942. годинна, некако је чудна. На Трескавици киша и суснежица данима не престају. Личје понекад као из кабла, па нам ионако напоран марш чини још тежим. Налазимо се на планинској висини од близу 2.000 метара. Гладни смо, слабо обучени и исцрпљени до крајњих граница. Мислим да не могу даље, а ипак настављам. Пушка мн је отежала.

Пребацујем је са једног рамена па друго. Не помаже. Ненспаванн смо п то нас још више исцрпљује. Али, и када нам се нружа прилика да се одморимо, у томе не успевамо. Јер, чим станемо одмах се у нама узнемире чонори вашака, које су се код свакога од нас толико нако- тиле да их, где год руком дохватиш, извучеш по неколи- ко. Крв нам пнју... Оне, киша и глад, а затнм висока и беспутна Трескавица, као да су се уротили против нас. Не знам којн је дан марша, али сам изнемогао. Идем у колони, пребацам пушку преко леђа и дремам. Корачам тако ко зна колнко и тргнем се тек онда кад удари.м у друга испред себе. А било је тих дана другова који су у колони заспали, скрену.ли са стазе и сурвали се у прова- лију.

Иде.мо дуго а никако да пређемо врх Трескавнце. Чинн ми се да је прош.ла година од како смо почели да се пењемо уз њу. Ипак, приближавамо се врху планине. Савлалаће.мо је као и многе друге што смо до сада савла- дали. Осећам то и по разрећеном ваздуху, а и све већем успону. Чини ми се још мало па ће.мо и небо руком до- хватити. Рачунам - кад савладамо ову планннчину, тада ће н наше муке пресгати.

Најзад смо при самом врху плашше. Најједном чујем песму. Пева је женски глас. Наша партизанска песма тако лепо одјекује на врху Трескавице. А тада, лок се планином разлеже иартизанска песма, коју прпхватају и другн, поред нас прође колона Врховног штаба. И ми смо пева.и. Касније сам сазнао да је песму повела Вера Цр- венчанин, студенткиња - комуниста. Са песмом савлада- ли смо Трескавнцу, док је пред нама маршевала Прва, а порел нас Друга и Четврта пролетерска. Иде.мо заједно да у западној Босни распламсамо бакл>у револуције.

Никма ПОЛЕКСИћ

ОДМОР НА КАЛИНОВАЧКОМ ЈЕЗЕРУ

После вишемесечних исцрпљујућих борби са четницима и Италијанима, по Санцаку и Цријој Гори, а нарочито у току јуна у кањонима Таре, Пнве и Сутјеске, кренули смо за Босну. Формираиа је колоиа Прве пролетерске и Треће санџачке пролетерске бригаде. Први пут од формирања бригада се иашла на окупу у једној колони. Кретачи смо од Врбшше и Понова Моста преко Зеленгоре, поред Калиновика у правцу Босне. Јутро нас је затекло у колони на маршу у непосредној близини Калиновика. У њему су се налазиле јаке снаге непријатеља. Прошли смо без борбе. Непријатељ, видећи дуге колоне партизана, није ступао у борбу. Остао је у својим утврђењима, јер се бојао да заматне кавгу. Негде око подне прикупили смо се на подножју Трескавице, око малог језера у густој шуми, која иас је потпуно сакривала од погледа са земље и из ваздуха.

Одмор је дат свим јединицама. Сви су се разишли око језера, умивали, одмарали. Уствари, одмора није било. Сваки борац је имао обавезе које је гребао извршити. Чланови СКОЈ-а, канлилати и чланови Партије припремали су се за састанке на којима је требало разговарати о прелстојећим задацима. Требало је припремити забавне програме за после подне, »враще«, рецитације, песме. Ту су ангажовани стални учесници и школовани борци и старешине. Највише су се ангажовали Јунуз Мећедовић, Мнраш Жижић и други омладинци и омладинке. За време одмора требало је обавити и друге по-

слове око хмгијенс и око спремања хранс. Ватра се није смела ложити, ннти се могло кретати изван места одмора. Нама су одморн увек пролазили у забави и активном политичком раду. Олмор је био, у стварн, одмор ол борби и фнзичких напора, али не и ол **устал>ених** активности које смо свакодневно обављали. Никала нисмо билн без обавеза и рала. Увек смо нашли могућности ла своје задатке извршимо, па и у току најжешћих борби. Одговорност према заладима била је изузетно велика и нз тога су произилазили остали квалнтети другарства, искрености, храбросгн н пожртвован>а, повезаности и привржености друга према дру|у. Стварало се гранитно јединство. Ми, Санцаклије, то смо посебно гајилн н развијали.

После подне ирво су се олржали кратки састанци ио четама, на којима се разговарало о маршу за Босну, о ситуацији у земл>и, о стагву на нсточном фронту. У земл>и су се устшши ширили V свим крајевима Босне, Хрватске, Далмације. Мн смо напустилн Србију, Санцак, Црну Гору и Херцеговину. Ииак је то био непријатан осјећај. Остале су поролице незаштићене, села и куће спаљене, остао је велики терор четника п Италијана. V батаљону н четама су млали л>ули, скојевиин, и чланови Партије и непартнјци високог морала и одани својим нлеалима. Идеалима слоболе. Знали смо и бнвалн увереии ла идемо кроз нове борбе, у нове победе и ла ћемо се као побелницн вратити и ослободнти привремено напуштене крајеве п до.мо.ве. На источном фронту јуна 1942. године ситуација је била тешка. Још је нннцијатива у рукама Немаца и велике офанзиве иа Москву н Лењишрад. Верујемо Црвеној армнји, верујемо у снагу СССР-а да ће он истрајати и бити победник. На крају састанка указано је на слабостн појединаца испол>еиих у току борбн или марша. У ноћн поред ватри, изведен је забавни програм испод столетних стабала, борова, јела н букова, шаљивп »врабац« увек најмилија тачка програма. Закачно је сваког помало. Песме су биле борбене, али дивне: Тече Тара, Були се исток п Запад, С Дона, Волге п Урала н друге. Завршен је днеани одмор, обављено је много нослова и задатака. Психичкн смо се одморили. То је повратило снагу борцима, за-

боравили су на тешкиће, развнло се поверења, снага и вера у издржљивост. Кренули смо планинском стазом уз Трескавцу која се својом висином застрашујуће уздижала. Изгледало је као да се спаја са небом. Кренули смо одморни и спреми да је савладамо у једном даху. Тако је и било. Стигли смо на врх, заноћили и уз ватре, бијени леденом кишом 28. јуна 1942. године очекујући наређење за даљи покрет.

Бранко ЂЕГКОВИЋ

БОРБА СА УСТАШАМА НА ИВАН-СЕДЛУ

Завршен је марш из долине Сутјеске и прелазак преко Трескавице, планине сурове, тешко проходне, којом су се кретали само вични и вешти чобани и по неки планинар. Савладана је и Бјелашница. Трећи батал>ои се нашао у близини пруге Сарајево - Мостар. Застали смо на северним падинама Бјелашнице у ишчекиван>у задатка за даљи нрави кретања. Тај краћи одмор добро је дошао, јер су борци били уморни, исцрпљени дугим и тешким маршем и гладовањем. Месецима је храна била слаба, нарочито у току маја и јуна, када смо имали свакодневне борбе са четницима на врлетима, у кањонима и на висоравнима Л>убишње, Дурмтора, Пнве и Вучева, затим Челебића и Зеленгоре. Нашли смо се на терену без хране. Гладовао је и народ. Доста је имовине уништено, опљачкано и спаљено од четника, Италијана, усташа и домобрана. Сваки борац је желио да се крене са тих терена. Колона младих, али искусних бораца, од Милешева и Бијелог Поља, колона Срба, Црногораца и Муслимана, кретала се спремна да изврши сваки задатак. Застали смо на Бјелашници. Застој пред акцију. Чула се лагана иесма Милешеваца, дивна, тиха о Л>убиши Миодраговићу, о Златару, Лиму, о друговима који су остали на вечној стражи свога народа. У току тог застоја наишао је Врховни штаб са другом Титом. Нисмо знали да се у тој колони налазио и Тито. Разговарао је са друговима из Штаба батаљона и осталим борцима. Тито, као и увек, интересовао се за борце, расположење и стање у јединици. Ми смо касније сазнали да је прошао део Врховног штаба и да је Тито разговарао са борцима и руководиоцима батаљона.

Бно је почетак јула. Лен месец. Лепп и топли дани. Још лепша планина која је обавијена зеленом шумом и ливадама на којима се сунчанн зраци златасто прелавају, а лагани планински поветарац освежава наша лица. Многи се од нас опустио и предао мислима. Тражн сличност тог предела са планинама Златара и Бјеласице. Нестао је замор и глад. Нешто нас је испунило снагом, ведрином и задовољством, као да излазимо из куће V школу, на њиву или код стада оваца. Осећамо се спреми да сада као пролетерн, зрели и озбиљни војници, чврсто и енергично илемо из побеле у победу. Да проносимо славу наше борбе крајевна кроз које ћемо пролазити, да својом храброшћу и понашањем будемо пример људскости и привржености народу, његова заштита, а немилосрди у уништавању непријатеља. Чини се да је то била наша велика снага, да нас је народ прихватио и волно. Волио је борце Треће пролетерске бригаде, јер су се уверили у нашу снагу и приврженост народу у свим местима где је бригада боравила или водила борбу.

Већ неколико дана нисмо имали борби. Било нам је необично. Знали смо да ћемо кроз Босну водити борбу са разним непријатељима, Немцима, Италијанима, усташама, четницима и ломобранима. Нисмо познавали неке од њих. Ми смо у току 1941/1942. године до поласка у Босну волили борбе са Италијаша, четницима и муслиманском милицијом. Нисмо размишљали о томе који нас непријатељ очекује и где ће се борбе водити. Имали смо довољно ратно и борбено искуство, па смо могли успешно водити борбе са сваком непријатељском формацијом.

Трећи батаљон је добио задатак да учествује у акцији на путу Сарајево - Мостар. То је била једна од највећих акција које је до тада водила нека партизанска јединица. Требало је разорити ту за непријатеља важну саобраћајницу и заузети већи број мањих и већих гарнизона и посада које је непријатељ држао и организовао за одбрану. Наш задатак је био да на Иван-седлу, поред обезбеђења десног крила наше бригаде, заузмемо жандармеријску станицу у којој се налазио непријатељ. Добили смо податке да се на Иван-седлу у згради налазе усташе и да су зграду припремили за борбу. За напад су форми-

ране фупе бомбаша и фупе са аутоматским оружјем. Није имало довољно муниције за аутоматско оружје, па је од борапа узета муниција. Сваком појединцу остављено је по 10 метака, а остало је прикупљено за аутоматско оружје. Како смо се приближавали зфади, која се у ноћи оцртавала, чинило нам се да је офомна, да је права тврђава. Тако је и било. Зфада од камена са приземљем и спратом, зазиданим прозорима и вратима, са отворним пушкарницама из којих су усташе дејствовале, контролишући прилазе зфади. Покушавали смо бомбама приморати усташе на предају. Тукли су по пушкарницама и наши пушкомитраљеви и митраљеви. Усташе су оствариле жестоку ватру, вриштале, псовале, више од страха него од јунаштва. Нисмо могли да напредујемо у зфа.уу. Доста смо се намучили да јој приђемо. Усташе смо позвали на прелају, постављали им услове. Они су и даље одговарали ватром и псовкама.

После попоћи успели смо ићи зфади са стране која није контролисана. Није било другог решења него да се зфада запали. Како то учинити? Зграла од камена, висока. Припремљен је материјал и одређени борци за паљење зфаде. Успели су доћи до крова. Вафа је брзо захватила кров и ширила се по целој згради. Усташе, видећи опасност, јавиле су се и рекле да су старешину убили. Бацили су леш кроз прозор и најавили своју предају. Колнко се сећам, предало се 12 усташа. У тој акцији погинула је другарица Стојадиновић из Милешевске чете.

То нас је јако ојачало, јер нам је сваки губитак тешко палао и још више изазивао мржњу према непријатељу.

Плен није било велики - десетина пушака, пушкомитраљез, неколико сандука муниције и бомби, нешто одећа и хране. Све је то добро дошло, а нарочито муниција, којој смо се више радовао него храни и одећи. Први пут смо волили борбу са усташама, први пут смо их победили, заробили и видели како изгледа та војска. Ова акција иако мала за нас, била је значајна. Све наше борбе које смо водили у Босни водили смо веома успешно.

Браици ЊЕЖКОВИЋ

НАРЕБЕНЕ ~~АРМА~~ ТИЈА ШТАБУ ТРЕНЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ ~~(САНАЧКЕ)~~ ВРНГАДЕ

ВРХОВНИ ШТАБ
Н.О. ПАРТ И ДОБР ВОЈСКА

ШТАБУ III ПРОЛ Н.О. УДАРНЕ БРНГЛДЕ

ВАШ ВАТЉОН ИЗ С МАЛОВАНА СА ЈЕЛНОМ ЧЕТОМ БАТАЛОНА -ВОЈИНА ЗИРО
ЛЕВИН> ЛИКВИДИРАО ЈЕ ШУЈИЦУ: ОТПОР ЈЕ БИО СЛАБИЈИ МЕБУТИМ. ГИРЕМА НЕЛР(>
ВЕРЕНИМ ПОДАЦИМА УСГАШЕ СУ СА 2-Ј ТЕИКА И ОКАОПНИМ АУТОМОБИЛОМ ИЗНЕ
НАДИЛИ II, IV И V БРИГЛЕ IV И НАВОДНО ИХ РАЗБИЛИ.

ОБЗИРОМ НЛ ОВАКО ИЗМЕЉБЕНУ СИТУАЦИЈУ. ПОТРЕБНО ЈЕ ДА ВАШИ БАТАЛО-
НИ ОСТАНУ V РЕЈОНУ ПРОЗОРА И УХВАТЕ ЧВРСТУ ВЕЗУ СА АРУГОМ АРСОМ И ШТАБОМ
IV БРИГАДЕ И СТАВИТЕ ИМ СЕ НА РАСПОЛОЖЕЊЕ. И НА ТАЈ НАЧИН СПРЕЧНТЕ НАД
ИРАЈЕ ТИХ УСТАША КА П703ОРУ И ПРИХВАТИТЕ КОЈБИЧКИ БАТАЉОН, КОЈИ СА ПЛА-
НИНЕ БИТОВЦА ГРЕБА ЛА СТИГНЕ ДАНАС ИЛИ СУТРА У ПРОЗОР

ПРИПРЕЛИТИ ФЛАСHE СА БЕНЗИНОМ УМОТАНЕ КРПАМА И ПРЕКОПАЈТЕ АРУМ
ПРЕМА I ВАКУФУ ДА НА ТАЈ НАЧИН СПРЕЧИТЕ НАДИРАЊЕ ТИХ МОТОРНИХ ВОЗИЛА
ТРЕБА БРЗО РДПГН ПРЕМА НОШХТВОРЕНОЈ СИТУАЦИЈИ

СМРТ ФАШИЗМУ - СЛОБОДА НАРОДУ.

24/11.<M2. Г.
IV ЧАС
ЗАНАГЛНИА
МП

В КОМАНЛАНТ
ТИТО. СР

ДРАМАТИЧНА БОРБА НА ГОРЊЕМ МАЛОВАНУ

Јаче усташке снаге, подржане авијацијом и тенковима, под непосредном командом пуковника Францетића, извршиле су снажан напад правцем Купрес - Шујица и 28. јула успјеле потиснути наше снаге и заузети Шујицу. Првог и другог августа 3. пролетерска бригада извршила је одлучан противнапад и уз обостране велике губитке успјела да поврати Шујицу. Францетићева група нашла се у полуокружењу. Због тога је била принуђена на повлачење ка Купресу.

Трећи батаљон у тој ситуацији држао је положаје на линији Горњи Малован - Брдо Батоглав и спречавао пробој усташама ка Купресу. Милешевска чета била је у засједи неопредјелено на комуникацији (школа у Маловану).

Другог августа у пријеподневним часовима усташе су извршиле силовит напад на 3. батаљон. Борци батаљона били су подвргнути јакој артиљеријској и авијацијској ватри. Батаљон је пружао снажан отпор, усташама наносио озбиљне губитке и успоравао њихов пробој ка Купресу. Негдје око 14. часова, Францетић је успио да заузме кључни положај - Батоглав, чиме је било озбиљно угрожено десно крило батаљона, тј. Милешевске чете. У тој ситуацији командант 3. батаљона Жарко Видовић неочекивано је издао наређење командирима Милешевске чете за повлачење сјеверно од комуникација (на јужне падине пл. Цинцар).

Преко комуникације успио је да се пребаци само први вод чете, док су остале снаге батаљона остале и

дале на положајима јужно од комуникације Шујица - Купрес. Дан је био сунчан и тонао. Од заклона борци су могли да користе само ниско жбуње. Крвожелне усташе јуришале су као разјарене звијери. Развнла се стравична, неравноправна борба. Гинули су борци 1. вода, а њи и усташе. Била је то борба Давила и Голнјата. Мунџије је било понестало. Није постојало оружје којим би се борци могли супротставити авијацији и тенковима.

У повлачењу преко комуникације, напшао сам на смртно рањеног друга Туфа Хаџагића. Покушао сам да му помогнем, да га склоним. Међутим, било је немогуће. Усташе су надирале за нама, а Туфо, видјевши општу опасност, замолио ме да га не дирам, него да узмем торбицу са бријачним бријачем. Умјесто вапаја изговорио је из свег гласа: »Пролетери, напријед, живела Партија«! Узбуђен поставио сам повлачење даље. Лијево од мене јуришале су усташе, чинило ми се брже од мене. Насколько корака даље Велибор Љујић, замјеник политичког комесара батаљона, пуцао је на усташе, помажући тешко рањеном и храбром борцу Сретену Марушићу. У једном моменту усташки метак је погодио Љујићеву пушку и разбио је на парчад. Љујић је остао само са пуштом у руци и наставно да се супротставља непријатељу. Најомак мени, руски черој, борац Сретен Марушић, виче из свега гласа: »Нећете ме, издајници, усташки ниткови, ухватити жива«! Са сломљеном ногом неустрашиви Сретен налази храброст и као да не осјећа бол пуца из карабина и сваким метком погађа. Пуца заборављајући на рау, која је само да боли, него и снагу одузима. Хтио сам да му помогнем, да га склоним у клеку, али нијесам успио. Усташки куршум је прекинуо живот храбром омладинцу Сретену Марушићу, који је у тој борби испољио херојску храброст.

Недалеко од Сретана Марушића лежао је и Рајко Ратковић Рако, погођен са неколико усташких метака у груди и главу. Тешко је било наставити даље. Усташе су близу, другови остају један по један, снага малаксава. Усташе и даље вичу и псују. Но, та опасност није последња. Изнемогао сам, а имам само два метка. Велибор Љујић, замјеник комесара батаљона, тешко је рањен. Остаје у

једној клеки. Било га је немогуће извући. Како даље. Нестало је и муниције. На велику срећу наиђох на шаржер од пушкомитраљеца пун муниције. Та радост се ничим не мјери.

Требало је још само мало издржати. Ту наломак је висок крш, за десетак метара спас, близу је, али и далеко, јер киша куршума гешко дозвољава кретање напред. Наједном чух из даљине глас командира чете Бошка Шкрбовића који ме пита: »Знаш ли јесу ли живи Велибор и Жарко«? Довикнуо сам му: »Сви другови су изашли«, јер нијесам смио казати истину да не би усташе чуле да је Велибор остао у клек рањен. Усташе су осјетиле да је наш отпор ослабио, па су почеле да се окупљају у близини нас, на удаљености око стотину метара. Тукли смо их из пушкомитраљеца. Попадали су сви на земљу. Сигурно их је било доста мртвих. Са падом мрака усташе су се пробиле ка Купресу, а ми у шуму. Са нама се налазио и друг који је био придодат чети као водич терена, а са остацима борцима који су одступили у том правцу изгубили смо везу. Мора се сачекати мрак у шуми, а затим се вратити по рањеног заменика комесара батаљона, ако га усташе већ не буду пронашле. Крећући кроз шуме наишли смо на језив приказ. За сваким дрветом било је заклано по једно дијете, жена или старац. Када смо дошли до класе, у којој сам оставио Велибора, њега више ту није било. Размишљао сам о томе да ли можда нијесам промашио класу. Био сам забринут плашећи се да га усташе нијесу ухватиле. Међутим, то није могуће. Он се жив не би предао. Да је убијен, нашли бисмо га већ ту. Договорили смо се да га зовемо звиждуком и гласом. Велибор је чуо наш договор, на је закључно да је то неко од бораца и јавно се. Пришли смо му. Он је већ био дијелом своје кошуље завио сломљеном ногом. Био сам пресрећан у том моменту. Нас тројица бораца смо га нолако носили у правцу села Заноглине. Тако смо спасили заменика комесара батаљона, али су, на нашу велику жалост, ту на пл. Цинцар, остали вјечито да леже у темељима новог самоуправног социјалистичког друштва четири храбра борца из Милешевске чете 3. ба-

батаљона 3. пролетерске санџачке бригаде: Сретен Марушић, Туфо Аџагић, Василије Коковић и Рајко Ратковић.

Поред погинулих другова, у овој неравноправној борби рањени су: Велибор Лукић, помоћник комесара батаљона, Јусо Мусамбеговић, командир 1. вода, и борац Чедо Шпица из Велике Жупе. Тако је 2. августа у борбама на Горњем Маловану из малобројне Милешевске чете било из строја избачено седам бораца.

Трећег августа група бораца се вратила да сахране погинуле другове. Били су, на жалост, искапљени усташким камама. Сахрањени су један поред другог, заједно, као што су се заједно и борили. Прежаљени су ћутке. Сви борци чете и батаљона само су мислили: »Усташе, осветиће моје другове«. Остале јединице батаљона повукле су се у току дана ка с. Вуковском и нису имале губитака.

Милс ПЕРИЧИЋ

РОБЕНДАН НА КУПРЕСУ

Ноћу, између 13. и 14. августа 1942. године, наше јединице, међу којима је и други батаљон Треће саниачке пролетерске бригаде, припремале су напад на Купрес - варошницу на путу Ливно-Бугојно. У Купресу усташе - Црна легија. Чинило се да су сви почињени усташки злочини заједно са њиховим учиниоцима преселени у овај фантасм. Насељени део града су веома добро утврдили и опасали бодљикавом жицом. Свака кућа претворена је у бункер. Поред бројног аутоматског оружја и минобацача, усташе су имале топове и тековне. Били су много бројнији од наших снага које су ангажоване на овај посебно важан градић.

Наш други батаљон је наступао из правца Погане главице - брдашца издигнутог напред Купрешког поља. После кише, која је падала цео дан, ноћ је била мрачна и прохладна. Томе је нарочито допринела магла која је почела да обавија Купрес и притиска Купрешко поље, као да је новембарска, а не летња августовска ноћ. Ипак, Други четник, Другог батаљона, којој ја припадам, то као да ништа не смета. То је чета младости. Радош Зељевић, наш командир, 26 му је. Волно га, добар је и храбар и велики другар. Комуниста је. Ту су наши пушкомитраљери, скојевци, двадесетогодишњаци, Бранко Раонић и Вукало Шепић. Затим скојевци Јагош Марковић, Радојица Поповић, Владислав Бајчетић, Милораду Вучетићу, члану партије, тек је 17 година. Још је голобрад, де-чак, а већ је пушкомитраљер. Храбар је и омнљен у четник. Ту је и седамнаестогодишња скојевка, моја добра

другарица Велика Јовић. Училе смо заједно основну
ијолу. играле се. Вршњакиње смо. Мени је слтра, 14. ав-
густа, ронћенлан. Пуним 17 година. Владо Обрадовић
Скојевац, најмлаћи је борац наше чете. Нема ни пуних
16, још је дете, мањи је од пушке. Омиљен, увек насмејан,
иесео и несташан. Учили смо заједно гимназију у Пље-
вљима.

Не знам колико је сати. Ноћ поодмакла. Наша чета
је у покрету ка Купресу. У строју смо, једно поред дру-
гог Велика, Бранко, Милорад, Владо н ја. У нашој бли-
зини је и команлир чете Ралош. Тражи ол нас да се уоз-
бнљимо, а мн терамо своје. Расположени смо. Залирку-
јемо се. Паднс п неки виц. С.мејемо се као да не идемо
у борбу.

Негде око поноћи, стрељачки строј наше чете при-
шао је неопажено усташким рововима н бункерима над-
омак града иако су усташе ракетама готово непрестано
осветљавале простор испрел себе. Лежимо прн>убл>ени
уз земл>у. Поред мене је Велика. Испред нас је иушкомит-
рал>езац Милорал Вучннић. Остали су нешто дал>е.

Почиње борба. Оглашавају се пуиже н мнтрал>езн,
прште ирве бомбе наших бомбаша. Командир Јагош ко-
мандује: »За мном - на ровове«! Кренуо је напред, а за
њим пушкомитрал>есци Бранко и Вукајло. После неколи-
ко корака, иокосили су их усташки рафали. Пали су је-
дан поред другог. Јурншају остали борци. Дочекују их
усташе ватром нз свих оружја. Смењује се јуриш за ју-
рншем. Све т\тњи. Укрштају се светлећи меци. Олблесци
експ.лознја ручних бомби н мнобацачких фанага. Небо
је преливено разнобојном свстлошћу у којој су помешанп
жнвот и смрт.

Све то трајало је дуго, као вечност, лок нисам са оча-
јем и зебњом утврдила да је умукао н Милорадов пуш-
комитрал>ез. После неколнко часова борбе, наш напаљ је
одбијен. Сфел>ачкн сфој Друге чете зауставл>ен је иеп-
рел зидова Купреса. Допузала сам до Милорала да му
помошем. Лежао је непомичан. Држао је на грудима свој
пушкомиштраљез. У тамној купрешкој ноћи на његовом
лицу назирао се његов вечнти благи осмех. Спустила сам
руку на његову главу, у знак послелнлг опроштаја. У не-

посредној близини лежали су непомнени, као у посмртном строју - у полу смрти и Бранко, Владислав, Вукајло, Јагош, Радојица и Јован. Са њима је и командир Ралош. Млади људи, тек стасали за живот, све лепши од лепшег...

Пролази време поново дуго као вечност. Борба јењава. Светлост запаљених слама гасне. Поново је мрачно. Хитам ка месту где сам оставила Велику. Ње нема. Окрећем се. Нигде никога. А онда, наједном, као да је однеку спуштена, настаје мукла тишина коју повремено наруше преплашене гласове које нестају у згуснутој мешавини магле и мрака и појединачни пуцњи иако је борба престала. Сама сам. Осећам неку нову зебњу. Страх ме при помисли да ме усташе могу живу ухватити ако овде сачекам јутро. Не, то нећу дозволити. Од оружја имам пиштољ и две бомбе. Пушке немам. Можда је остала поред Милорала, Јагоша, Миленка или неког другог. Не знам.

Завукла сам се под неко шибље на које сам наишла Сломљена сам. Као да ме је ухватио неки полусан. Наједанпут, из чиста мира, почињу да ми навиру сећања. Враћам се у дециство. Играм се са децом из суседства. Купамо се у Везичници, август је. Шта ли рале мајка Милена, брат Мишо, сестре Рада, Кока и Зора? Они су остали у Забрћу. Да ли су живи? Да ли страхују за нас четвором који смо у партизанима - оца Милују, брата Мила, сестру Дару и мене? У истом смо батаљону, али у различитим четама. Да ли су и они учествовали у нападу на Купрес? Да ли су живи? Данас је мој рођендан. Знају ли то они сада? Верују ли да сам жива? Тргла сам се. Не, није сала тренутак за размишљање. Испред мене, под знацима Купреса, леже на мртој стражи моји другови. И они имају своје родитеље, браћу и сестре, неки и децу. И њих чекају да се врате да славе рођендане. Њихови најмилији још не знају за овај ужас.

Моје мисли прекинуло је шушкање и пуцкетање шибља у непосредној близини. Тргла сам се и сва се претворила у ухо. Ослушкујем. Повремено подигнем главу и бацим поглед околу. Зора се тешко пробива кроз маглу, иако осећам да је близу јутро. Десно од мене, на четрн-

пет метара, приметих силуету човека. Без трупке опрема, упитих - ко је? »Ја, Влало«, чух олговор. Био је блел и заплашеи, са очитим знацима умора и туге на лицу и у гласу. Сала смо двоје. Заједно смо јачи и сигурнији. Тихо је изговорио: »Срећан ти седамнаести рођендан«, пруживши гранчицу шибла. Од шибла које иам је те августовске ноћи спасило живот.

Свитало је. Срећа наша што је притисла магла, па је видљивост мала. Морамо се што пре улаћити са овог места. Тешко се оријентишемо. Не знамо у ком су правцу одступиле наше јелиннице. Испред нас пружило се Купрешко поље, ишарано разнобојним пољским цвећем и позлаћено непожњевеним житом.

Корак по корак полако одмичемо.

Кунрес је, како нам изгледа, већ далеко иза нас. Тишина је. Нигде никога, чак ни птица. Жеђ и глад гасимо јагодама и боровницама. Ослободили смо се страха. Понашамо се скоро као деца за коју је рат нека врста игре. Јединио нам смета августовско сунце које разасути мзрацима растерује маглу, нашег заштитника и пријатеља. У предвечерје угледамо оронули кућерак. На прагу је селео човек. Старац озбиљан и замишљен. Гледа у земљу. На паш поздрав не одговара, али на наше инсистирање показује руком и говори: »Илите право, тамо је војска«.

После лва сата хода стигли смо у батаљон. Наша радост била је иомућена великом тугом што се остали нису вратили.

Милка ШћЕПАНОВИћ

ИЗГУБИО САМ ВЕЗУ СА ДРУГОВИМА

Кржави други август 1942. године остао мн је у кружном сећању. Био је то дан кад је из моје, Милешевске чете са усташким зликовцима у суровој борби на Горњем Маловану избачено из строја седам врских бораца, од којих су четири погинула. Нећу овде да спомињем тај за мене страشان дан, већ нешто друго. Изувајући ципеле, изгубио сам везу са друговима. Повлачећи се стрмим јужним падинама пл. Ципцара, по сувој травп, ципеле су ми се тако \тланцале да ми се чинило да идем по леду. Застао сам у долинници да их скинем. Све то није трајало ни минут, али је било довољно да изгубим везу са друговима. Ципцар је сурова иланина. Нигде жнве душе. Усташе су од Горњег и Аоњег Малована нанравили касапницу. Све су живо што им је пало у руке поклали. Жене, децу и старце.

Док сам се повлачио у дубину шуме, пала је ноћ. Ни по пуцњу нисам могао да се оријентишем. Ноћ је била хладна. Наступа невоља за невољом.

Наставио сам кретање кроз шуму. Трећег августа ујутро избио сам на другу страну планине и угледао Купрес, злогласно усташко гнездо. Олмах ми је било јасно да сам нишао погрешним путем и кренуо сам нџал. Лутајући, наишао сам на попаљене колибе и осетно непријатан мирис. Пришао сам згаришту и згрозно се нао оним што сам видео. Испод огромне гомиле жара догоревали су остаци спаљене стоке. Нисам имао времена да се задржавам и проверавам да ли поред животињских горе и људска тела. Било је Босни доста примера да су усгаше

палнле куће у којима су изгореле целокупне фамилије. Кренуо сам даље у нади да ћу негде наћи иду своју или неку другу нашу јединицу. Тако сам дошао поново близу цесте која је пролазила усеком у подиољу Малована, и чуо разговор. То је био зрачак наде који је, на жалост, кратко трајао. Пришавши опрезно, ивицом шуме, у непосредну близину пута, угледао сам групу усташа и почео да се повлачим натраг. Но, био сам неопрезан и направио буку. Чувши то, усташе су помислиле да се ради о партизанима и, не желећи ништа да ризикују залажењем у шуму, осули су насумице ватру из митраљеза и испалили неколико граната.

У недоумици на коју страну да кренем, решио сам да сачекам ноћ, прећем цесту и кренем за село Рилић, које је било полазним положај нашег батаљона пред ову акцију. Претпостављао сам да се моја јединица вратила у њега после повлачења. Изашао сам на врх Малована и уморан и гладан заспао у честару. Када сам се пробудио, сутон се већ почео хватати. Кренуо сам опрезно према путу Купрес - Шујица и приближно му се када је пао мрак. Ноћна тмина ми је олакшала прелаз преко цесте. Далеко сам наставио преко Купреског поља у правцу села Рилића имајући за оријентацију одсјај пожара који је уништавао село Горњи Малован и осветљавао велики део поља. Будући да сам се на том терену налазио први пут, залутао сам у непрегледном пространству равнице. Што сам више настојао да се оријентишем све сам мање у том успевао. Око поноћи нашао сам се у близини неког пустог села. Куће нису биле спаљене. Ту и тамо зачуо би се клепет понеке заостале кокошке и го је било све. Уморан, попео сам се на шталу пуну сена, легао да ту сачекам зору и видим шта ћу даље. Нешто касније ноћну тишину су почели реметити афали из усташких митраљеза. То су усташе после »одмора« настављале крвави ир по купреским селима. На шталу сам остао до јутра тресући се од хладноће, а нешто и од страха, самоће и неизвесности шта ће ми донети нови дан. Сна светлост праскозорја омогућила ми је да препознам село у коме сам провео ноћ. Било је то село Заноглине, у које смо претходних дана свраћали, а које се налазило 4-5 километара лево од

Рилића, према Купресу. Видевши ла нисам много скренуо са намеравапог правца, почела ми се враћати сигурност. Бно сам увереп ла ћу пронаћи свој батаљон. Олмах сам кренуо у Рилић, где сам латекао другове којн су ме већ прежалнли, мислећи да сам погинуо при повлачењу. После првог узбућења и ралости, због поновног сусрета са друговима чинило ми се да је протекла вечност од како сам послелњи пут видео драга и позната лица, а протекло је свега 24 часа.

Доспевао сам, у току рата, у многе тешке ситуације, али никад сличну овој. Чак ни Сутјеска није ми тако тешко иала, јер су тада поред мене били, раме уз раме, другови на које сам се могао у сваком тренутку ослонити. Самоћа, поготову у рату, иикада није добар друг.

Миленко РАЈИћ

ТИТО ЈЕ ПОХВАЛИО ЗЛАТАРСКИ БАТАЛ>ОН

Први сутон провлачио се Швабини.м пољем, лок су врхови Цинцара и Круг-плашше још пламтећи под последњим зрацима сунца. Завршавао се четврти дан ав-уста 1942. године. У логору Златарског батаљона заметнуле су се шале и прпче после обилне вечере. Ливањ-си чобани и партизани из олреда »Старац Вујадни« труд се да што бол>е угосте пролетере.

Веселу причу прекинула је команла: »У кару збор«. Само неколико тренутака после тога стајали смо постројени. У средину је ушао командант батаљона Момир Пуцаревић, нрописно опасан и утегнут. Неколико тренутака стајао је благо погнуте главе. У муклој тишини олјекну његов одсечни војнички глас: »Златарци, јупаци! Вечерас је на реду четврта Павелићева тврђава. Ноћас ће се у заједничком јуришу наше и 1. пролетерске бригаде извојевати још једна велика победа. Ослобађањем Ливна узидаћемо још један камен у велику зграду слободе наших нападених народа. Уверен сам да ћете и овај залатак часно извршити. То од вас очекују народ, Партија и Тито. Наш бата.ч>он има један од најтежих залатака, али то нас само још више обавезује. Борите се храбро! Нека се потомство са поносом сећа ваших иодвига!

Ноћ у планини нагло пада. И распевани птичји хор наједном је умукao. Остао је само неуједначен топот колоне, али п он је бивао све слабији што смо се ниже спуштали стр.мим каменитим путем. Чак су и коњи ирестали да фркћу под теретом. Увек је тако пред нанад. Животиње предосећају опасност. Илемо прилично дуго.

На сат и по пре поноћи треба ла почне напад. Мали Душан Пажин, дојучерашње чобанче са Цинцара, сада водич нашег бата\она све чешће застајкује и истеже врат у мрак. После тога нагло клизне, а колона се истегне као ла је привезана за њега. На шрави изнад села Застинџа колона се заустави. Халил иведе прву чету лево. Они ће покушати да се поред Енвер-куле спусте низ сгене и увуку у грал. Ватреним сигналимa озиачаваће докле су стигли.

Доле се ништа не чује. Влада злослутна гишина. У повећаном растојању продужујемо долином порел Застинџа. Командант сваки час загледа у часовник. Водич даје знак да заобиђе.мо брдашце са десне стране.

Пуцањ са брдашца пресече нам дах. Ракета шиштећи поче да бургија мрак. Блештаво-треперава светлост притиска у потиљак. Челична кнша засу камен\ар изнад пута. Експлозија стесе брдо. Одјек се откотрља у долину и запали је. Ватрени венап оиаса град. Олозго са брла појави се неколико прилнка са високо подигнутим рукама. Иза њих сикће Угљеша: »Брже, брже. Право доле и не мрдај!»

Готово трчећн прођосмо поред застинџских кућа. Далеко, на левом крилу, чују се П\евал\ци око Енвер-куле и испод Башајковца. На источној страни фада око Тавије и фабрике цемента кључа као у лонцу. Јуриша 1. пролетерска. Доле испод нас још је тихо. Дочека нас равница п жнчаиа ограда. Негде из близине заштекта митрал\ез. Впди се само плавичасти иалацави језик. У густој иомрчини пазире се кућа. Из ње севају пуцњи. Клопаранье затварача сасвнм је разговетно. Полегасмо иза камене офале. Трећа чета нродужи према Ливањском пол\у. Треба ла доће на наше лесно крпло и успостави вез' са 4. батаљоном.

- Другови, ко има бо.мбе? - шапће Хасо Пашовић. Неко му додаде. Хасо склизну преко каменог зида. Нешто застења. Из зфаде још жешће запалацаше пламени језици. Претрнусмо. Осусмо брзо у мрак из свих оружја. У ватрено.м паклу не разабарају се појединачни пуцњи. Вилимо само пламен на врху својих пушака. Реска експлозија, јелна па друга, зал\ул\а помрчину и прог\та пушчано клокотање. Из ућуткане таме изрони Хасо.

- Ја њих средих, 'нако за курбан! Седе уза зид и ду-боко отпуну. Одахнусмо и ми. Види се да је читав.

На левом крилу наше чете разгоре се ураган. Разгоре се ватра и на сектору 3. чете. Прва се још не чује. Наступамо полако прма истоку, где су непријатељске касарне и главна утврђења. Негде у фаду букну пламен. Не знамо више које је доба ноћ. Обрисп касарни једва се назрну. Стиже курир из 3. чете. Кобне вести. Погинули Здравка Лековнћ и пушкомитраљезан Боглан Џоковић. Не усућујемо се да то саопштимо Славенку. Он је веома волео сестру.

На заравни, испред касарне, прикова нас убитачна митраљеска вафа. Оживе ватрени ћердан око касарне. Одозго са брега жестоко туче Михаило Буковић са тешком брелом, али то нам мало користи. Не може се кроз жицу н иреко чистине. Прва чета закувала фдну кашу у граду. Стиже н добра вест: 1. нролетерска заробнла командита одбране, усташког бојника Крнжанеца. Већ је почео да телефоном нарећује прелају посала појединиих објеката.

Зора нагло заруди по брдима око фада. Стравнчно штрче куле и утврђења на литицама изнад варошн. Олавно су у нашим рукама. Дан тешко продпре у долину испућену барутним лимом н плавичастом измаглицом од запаљеног угља (рулари су запалили рулнике још у почетку устанка, па још увек горе). Густа паљба се чује само код нас н око Митровнћа куће. На осталим секторима одјекују само појединачни пунћи. Стигао је курир из прве чете. Онн су неопажено упалн ннз канон Бистрице у фал. У првој кући укућани - муслимани радосно су их дочекаун. Обуклн су Радојнцу Авалића и малог Бућа у зар, па их повели кроз фад. Дали су им гаса н сламе за палчењс. Ра.јојица је три пута палио једну шталу, а усташе је гасиле. Ипак је на крају изгорела. Али, и ова вест завршена је тужно: погинуо је заменик командир Арсо Бошковић. Тај врли ратник из Ралојшве није се двоумио кад је букнуо устанак. Оставио је супругу са петоро деце. Многи од нас то тек сала знају. Туга блели пред величним нЕјовог родољуба.

Наш 2. вод кренуо ка касарни. На челу је лесетар Мишо Милутиновић, а ми за њим у повећаном растојању.

Са леве стране штити нас камена ограда. Испред нас је већа гомила камења. Треба да прођемо између ње и оградe - Ранише ме! - шапну Мишо Станку Равићу који је ишао иза њега и ладе знак да се заклонимо. - Чини ми се и мене! - чујемо Станка. Мишо се још једном стресе. Повуче Станка иза крша па седе и - умре. Без речи и роитаја. Тек тада приметисмо на свега пелесетак метара испред нас, на ливалн, округли бункер. Личи на ограду бунара. И рекло би се, није шири. Гојко Тајевић полеже на митраљез. Бункер нрекри прашина. Јави се и друто гнездо, свега двадесетак метара улево, па углу касарне. Осусмо и по њему. Отуда митраљез бљује дугачке рафале. Стиже и вод 3. чете. Остали су продужили да гоне разбијене усташе и Немце низ Ливањско поље. Још једном нас туга потресе. Погинуо је и заменик командара 3. чете Страјо Пурић и вољник Симо Гујанић.

*Нарски херој
Молир Пуцаревић!*

Сунце је високо олскочило изнад Ефрем-куле. Ненријатељ из бункера не нопушта. Наједном, из мањог бункера пред нама, подиже се бела застава. Гаћамо и даље.

- Прекини палбу - предају се! - Чујемо Михаила Буковића одозго са брега. Стоји у плитком заклону. Наста тајац. Чекамо да изађу. Прасак, само јелан одјекну из бункера. Михаило паде. Осусмо жестоко. Луго је трајала жестока палба. Бела застава полако, онет, изрони из бункера. Тајац. Познвамо их да изађу.

- Прелајте се, не гините лудо! - зачусмо глас нашег команданта одозго са брега. Подигао се полусатут из рова. Очекујемо да изађу. Још јелан ирасак. Командант полако клону у заклон. Занемесмо у болном запрепашће-

њу. Дубоки тајац ирекри Застине. Као и ла сунце стале изиад Вејс-куле.

Ураганска ватра трже нае. Одозго низ стрмине угле-
дасмо Живка Трмчића како надљудским скоковима јурн
ка горњем бункеру. Око његових ногу н иза њега остају
црне бразле изроване земље. Живко у силовитом скоку
дотакну врх жичане офаде, па тресну на земљу, само не-
колико метара од бункера. Оста непомичан. Мифаљез из
бункера заћута. Ледени гром нас ошину, али смо фен
касније Живково тело се изви у внс, као експлозијом из-
бачено и, учини нам се, у једном скоку нестале у бунке-
ру. Ужасан крик проломи тишину. Још неколико тупих
»буп, буп«, а онда дугачак рафал осу по малом бункеру.
Један усташа одскочн увис, па се пресави преко оградe.
Шлем се скотрла низ ливаду. Живко стењући папрти
»шварц-лозеа« и две пушке, иа преће у други бункер. Из-
баци мртва тела тројице усташа, па нас позва напред.

Уморни, неиспавани и са страхом у срцу за судбину
војеног команданта прикупљамо се код штаба батаљона.
У тишини очекујемо вест. На жалост, она је тужна: ко-
мандант је умро пре неколико тренутака. Разборито и
храбро пратио је ток борбе и дочекао да чује вест о паду
фала. »Није лако умрети тридесетој години - говорио
је друговима - али кад бих имао и сто живота не бих жа-
лио да их дам за Партију и Тита. Чувајте ми само
Угљешу!.

Са сузама у очима слушали смо речи заменика ко-
манданта Чедо Друловића. Грцајући у болу одао нам је
признање за успешно завршен задатак. Предвече смо до-
били и Билтен Врховног штаба. Друг Тито похвалио је
наш Батаљон и лично похвалио борца Живка Трмчића.

Сутрадан, шестог августа, на Застинском гробљу
одали смо последњу пошту погинулим. Сахрањени су је-
дан порел другог онако како су ратовали и живели је-
дан за другог. Уз леветоро Златараца остало је у За-
стинском фобљу и селам другова из 1. пролетерске. Ос-
тали су на вечној стражи слободе и животно у срцима
својих другова.

Паде НИНЧИ

ПО ЗАДАТКУ ОД АИВНА ДО ЗЛАТАРА

На дан 24. јуна 1942. године, Трећа пролетерска (санџачка) бригада, која је са Првом, Другом и Четвртом пролетерском бригадом сачињавала ударну фупу Врховног штаба НОВ и АВЈ, креиула је на историјски марш у походе Босанској крајини. Под отежаним условима кретања успешно је прешла Зеленгору, Калиновачку висораван, а потом под неповољним временским приликама прешла планинске ланце Трескавице.

Од посебног је значаја напоменути да је за све време трајања напорних маршевања и борбених дејстава постојало уверење да је бригада пребродила све тешкоће у вези са оспањем борана из њених редова и били смо сви чврсто убеђени да су такве тешкоће преброђене још док смо се иовлачили са подручја Санџака током маја и почетком јуна 1942. године. Но, и порел тога што је бригада, како рекосмо, извршававала успешно све задатке, као једна од наши најбољих бригада, њене редове је у току ноћи између 2. и 3. августа напустила повећа фупа бораца и пол руководством неколицине организатора (Радомира Јанкетића, Мираша Жижића и Радисава Луковца) кренула натраг према Санџаку. Сви покушај да се престигну и поврате остали су без резултата.

Поводом тога догађаја штаб бригаде је након претходног договора у Врховном штабу НОВ и АВЈ, одлучио да двојицу бораца хитно упуту у Санџак. Они би обавестили Обласни комитет о томе догађају, а уз то пренели и друге поруке које су биле актуелне за тадашње прилике и потребе народноослободилачког покрета на подруч-

ју Саниака. а н иа иодручју јужне Србије, на коме се иа-
лазио Топлички партизаиски одред.

За извршење тога задатка одређени су Владимир
Жугић и Предраг Власонић, који се тада налазио при
штабу бригаде након лечења после рањавања. Мени је
иаређено да команду 2. пл>евал>ског батал>она уступим
Жарку Вндовићу, **дотадап.Јњем** команданту 3. милешев-
ско-бјелопол>ског бата.>она, с тим да се након примопре-
даје јавим у Штаб бригаде. После доласка у Штаб. који
се тих дана налазио у селу Прологу крај Ливна, дознао
сам да сам одређен за одлазак у Санџак. Морам признати
да сам са негодовањем примио такав задатак. Зажалио
сам што ћу се морати од многих другова, а нарочито од
мојих Златараца, одвојити. Кад сам ушао у Штаб брига-
де, Тршо и Волоћа су ми саопштили следеће: »Били смо
код друга Марка и са њим се договорили да се хитно
>туте у Саниак два-три бориа, који су вични кретан>у
кроз непријатељ>ску територију и који знају да се помоћу
бусоле и карата крећу поћу, како би избегли сваки сус-
рет са становништвом. Задатак је био следећи:

1. Писмо, које ће Тршо у току дана написати за Об-
ласни комитет, понети и након доласка по могућности
уручити секретару комитета другу Цветковићу.

Уколко поменуто писмо не би могло бити, због раз-
них сметњи, сачувано, пренети следеће усмене поруке,
које се не смеју заборавити:

а) Народноослободилачка борба и борбена дејства
свих наших јединица се веома добро развијају. Формира-
но је више нових бригада, а ускоро ће се формирати и
веће војне јединице, вероватно дивизије;

б) После доласка у Санџак, иронаћни Обласни коми-
тет и саопштити му одлуку о осули на смрт коловођа, и
организатора дезертерства;

ц) Наша порука Обласном комитету је да се избега-
вају сви контакти са дезертерима, јер постоји бојазан да
ће они по налогу четничких. одиосно окупаторских влас-
ти, открити и провалити целокупан партијски актив Са-
ицака (Обласни комитет, среске комитете, герилске гру-
пе, позадинске партијске организације, иозадинске рад-
нице итд.);

д) Да се Обласни комитет постара да успостави везу са Топличким партизанима и пренесе им вести о развоју и стању НОП-а у Босни;

е) Да ОК изабере из герилских група 10-12 бораца-герилаца, који би после доласка у бригаду могли командовати воловима и четама и да их заједно са Илијом Зељевићем упутују у Босну, односно у бригаду;

ф) После доласка прикључити се златарској герили и у њој остати до даљњег;

г) Задатак који је пред вама веома је значајан, хитан и скопчан са великим ризиком али се његово извршење не сме одлагати.

Припремали смо се два наредна дана. Приоављене су све потребне секције, а затим четничке легитимације и униформе а не фалсификована четничка документација, амблеми и др. Том приликом Волоћа ми је поклатио своју бусолу, Тршо једну коњичку бомбу, а Велимир Јакић и Миле Перунчић по један шаржер метака за »парабелум«. Поздравили смо се и пољубили са друговима, а потом кренули на извршење тог летелачког задатка са, како ми се тада (и не само мени) чинило, минималним и крајње неизвесним изгледом на успех.

Да би наш положај још више био отежан, требало је имати у виду чињеницу да су било српска било муслиманска села, која су се налазила у низу једно за другим одржавала даноноћне страже, осматрачнице, страже и патроле, јер нису имала поверења да једно друго неће напасти.

На пут смо кренули 22. августа из села Пролога крај Ливна и стигли увече у село Рилиће више Шуице, где смо преноћили, а потом у току наредног дана стигли у Прозор, који се тада налазио у нашим рукама.

На дан 28. августа, у зору, кренули смо, пазићи на сваки фронт или шум, пошумљеним потоком поред кога се јелва примећивала стајница, са намером да избијемо на обични чувик раније осматрања и утврђивања правца даљег кретања. Но, и поред наше предострожности, направили смо грешку, јер нисмо смели ићи не само том него ма којом стази, јер смо ускоро набасали на четничку заседу од три наоружана човека, који су били прикри-

вени у оближњем жбуњу обезбеђујући прилаз селу са тог пранна. Кал смо ушли у заседу, било је касно да покушамо бекство, јер смо у једном трену били опколени, што значи да су они нас који тренутак раније приметили. Олмах су нас питали ко смо, куда идемо итд. Одговорили смо им да смо четнички курци, послани из Босанске крајине од тамошњег четничког штаба, са задатком да се повежемо са четницима Драже Михаиловића, односно са његовим штабом, који се налази на Равној гори и коме носимо специјалне поруке, и да немамо времена да се задржавамо на том месту. Одмах смо тражили да нам покажу којим бисмо правном најбрже стигли у близину Калиновика, где смо тобоже послани да ухватимо везу са Захумским четничким одредом, који се налази негде у том получју. Међутим, четници су нас одатле спровели, тобоже на олмор. у једну кућу, која се налазила у селу Височици, одакле би нам дали »пратњу« у правцу нашег даљег кретања ка Захумском четничком одреду. У ствари, довели су нас у кућу комајднера четничке чете, који нас је на исти начин саслушавао, легитимисао итд. Након тога спроведени смо до села Главатичева, одакле смо, наравно са »пратњом«, кренули и стигли у село Драмишево, које се налази на Невесињској врсави, на левој страни Неретве. Била је нелепа и изнад кућом Новице Глоговаца, четничког командира и познатог четничког кољача у овоме крају, налазило се око 30 четника. Има и су дугачке браде и црне шубаре, са огромним кокардама од метала, односно мртвачким главама. Ми смо једно време седели у њиховој близини, а потом смо на позив командира Глоговаца отишли у његову канцеларију. Почео нас је испитивати, оцеравати и легитимисати на исти начин како су то раније чинили четници у Височици. Он се изгвадио да верује нашим изјављенима, али смо одмах приметили да је он, очигледно, сумњао у истинитост наших изјава. Рекао је да ће нам дати »пратњу« до команданта батаљона, који се налази у једном селу крај Невесиња Командант Невесињског четничког батаљона звао се Кнежевић, бивши активни поручник Југословенске војске.

Међутим, Глоговац је затражио од нас документа јер смо му наменули, у току разговора, да их носимо ге-

нералу Мнхаиловићу. Ми смо имали један број фалсификованих докумената четнички штабова, који су се односилн на развој и акције Драже Мнханловића у запалној Босни. Морао сам на лрзак начин да одбијем такав његов захтев и са повишеним гласом рекао сам му да овај писмени материја\ можемо дати на увид само вншим четнички штабовнма, а да командирнма ни на какав начин не смемо давати. На том сам инсистирао због тога, јер сам ол наших »пратилаца« сазнао да је Глоговац у бившој Југославији био полицијски писар, па сам се бојао да ће, као професноналац, нађушити о чему се ра\и.

- Двојица четннка, наоружани пушкама, кренули су са нама из Дремишева путем према Невесињу и Кифином Селу, где се налашо команлант Кнежевић. Крета\и смо се невезаинх руку. Успут смо могли од њих сазнати разне појединости које су нас ннтересовале, јер смо им давали дувана, са којима су билн, како рекоше, у великој оскудици већ неколико дана. Тако смо убрзо сазнали имена н презимена четника којн су нас спроводили до Глоговца, а и ближе податке са нменом н презименом њнховог ко.манданта батаљона. Рекао сам им да је то мој класни друг са војне академнје из Београда. Када смо кренули, било је три сада после иодне. Невесиње, односно Кифино Село, било је удаљено олатле око три сата хода. Како је мрак падао тек после седам сати, тражили смо начина и могућности да се успутно задржавамо што дуже како бисмо сачекаш мрак пре него што бисмо прешли растојање од поменутог четничког штаба. То је био једнин начин да се спасемо под заштитом ноћи. Ми смо, истина, могли, пошто би се уда\нли неколико километара пиштољима побити »пратњу« и побећи. Али, с обзиром да је цело Невесињско поље било начнчкаио четиичким кућама, по коме су се стално крета\е патроле, курири и лр. такав поступак би дошао у обзир само онда ако не бисмо могли остварити наш план бекством под заштитом мрака.

Чим смо се удаљили и зашли за једну косу, која је заклањала вил\ш Глоговчевим четиинма, рекао сам шатом моме сапутнику да се претвара да је болестан и да на сваких три до четирн стотине метара застане због

»пролива«. Тако је требало поступити како бисмо што више одуговлачили наше кретање и на тај начин сачекали ноћ пре доласка на одређено место. За то време, ја сам разговарао са нашим спроводницима. То су били припрости л>ули са села који су се са мном упуштали у разговор о свему и свачему. Вајкали су се да су изгубили леп и сунчан ла и да им је пропао вршај, јер су га моралн напустити са растуруним сноплем жита по гувну. Схватио сам да њима команлир Глоговац, приликом налога ла нас спроведу, ннје ништа одређеније рекао како да се понашају са нама и томе слично, већ им је само прелао писмо за Кнежевића. Такође се могло претпоставити и то ла Глоговац није ни имао потребе да другачије поступи, јер је веровао да би сваки наш покушај бекства био осуђен, с обзиром на то ла смо се кретали између четничких кућа, а и због нашег слабог физичког изгледа. Ја сам све то имао у виду. У једном моменту, када се један од њих вајкао да му је пропао вршај због нас, предложио сам му да се он може вратити заједно са комшијом натраг кућн и гувну, а ми ћемо моћи лако стићи сами у штаб батаљона код мога пријатеља Кнежевића, кога лично одавно познајем још из војне академије, коју смо заједно похаћали. Били су изненађени мојим предлогом и радознано су ме запиткивали о њиховом команданту кога су се плашнли, али и респектовали. Одговорио сам им да смо нас двојица само због тога и пошли овим правцем како би се срели с њим, јер се надамо ла ће нам бити ол помоћи да што пре стигнемо у штаб чика-Дражс. Веселио сам се и радовао пред њима што ћу се ускоро срести са мојим старим пријатељем и колегом. Након тога сам им рекао да нам они више нису потребни и ла ми од господина Глоговца нисмо ни тражили пратњу, јер ћемо се моћи и сами снаћи у овим »нашним« четничким селма, а поготово у селу где се налази поручник Кнежевић.

Један од њих одмах је пристао да се врати, а други је сматрао да би ипак требало да поће с нама, да нам покаже пут и да у штабу батаљона набави дувана, јер га нема у чети. Међутим, приликом проласка кроз Солакову Кулу, која се налазила још на ослобођеној територији, ја сам купно килограм финог резаног дувана, извадио сам

из ранца више ол пола килограма и напунио им пуне шубаре. Након тога, наредио сам им ла се врате, захваљујући им што су нас дотле лопратили. Послушали су без поговора и вратили се назал. Док су одлазили, ми смо мирно седели и гледали нашу »пратњу«. Наједанпут се један од њих поврати - ла нам преда писмо од Глоговца »господину поручнику Кнежевићу«. Потом су се, уз војнички поздрав и окретом налево круг, удаљили.

Узео сам писмо и отворно. У писму је стајало следеће: »Драги команданте, ова двојица су шпијуни или партизани. Водн строго рачуна о њима и немој са њима поступати као што си то до сада чинио, већ знаш како ћеш. Немој ме више држати самога између ове двије аждаје, јер морам да стражарим и дан и ноћ. Твој Н. Глоговац.

До сумрака је остало још непун сат. Полако и без журбе, да не би било упадно, пришли смо шумици крај пута и у њој остали непримећени до сумрака. Извалили смо одговарајућу секцију и бусолу и утврдили наш даљи правац кретања. Налазили смо се тачно поред комуникације Драмишево-Невесине, испод планине Црвња.

Решили смо да све теже ствари - ћебе, шаторско крило, резервно рубље, ципеле и друге предмете који нам нису били неопходни сакријемо у оближњи трњак. Око један сат после пола ноћи стигли смо на највећу косу, која се одржавала на хоризонту планине Црвњан. Мало смо се одморили. Чули су се пуцњи на оном месту одакле смо пошли. Дакле, четници су кренули у потеру за нама, али са закашњењем од неколико сати. Морали смо пожурити, јер смо се бојали да Кнежевић неким превозним средством не избаци заседе пре него што умакнемо у шуму. Били смо изнурени, а и жедни, јер смо због убрзаног кретања уз стрмине Црвња изгубили велике количине течности.

У сумрак, спустили смо се ка кориту Неретве и установили да се налазимо свега неколико километара испред варошнице Улога коју су држали невесињски четници. Скренили смо удесно и левом обалом реке ишли према њеном средњем току, тј. према селу Борча. На месту званом »Литице« одлучили смо се да у току наредне

ноћи пређемо реку. Тога дана осматрањем нисмо могли ништа поуздано утврдити, па смо под заштитом ноћи прегазили реку п цео дан остали у шумарку. У први сумрак приметили смо колону од пет четника, са шубарама, на којима су се видели грбови. Испред осталих ишао је дугајлија са белим доколеницама на ногама, наоружан кратким коничким карабином, а иза њега тројица четника са обичним пушкама, док је пети на зачељу колоне носио боцу за воду. Убрзо су нестали у кланцу.

Ми смо имали две чутурице воде, а од хране свега четири пексимита и двадесет коцки шећера. Нанзменчно смо стално осматрали улаз пута у кланцу како бисмо утврдили да ли се заседа у току ноћи смењује или не. До зоре није било никаквих промена. Али, у прво свитање запазили смо да су се тројица четника вратили истим путем натраг према школи. Чекали смо да видимо да ли ће наићи нова смена или ће се и она двојица четника повући из заседе. Прошло је осам сати изјутра, али смена није долазила. Ускоро су се и она двојица четника, од којих је један био дугајлија у белим доколеницама и са кратком пушком, појавили на изласку из кланца и отишли под брежуљак у школу.

Сада смо били сигурни да су четници на том прелазу држали заседу само ноћу, јер су веровали да се ми дању не смео појављивати на том терену који је био непошумљен. Дакле, и по други пут су се преварни у својој процени. Нису ни помишљали на такву могућност, односно довитљивост. Кала су се повукли из заседе и последњи четници, »иочастили« смо се по једном коцком шећера, пили мало воде и, шаћећи се, наглас командовали сами себи: »Напред Златарци!« Сасвим лагано пришли смо улазу кланца и када смо првим корацима ступили у усек између литаца, које су стрчале високо у небо, очекивали смо плетуне у леђа. Међутим, то се није догодило. Чули смо само два-три пуцања, и то с леве обале реке, који су били толико удаљени да су зрна једва досегла до нас. То је, вероватно, био осматрач који нас је приметио, али је било и за њега све касно. Кроз усек, ширине око 2 метра и дужине око 200 метара, прошли смо трчећи. При изласку из усека запашли смо једну гомилу

еламе и остатке јела, где се налазила засела. Ол изласка из усека, па лалџе према северу, простирала се лоста пространа Борачка висораван, дужице око 10 километара, на којој нисмо икога запазили. Ми смо то и очекивали, јер је иелокупио становништво ранијег села Борча било исељено, а њихове куће попаљене ол иаших јелиница због великих злодела која су починили као усташка групација према иашим једницама, болницама, куририма и патролама.

Мп смо и сада прикупили последњу снагу п брзим ходом прошлн ту дугачку и пространу висораван. Бојали смо се четничке потере на коњима, јер смо приликом осматрања последњег дана запазили ла нх имају.

Били смо већ лубоко у шуми када зачусмо пуцњаву пушака на месту где смо у њу уши. У први мах смо помислили да четници, као и увек, ненотребно шенлуче, али смо се брзо досетили да су то учинили како би пуцњама означили меето олакле смо зашли у шуму. Но, и поред тога, осећалп смо се скоро безбедним јер смо се налазили у повољнијој ситуацији. Накоп сата хода, застали смо. легли под једиу оморичу и заспали. Чешће смо се будили због глади и доста хладне ноћи.

Већ недељу дана гладујемо. Наше резерве хране биле су сведене на свега неколико коцки шећера и само два пексимита, које смо чували за најтеже моменте. Моралп смо под таквим условима тражити неке могућности како бисмо дошли до хране. На северним палинама Зеленгоре, после лугог и напорног пшчаћења, наишли смо на колибу. Осматрали смо је неко време и запазили ла се у њој налази жена са лвоје деце. Пошто јс помузла стоку, узаврела млеко н однела у млеку, вратила се у колибу. Сачекали смо да падне ноћ да вечерају и легну. Кала смо оценили да су заспали, дошли смо гред колибу. Нашли смо пуну крављачу воде. Напили смо се н напунили чутурнице. а затим кренули у млеку. Знали смо ла жене на селу клџучеве остављају близу врата млекара. Пипајући око доњег брвна, пронашли смо клџуч. Брзо смо отворили врата и гле ралости: три притиснуте грудве сира, смештене на даску да се оцеде. Све три грудве, колико се сећа.м, одмах смо појсли иако су биле тешке око три

килограма. Скинули смо камен са јелне чабрице и дрвени круг, узели два целила, која смо нашли у млекари, ставили у њих неколико килограма сира из чабрице, а нашој планинки оставили неколико хиљадарки лира и куна и удаљили се. Неким путељком ишли смо целу ноћ и ујутро стигли више јелног брлашна, које је на секцији било означено као »Закмур«. Налазило се скоро изнад Фоче. Заданили смо крај јелног поточића чини се шум воде скоро није ни чуо, што нам је омогућило лакше ослушкивање шума, уколико би неко туда пролазно, случајно или намерно.

Док смо први пут, после толико дана, јели и одмарали се поред воде, зачусно коњски топот путем који води преко Пурева ка селу Крушеву на Пивни. Оценили смо да је била нека четничка патрола на коњима, која је журно одицала. То је за нас могао бити лош знак. Додуше, нисмо могли зпаги да је то био последњи иокушај четника да нас се домогну или је то домаћин пријавио нашу »посету«. Морали смо из шумарка прећи у подножне планине Вучева и ту заланити, а у току ноћи прићи Пивни и некако је прегазити. Кад смо пришли воли, због номрчине нисмо могли сићи низ њену стрму обалу. Кад се разданло, склонили смо се пол један подесан грм. Ускоро се догодило оно што нисмо могли предвидети ни очекивати. Једна чобаница са козама поред саме воле нађе на фм под којим смо се налазили. Козе нас осетише, а потом и угледаше, стадоше поред грма и почеше да фркну на нас. Кад то виле чобаница и сама приђе фму, угледа нас, али се ни она, као ни козе, не уплаши. Шта да се ради? Да се повучемо према Вучеву не би било упутно, јер би нас селџани приметили. Одлучили смо да загази мо у воду, па шта буде.

Оној девојчици смо дали нешто новаца и рекли јој да не сме никоме рећи да нас је вилела. Обећала је да неће никоме ништа рећи, потом је отишла за козама. Приликом процењивања места преласка преварили смо се у погледу дубине воде. То смо увидели теко кад смо загазнили у реку, јер је дубина воде на том месту износила најмање један метар, са врло брзим током. Поред тога, и само корити је били клизаво, те смо једна успели ла се

одржимо иа ногама до ноловнне реке. Гала смо нагазили на камен који је такође био клизав. Изгубили смо равнотежу и пали у воду. Како нас је водени ток почео носити, одећу и обућу, коју смо до тала држали у рукама, испустили смо у реку. Плпвајући изашли смо на обалу полунагн.

Док смо газили воду, приметила нас је срећом још једна чобаница - одрасла девојка, која је била партизанка. Живела је на Шћепан-Полу и звала се Милница (заборавио сам јој презиме). Дотрчала је олмах код нас и рекла нам да на Шћепан-Полу има много четника, а да их има и у Крушеву, где чувају стражу на мосту. Саветовала нам је да се склонимо у једну пећину која се налази нешто издалеко, да ту сачекамо ноћ, а потом нам је показала који м путем би смо ишли према селу Рудинама. Рекла нам је да има брата у IV црногорској бригади, затим је скинула своју обућу и дала мом сапутнику. Четници нас тога дана нису приметили, па смо, чим је пала ноћ, пошли. Прошли смо поред четничке заседе непримећено (она се налазила на мосту), а затим у току ноћи изашли на Рушине. Уз пуно тешкоћа наредне ноћи успели смо да стигнемо у близину Таре. У освете дана упутили смо се према газу. Ускоро смо чули разговор у том правцу. Док смо осматрали прилазе газу, неко од њих нас је ипак приметио, скочио са пушком на готово, након позива да станемо, испалио метак у нашег правцу. Како је шума била у непосредној близини, зашли смо у њу и одмах скренули лево путем према средини леве обале, која је била обрасла шумом. Четници нису могли вилети кула смо скренули па су, верујући да смо побегли једним путем, пожурили поред оног густа, у коме смо се налазили, према Узлупу и Шћепан-Пољу. У сумрак ирепливали смо реку и нашли се на њеној десној обали, тј. у Саницаку. Те ноћи смо се одморили, а изјутра наставили пут. Са изузетним напором успели смо да изађемо из кањона Таре, надамак села Коњског Поља.

Поново нам је нестало хране. Мој сапутник се слабо осећао и није био у могућности да се креће. И воде је скоро нестало, па се тако певоља удвостручила.

У току паредних лана кренули смо према селу Офа-
ђенци и Бобову, а затим преко Л>убишње стигли у
Мељак. Надали смо се да ћемо некако пронаћи кућу
Милка Старчевића, која се налазила у томе селу, у чему
смо и успели, али смо нашли само згариште. јер је кућа
била лавно спаљена. Такође смо покушали да пронађемо
куће Илнје Зечевића и Мнлована Радовића, али без успе-
ха. Пред свитање кренули смо према шумн ла се склони-
мо и предахиемо. У току дана, крећући се кроз шуму,
стигли смо внше села Какмужа. Билн смо изнуренн, глад-
ни и жедни. Ноћу смо сишли у Какмуже и на једном гум-
ну покушали да нађемо неовршеи јечам или раж. Нашли
смо сноп неовршеног овса, чије смо класје откидали и
трпалн у торбак. Идући према Косанини жвакали смо зр-
невље овса и избацивали. Слаба корнст, алн боље је ишта
него ништа. У близини Косанице задржавали смо се у
једном шумарку, а у току наредне ноћн стигли у Маоче,
односно у шуму Јеловнцу, где смо заданили. У току дана
пришли смо близу куће Лала Тмушића, али га увече иис-
мо затекли, већ смо нашли његову жеиу Савету, која нам
је лала нешто хране н паклић дувана. Рекла је ла не по-
знаје ни једног герилца са тога подручја, нити зна ишта
о њима. Чула је ла их нма негде у селу Крупицима. Упу-
тила нас је кући у којој је живела мајка Момчила Перу-
ничића, који се тада налазио у Босну са нашим једини-
цама.

Пришли смо кући и лагаио закуцали на врата, а за-
тмн н на затворене прозорске капке. Нико нам се није
одазвао н накои више пута поновљених куцања.

Прнметили смо да се прел једном кућом суши рубље
на плоту, и неколико одевних предмета, међу којима и
џемиер, који је био повећи и са дугачкнм рукавима. Како
сам од преласка Пиве ишао полунаг, био сам приморан
да тај иемпер узмем п да га обучем као панталоне. То
сам могао лако учинити због тога што су мн ноге због
мршавости биле танке као рука иза шаке. Бутни мншићи
су скоро нестали, па сам рукаве џемпера лако могао иа-
вући на костуре ногу. То сам учипио не само због хлад-
ноће, нарочнто ноћу, већ и због тога што су ми ноге биле
толнко изгребане да су биле иотпуно црвене, са крвавнм

бразготинама, делимично прекривеним капљнцама усирене крви.

Не знам да ли само иред ту кућу оставили штогод новаца или смо у журби заборавили да то учинимо. Ја сам се сала много угодије осећао и када меје Власоњић доције упитао како се осећам у новим гаћама, одговорно сам: »Као буржуј«! И поред свих невоља и патњи, увек смо настојали да се разонодимо и насмејемо.

Стигли смо иред Врху у заланили у шипражју. У току дана није било никога живог да би нас узнемирио. Наредне ноћи изашли смо више Козица и заланили у шуми, а увече смо кренули и стигли у Камену Гору. Преко дана осматрали смо издвојену кућу од групе кућа Глушчевића, које су припадале нашем покрету. Сачекали смо ноћ и ишли тој кући. Полугласно позвали смо домаћина. Колико се сећам, и он је био Глушчевић. Угледавши нас онако изнемогле, мршаве и поцепане, запрепашћено нас је гладао и почео да плаче. Увео нас је у кућу говорећи да се немамо олако бојати, јер у Каменој Гори нема четника. Дали су нам вечеру. То је био први пут, откако смо пошли да смо једну топлу чорбу са јечменим хлебом.

Појели смо скоро сву чорбу и много хлеба, тако да је за његову породицу остали мало јела. Није нас ништа хтео питати, али смо му рекли да долазимо из Босне по задатку, да се тамо борбе успешно настављају, да су формиране бројне партизанске јединице - бригаде и дивизије, да је тамо цео народ уз наш покрет. Поздравили смо се и пољубили, а потом смо наставили пут према Лиму под заштитом ноћи.

Када смо изашли на овећу косу, са које су се видели с. Дивци и Лим, лево од нашег правца кретања, недалеко према Великој Жупи, чула се песма и свирка. То је, вероватно, била нечија свадба, јер је весеље било живо. Изви се танак женски глас, који поче певати и низати стихове дивне песме:

*»Шта би била усне рујне
да им није алам сјаја?
Шта би била љубав права
да јој није уздисаја?«*

Пнтам Власоњића да ли би желео да прокоментарише ове стихове и да ли се и мало узбуђује на »усне алем сјајне?« »Теби је, вели, стало до жена, а једва душу у носу носиш!« »Па, болан, човек док год душу носи помишља на све што души годи, ефендум бенлум«, рекох.

У зору смо прегазили Лим и стигли у кућу Војка Дивца, код кога смо остали неколико лана на одмору, а потом, уз помоћ позадинских радника Милешеваца, стигли на Златар и 18. септембра 1942. године повезали се са златарском герилом. Као што се види, наше путовање је трајало 26 дана.

Затекли смо лвадесетак Златараца, шест Милешеваца, који су се прикључили Златарској герили. Међу њима су били другови Војо Лековић, Момир Бошковић, Душан Томашевић Ршрко, који су били чланови Обласног комитета за Санпак. Њима смо детаљно пренели све поруке штаба Треће пролетерске (санџачке) бригаде, стављајући им до знања да су оне хитне и да би их требало одмах извршити, тим пре што је ЦК КПЈ и Врховни штаб НОВ и ПОЈ био заинтересован за њихово спровођење. Том приликом сви чланови ОК су изгласили да смо извршили тежак задатак, за који је требало много вештине, храбрости и пожртвовања. То се не сме заборавити, јер је то херојски подвиг. Сви су се изненадили и били нотиштени због нашег лошег физичког изгледа и здравственог стања. Међутим, дужан сам рећи да сам, и поред свега, био срећан и радостан што је партијски задатак извршен, без обзира на све тешкоће које смо преживели на нашем дугом и мучном путовању.

Неко од герилаца донео је из села кантар да се измеримо. Ја сам био тежак 42 килограма а мој сапутник 45 килограма. Међутим, ми смо се убрзо оноравили и скоро без икаквих последица како нам се тада чинило, били способни да као и остали наши другови герилци извршавамо одговарајуће дужности.

Владимир ЖЋИЋ

РАТ, КОАО И ПЕСМА НА ОГРАНЦИМА ДИНАРЕ

Година 1942. Август. Пре неколико дана ослободили смо Ливно. Мало смо се одморили, после дугих маршева и борби, долазећи од Прозора. Добили смо муницију и нова одела из заробљених магацина бивше југословенске војске, које су усташе приграбиле одмах после канитулације, а неке и пре тога. Али, времена за дужи одмор није било. Италијани су своје снаге упутили од Сиња ка Ливну. Журили смо да их пресретнемо негде на врлетима Динарс. Пети батаљон Треће (санџачке) пролетерске бригаде кренуо је на тај задатак. Пут је водно преко села Пролог, припијеног уз североисточну греду Динаре, попут Ливна, позади нас, ослобођеног на оштре камените греде Цинцар-планине.

Док колона одмиче од Ливна ка селу Прологу, неко се присећа и народне песме која опевава Сењанин Тадију и његове синове док су хајдуковали: »Ој, синови, моји соколови, не будите срца кукавичког већ будите срца јуначкога... Видите ли куле на Лнјевном, тамо ће нас бити и мучи^и, не одајте брата ниједнога«.

Пре пар дана нападали смо усташе и домобране у тим кулама, освојили та њихова упорништа и омогућили брже ослобођење града. А сада колона одмиче ка пределима где је хајдуковао Сењанин Тадија са својим синовима против Турака. Време се променило, а наш народни се опет морају крваво борити против нових поробљивача и домаћих издајника, још окупацијских и свирепијих. Хајдуковање нам не би донело слободу, али патриотизам,

Шгаб(хи далматинских јединица и Шгаб Трс1и- пролетерске (синиачке! дршаде. Здесна налево: Велимир Јакић. Вшоимир Кнежевић Волики. Макс Баће. Вцце Буљан, Маријан Би-ик; нуче: Мирко Милојковић и ЈеЈ- димир Ловић

херојство и љубав према свом народу хајдука н ускока живело је у нашем духу, у свести и срцу људи широм наше земље. У то ћемо се брзо уверити. На Линари, уместо хајдука, срешћемо се са далматинским партнзаннама. Том сусрету се радујемо као дена.

Пре тога задатка пут нас је навео кроз село Пролог. Одатле поглед пуца на Ливањско поље које се протеже, кажу, све до Босанског Грахова. Од тог села пут вњуга уз стрме и камените пределе Линаре, ка Сињу. Пре уласка у село колона је скренула на зелени ливадак изнад пута. Следио је краћн одмор батаљона. Распремили смо се за предах, тражећи хладовину на овом сунчаном, августовском дану. Као и обично жагор је испуњавао простор боравка. Куће села су непосредно пред нама.

У селу као да је живот замро. Осећај је тужан. Чуло се само кокодакање кокошака у дворишту једне куће из

ког нас је. преко дрвене тарабе, посматрала старица. На нмањима у пољу ннје бнло људи. Куда су отишли?

Бории су се распремпи за олмор. Почела је и песма, као и увек у таквим приликама, на сваком предаху, у колони: »Пролетери, благо ли је вама, кад друг Тито комаидује с вама«, одјекивала је околина. Уз песму заплитало се и коло.

Некн од старешина одрелио је тројицу бораца да пођу до кућа. Иза жнве жбунасте ограде, порел путелжа који водн од села у полџе, непосредно до првнх кућа, вирила су два старија човека и посматрали нас. Кренули смо до њих. Стајали су уплашено лок смо се приближавали.

»Добар дан, стари«.

»Бог вам добро дао« - одговорише.

Ехо песме наших другова као да се враћа од стрмина Дннаре, разлеже се околином села. Старци као ла напрежу слух. На њиховим лицима титра страх и необична сета.

»Олакле долазите, децо«? - питају нас и као да не верују да пред собом виде дечаке-војнике.

»С разних страна: пз Србнје, Црне Горе, Босне, Саицака... «

Нешто се смењивало у мислима тих људи док су се неколико иута упитио погледали. Наши осмеси и стннци руку, прн поздраву, развелрнше њихова лнна.

»Где су мештани села? - питамо.

»Децо« - скрушено говори један - страх ... Која је год војска од окупације овуда наишла лонесе пустош и јад. Погледајте - показује руком - тамо преко поља је село Челебићи. Било. Усташе су све живо поклале. А нека села католичког живља четници уништили. До јуче комшије, ланас једни на друге. Истребљују се. Окупатор нас завади. Шта бн ово? Проклетство. Нека се злоба усели у душе људи ... одмахују главом.

»Мештани побегли и испрел нас?« - питамо.

»Побегли. Но, нема се куд. Нигде сигурног скровишта. Свако сс сваког плаши. Неки су отишли, кажу, и у партизане. горе на Динару. Њпхове поролице изложене су прогону п уништењу свих: четника, усташа, Немаца, Италијана. Зло време, па ето. .. «

Сели смо у хлад шљивнка. »Песма«... - као за себе рече један. »Како је то у ово време чути. Овако стар сад бих плакао. Нешто олакша душу и срце«.

»Борба за слоболу и песма - то је наш смисао жпвота. Народ спасавати од ропства и уннштења ол свнх злочпнаца, оних који нас гторобнше и њпхових слугу, наших ломаћнх издајника. Не делимо л>уде ни по вери, нн нацнји. Хоће.мо да се сви заједно боримо против окупатора. Зашто се плашите од нас?« - ннталн смо.

»Усташе су нам говориле: долази нека шумска, црна војска. На људе не личе. Кољу и убијају све, мало и велико. Пале цркве и цамије, силују, у бога не верују... И нико није смео да чека«.

»Хоће страхом н лажима да придобпју парод. А онда да окрвавите руке, с њнма да останете«...

»Ви сте као н наш народ, дабоме ла лажу. Лепо се питате. Певате и играте. Слушам од милине. Млади сте. Права деца. Лепо обучени; наоружани. Лага\и су, него што. Говорили су да ће вас са Немцима и Италијанима брзо уништити. Зову вас бандитнма. А ви и Лнвно заузесте. Тамо их је било сила божја...« - распрнчао се један.

»Нисмо имали оружја. Нп одела. Народ нас помаже. Од окупатора се наоружавамо и облачимо, па н храпе заробнмо. Док окупатор нма. имаћемо н мн. Ми њнма отимамо, они усташе и четнике снабдевају прогив нас. Зато смо ми и против свнх слуга окупатора« - говорили смо.

Пажљиво су слушали сваку реч. И хтели су да чују што више о војсци коју ннсу до тада упознали. Страховали су као и од сваке друге.

»Ама, треба да вас виде ови наши сељанн. Нас су неки н послали у село. Стари смо, можда вам неће ништа лоше учииити. Тако су нам говорили. Да видимо каква изглела та војска. Ама, рећи ћемо да боље никад нисмо видели... «

»Реците својпм мештани.ма да се ничег од нас не плаше. Ми се и боримо за слободу народа. Поћите и кажите свима да се слободно врате својим кућама«.

»Бог вам помого, децо. Ол како се зарати нисмо се радосније осећали!«

Устали смо ла креиемо. Оин до мештана, а ми у своју јединицу.

Један је кренуо изнад седа ка стрмиин н увадама обраслим шумом н разноврсном вријежи. Аруги ка врбацама у полју, норед реке. Понекад би се окренули као да нешто нроверавају. Ми смо се вратили у јединицу, обавестили смо комесара шта смо чули и разговарали са сељацима. Затим смо се укључили у песму и коло својих другова.

Није прошло више од пола сата кала су се ночели појединачно, а онда у групама, појављивати сељани из шибља изнад села н врбака од реке. Као да их је привлачила наша песма и коло. Прплазили су и логору. Застајали су, забринута лица н са невернцом у очима. Прилазили су им неки од бораца и старешина. Започињали су разговор.

»Боже драги, сви су млади! Права леца« - говорила је једна жена.

Све је више нрнстнзало људи, млађих н старијих, жена н деце и окупљали се око нас. И старешине су узете разговорима са сељацима. Чују се смех н шала. Па опет песма н коло. Борци позивају сељане у коло. Брзо се повећава, све је шареније. То више не личи па војни логор, него на опште весеље грађана и војника.

Приметили смо двојицу старијих људи с којима смо разговарали како пажљиво слушају комесара који им говори о партизанској војсци н борби за слободу, о народној власти коју ће сам народ бирати.

»Јашта, тако, мој брате, и треба. Нека се народ пнта, једном да има своју власт« - коменгарисао је стари, обраћајући се свом мештанину.

Борни н омладни села Пролог шрали су заједно у колу и песмом прослављали прво, ослобођење тога села. Лица мештана су све ралоснија. Те песме ће живети у срцима тих људи, као што живе и стихови песме којима се Сењанин Тадија обраћао својим синовима: »Ој, синови, моји соколови, не будите срца кукавичког, већ будите срца јуначкога ... «

Мирко ВРАНЕШ

ОСЛОБОБЕЊЕ МРКОЊИЋ-ГРАДА АВГУСТА 1942.

(поводом једног објављеног документа)

Ноћу 23/24. августа 1942. године јединице 1. крајишке и 2. пролетерске бригаде ослободиле су Мркоњић-Град.

Осамнаестог септембра начелник Штаба 2. пролетерске бригаде упутио је једном члану Врховног штаба оншнрно писмо у коме је изнио своје мншљење о ралу неких наших бригада и њихових команди за вријеме борби на Купресу и Мркоњићу-Гралу на правцу Мркоњић-Грал - Баи>а Лука, око Калине Воде, Бојанића Виса и Крупе. На почетку писма стоји да је због закашњен>а 3. саниачке бригаде, пеирнјател, успио да се из Мркоњића-Града извуче у правцу Баи>е Луке иреко с. Тријебово. У писму стоји:

»... III бригада је доцкан била стигла, те је на тај начин остао незатворен простор на Тријебову куда се је непријатељ и повукао«. Дакле, из тога се заиста може закључити да је 3. санџачка бригада закаснила да, према наређењу, посједне одређене јој положаје и ла у садејству са осташм јединицама уништи непријатељске снаге које су се налазилс у Мркоњићу-Граду.

Мислим да је, исторнјске истине радн, потребно да се то питагђе расвијетлн. Утољнко прије, што до данас није инко о гој борбн писао. Истина, у књизи »Крајишке бригаде« (Београд, 1954) има неких десетак редака о томе, а то је недовољно да се стекне јасна прелстава о борбама за ослобођење Мркоњића-Града...

Врховни штаб је наредио 3. бригади да се одмах пребаци у рејон Мркоњић-Града ради учешћа у напалу на Мркоњић-Град заједно са 1. крајишком и 2. пролетерском бригадом. У том наређењу, између осталог, стоји:

»Друга пролетерска и Крајишка ударна биће 23. т.м. на Сињакову (оне маршују из предела Ново Село-Благај). У току 21. т.м. биће око Мркоњић-Града и ставили су вам у задатак да се тога дана повежете с њима на Рогољџу. По садашњем њиховом плану они ће напустити Мркоњић-Град ноћу 24/25. Сам командант на челу извешће сама Крајишка бригада, Друга пролетерска обезбеђиваће правце од Јајца и пут који изводи из Врбаса ка Мркоњићу. Ваша бригада имала би задатак да затвори правац од Мркоњића ка Чаћавици, и то у висини села Рогоље-Подбрдо...«

2) С тим циљем ви ћете са садашње просторнице одмаршевати правцем: Челебић-Богдаши-с. Главница-Ошак-Млиниште-Подрашница-Рогоље. Покрет отпочетн ноћу 21/22. Марш-рута: 22. зора Ошак-Подгред, 23. зора село Берићи, 24. зора село Подбрдо-Рогоље, на којој просторији ухватити везу са источном групом. По доласку на наведену просторницу обавезно заговорити и иокувати пут који од Мркоњића води ка Чаћавици. Остале улоге добићете од источне групе«.

Да би 3. бригада могла стићи на одређену просторију до 24. августа ујутру, Врховни штаб је наредио команди ауто-чете при Врховном штабу да јој стави на располагање камионе, како би се јединице што прије пребациле до Гламоча. Истовремено, Врховни штаб непосредно је наредио 2. батаљону 3. бригаде (који се налазио у с. Шумица) да се одмах пребаци у Ливно, како би у току ноћи 21/22. августа могао да се прикључи Бригади која се налазила у покрету преко Ливна ка Гламочу.

Са својом одлуком да у нападу на Мркоњић-Град ноћи 24/25. авијација учествује и 3. санџачка бригада Врховни штаб је упознао Оперативни штаб за Босанску крајину. У обавештењу се каже да ће »Трећа бригада доћи на просторију: Подбрдо - Рогоље рано у зору 24. т.м.«.

Што је најважније, група бригада је такође на вријеме била обавештена о учешћу 3. бригаде у нападу на

Мркоњић-Грал и о времену гвеног лоласка на одрећену нросторнју. Из изложениог може се закључити:

- ла су. према иарећењу Врховног штаба, све јединице одрећене за напад на Мркоњић-Град биле дужне да 24. августа рано стигну у рејон Мркоњић-Града и да се међусобно повежу радн заједничког предстојећег паиала;
- да је ииапад требало извршити ноћу 24/25. августа;
- да су све јелинице биле на вријеме упознате са својим задацима. односно залапима других јединица.

Као што сам већ рекао, напад је треба\о извршити ноћу 24/25. августа. Међутим, кад су стигли на Сињак-ово, штабови бригада су дошли до закључка да напад треба извршити ноћу 23/24, а не 24/25. августа, јер су утврдили да су непријатељске снаге у Мркоњићу-Граду бројчано релативно слабе, а нарочнто слабе борбене вриједности, и да отпор, уколико га буду дава\е, неће бити јак. Сем тога, они су претпоставл>a\и, уколико би са нападом чека\и до 24/25, да се ситуација може измијенити. Зато је напал на Мркоњић-Град отпочео 24. августа у 1 час.

Из свнх наших докумената може се закључити да је отпор непријатеља био доста слаб.

У току тог напада заробљено је: 152 домобрана, 2 офнцира и 3 подофицира Од ратног материјала заплнјењено је: 256 пушака, 3 тешка мнтраљеза, 6 пушкомнтра\>еза 1 противтенковскн топ, 2 тешка мннобачача, преко 50.000 метака и разне друге спреме.

У међувремену, 3. санџачка бригада била је иа маршу према Мркоњић-Граду. Штаб 3. санџачке бригаде добио је нарећен>е од Врховног штаба 21. августа послије подне. Батаљони 3. бригаде били су удаљени од Ливна око 20 км, а дужина пута од Ливна до с. Оџак, с. Подреда (14 км сјевернозападно од Гламоча), гдје је, према нарећењу Врховног штаба, бригада требало да стигне 22. ујутру, износила је 51 км. Имајући на раснолагању свега два камиона, Штаб бригаа\е је знао ла не може све јединице пребацити камнонима, те је због тога наредно 1. и 4. батаљону да изврше покрет из с. Рујани, односно из с. Пролог, преко Ливањског поља непосредно до с. Прилука (на раскрсници путева Ливно-Гламоч и Ливно-Босанско Грахово). На тај начин се пут знатно скратио и лобило се у времену. Аруги батаљон је стигао из с. Шујица у Ливно

21. августа у 21. час, прешавши пут од 20 км. Пети батаљон је из с. Лзубунчићи, у току ноћи, пребачен камионима по дијеловима и у зору стигао до Гламоча, одакле је наставио покрет до с. Оцак. Остале јединице су дјелнично маршовале, а лјелимично превожене кампонима до Гламоча. Одатле су све продужиле марш до с. Оцак. Читава Брнтада ирнкупила се на одређеном месту 22. августа око 17 часова.

Како су све јединице, изузев 5. батаљона, биле знатно заморене, Штаб 3. бригае је одлучио да ту и преноћи, сматрајући да има довољно времена да стигне на одређене положаје до 24. августа ујутру. Двадесет трећег августа око 5 часова, Бригада је извршила покрет према Мркоњић-Гралу и послје читавог дана марша, са краћим одмором према с. Јасенови Потоци, предњим лијеловима стигла до мрака у с. Царевац, гдје се и задржала ради одмора. Марш је настављен у току ноћи и у зору 24. августа. Бригада је стигла у с. Подрашница.

Кал су јединице 3. бригае стигле на цесту Бања Лука-Мркоњић-Град, западно од с. Рогоље, добиле су обавјештење да су у току претходне ноћи јединице 1. крајиште и 2. пролетерске бригаде ослободиле Мркоњић-Грал. По наређењу Штаба 3. бригае, јединице су се ту и задржале са задатком да затварају правац Бања Лука-Мркоњић-Град, како је то било већ ранијим наређењем Врховног штаба прецизирано.

Истог дана иавече, у Мркоњић-Граду је одржана конференција на којој су били присутни штабови 1. крајишке и 2. пролетерске бригаде, а из 3. бригае само комесар 5. батаљона, који је, ради подјеле плијена, био делегиран од 3. бригае. На тој конференцији дата је анализа борбн ириком напада на Мркоњић-Град. Било је говора и о томе због чега је напад почео прње одређеног времена. Но, и поред тога што се знало да су знатне непријатељске снаге успјеле да се нзвуку правцем с. Томићи - с. Тријебово и даље за Бања Луку, на конференцији се закључило да је постигнут успјех и да је оправдаио што је напад извршен ранње.

Према свему томе, довољно је јасно да 3. санџачка бригала није закаснила.

Дашко ЈАУКОВИћ

ПОСЛЕДЊИ ДАНИ СА ТРШОМ, ВОЛОБОМ И ТОМАШЕМ

У Босанску крајину, на терен Мркоњић-Града, наша бригада је из гравца Ливна преко Гламоча, Млиншта, Пецке, Медне и Полпрашнице стигла 24. августа 1942. године. Иако је требало да садејствује у ослобођењу Мркоњић-Града, 1. крајишкој и 2. пролетерској бригади, није учествовао у његовом ослобођењу, јер су 1. крајишка и 2. пролетерска бригада (не сачекавши долазак 3. бригаде) нападе немачке снаге V Мркоњић-Граду и после мањег отпора ослободиле га 23/24. августа. После доласка на тај терен, наша бригада је једно вријеме - до половине септембра, остала размјештена у Мркоњић-Граду и у селима око града. Штаб бригаде се налазио у Подрашници, лијепом селу, које лежи у Полпрашничком пољу, недалеко од Мркоњић-Грала. Смјештени смо били у кућама и воћњацима. Воће је било добро родило, али смо га користили једино када га откупи интендант, или када га сељаци сами донесу за борце. Сељаци су нас корили зашто сами не узмемо. Али као што је било познато у нашим јединицама, став је био да борац сам не смије узимати од народа. Ко би то урадио одговарао би пред руководством и јединицом. То је било присутно у свијести сваког борца. Спавали смо нижу у шљивцима испод шљива, покривени ћебадима и шаториским крилима. Када бисмо устајали, свуда по нама и око нас биле су зреле шљиве. Борци нису узимали, већ су звали власника да их купи. То је код власника изазивало чуђење: »Боже, каква ли је то војска«.

МЦГалеко оОе.иш>е Прагеће нете 4. Оата.иш, децембра 1942. у Јајцу

Једиог даиа, уносећи у дневник иример односа нашег борца ирема воћу и селу Подрашници, наишао је помоћник комесара наше бригаде, друг Тршо: »Фнћо, шта то пишсш«? Устао сам. Поздравили смо се. Рекао сам да уносн.м неке податке у лични дневник, који воднм од напуштања нашег Саниака. Арут Тршо се насмијао: »Само пнши и добро би било да сви иншемо о утнсцима, доживл>ајима н догаћајима наше борбе, о борба.ма наше брнгаде и попшулнм борцнма, јер ће то корнстити нашој и будућнм генерацнјама«, изражавајући спремиост, кад год му се обратим, да ми да податке.

Срсднном септе.мбра 1942. године, паша брнгада је учествовала са осталим пролетерским и крајишким бригадама у противнападу против днјелова 714. њемачке дивизије, са усташа.ма и четипцима, уз подршку тенкова н авијације, који су наднрали из иравца Бан>а Луке-Мркоњнћ-Град, и који су се након једног противудара наших јединица, 19. сеитембра, повукли у Бан>а Луку. Тада је наша бригада посјела положаје па линији деснс обале Крупе, сјеверне надине планине Мањаче, Мнлаковићи, Кадне воде - Пајтос. На тим положајима бршпада је ос-

тала свс ло 28. септембра. Штаб бригаде се налазио кол Калиних вола у кући Шаичића. Колнко се сјећам, тих дана Штаб бригаде имао је улогу п команде сектора за све јединице које су се налазиле на том сектору око Банџе Луке.

Очигледно је да су се наше снаге налазиле на домак Бање Луке. Нијемцима то није одговарало, па су снаге 714. њемачке дивизије, са усташама, домобранима и четницима, предузеле и поново прешле у напад на наше снаге 28. септембра, од Бање Луке ка Мркоњић-Граду. Под јаким притиском бројно и технички надмоћних њемачких, усташко-ломобранских и четничких снага, уз јаку полршку авијације, тенкова и артиљерије, бригада се повлачила преко планине Мањаче, Змијања, Подрашнице и Мркоњић-Града, тако да је непријатељ до 2. октобра овладао Мањачом и Мркоњић-Гралом и потиснуо I крајишку и III пролетерску бригаду на планину Лисину и њене сјеверозападне и југозападне падине.

Штаб бригаде и његове приштапске јединице, са IV баталјоном и једном четом V батаљона, 2. октобра, се налазио у селу Шибовима. Остали батаљони су се налазили на положајима планине Лисине и њених падина, водећи огорчену борбу са Нијемцима и квислинзима. Они су упорно навалили да би овладели тим положајима, јер су доминирали над Мркоњић-Градом и Подрашничким пољем и комуникацијом Мркоњић-Грал - Гламоч и Мркоњић-Град - Јајце. Док се борба све више развијала, негдје, колико се сјећам, око подне, будући да сам био курнир Штаба бригаде, позвали су ме Волоћа и Тршо, а командант IV батаљона Томаш Жижих позвао је Драга Лучића да поћемо са њима. Из Шибова другови Волоћа, Тршо и Томаш, како смо чули, пошли су на извићање положаја сјеверозападно од комуникације Мркоњић-Грал - Јајце, са којих се може осматрати комуникација Мркоњић-Град - Јајце. Пут је трајао нешто више од једног часа. Када смо стигли на косе знала комуникације Мркоњић-Град - Јајце, извићање је трајало нешто око један час, а можда би трајало и дуже да Нијемци нијесу овладали јелним дијелом положаја које су држали I и V батаљон изиад Полрашничког поља. Са мјеста извићања

могли смо ла вилимо свјетлеће ракете - сигнале, које су Нијемци бацали у правцу свог напрсдовања. Извићанк; је прекпнуто н вратили смо се назад нстнм путем ка селу Шибови. Међутим, кала смо стигли, у село, нијесмо нашла никога ол наших јединица, па чак ни сеоски живаљ>. Сви се негде ск>\\онили, јер су у близини били Нијемци. Наншао је један старац. Запитали смо га да ли зна гдје су пошле наше јединице из села. Он нам је показао руком у којем правцу су пошле. То је било сјверозападно према Штрбини. Није нам остало ништа друго него да пође.мо у том правцу. Траг колоне био је виљив.

Настављајућн пут у правцу села Трнова, прешли смо дубоку долину и изашли на пропланак. одакле су се голим оком могли видјети положаји Нијемаца након повлачења наших јединица. На том пропланку другови Волоћа, Тршо и Томаш су стали, разговарали н сјелн на ливаду, Волоћа је узео папир и оловку да пише. Док су они писали, на пропланак је, из правца села Трнова, избила једна жена носећи у руци корпу. Иш\а је у Шибове. Тршо ме је позвао и рекао да поћем до жене да видим да ли носи каквог воћа, јер смо били гладни. Ја сам пошао пред њу и вилио да у корпи носи крушке. Пнтао сам је хоће ли нам нродати ма\о крушака. Иако није била расположена да прода или пак, далне, погледа\а ме је н рекла: »Да подијелимо то што има.м«. То смо и учинили. Потом сам јој дао нешто новаца - куна Сунце је било на заласку. Појели смо крушке, а онда се Волоћа обратио Драгу н мени, пружајући нам писмо које је написао (радило се о извештају Врховном штабу - начелнику Врховног штаба Арсу Јовановићу): »Ево вам ово писмо, носите и предајте Арсу Јовановићу, писмо не смије пасти у руке непријатељу«. Арсо се тих лана на\азео у Јајцу, које је било ослобођено.

Један од нас двојице, Драго или ја, не могу тачно да се сјетим, обратио се Волоћи, Тршу н Томашу са питањем: »Може ли писмо да носи један од нас двојице, а један да остане са вама, јер је незгодно да останете самн у овн.м шума.ма које су пуне зеленог кадра н четника«. Сва тројна су нстовремено реагова\а н рекла: »Писмо мора ла се уручи Арсу. Ако један погине, другн мора

поставити». За њих тројицу рекли су нам да не бринемо, јер ће се они брзо повезати и стићи до јединице које нијесу биле далеко од тог пропланка, што се могло оцијени-ти по п/пцњави.

Тако смо се гога дана, 2. октобра, пре заласка сунца, на том пропланку, на ломак села Трнова, растали и поздравили са Волоћом, Тршом и Томашем, желећи једни другима срећан пут. Они су кренули у правцу села Трнова - Штрбина, а нас двојица у правцу Јајца, не иредви-ћајући што ће се догодити. Како је био лан на измаку, нас двојца, посматрајући терен преко којег треба да прећемо у току ноћи 2/3. октобра, одредили смо правац - курс куда треба да се крсећемо, јер се у току ноћи теже оријентишемо. Тако смо путовали читаву ноћ и ујутру 3. октобра стигли у Језеро (сада се зове Шолајино Језеро, но имену **на р. Једног** хероја Симе Шолаје), на комуникаци-ји Мркоњић-Грал - Јајце и ту нашли дијелове II проле-терске бригаде, са Штабом бригаде. У Штаб те бригаде смо се јавили и рекли да смо курири III пролетерске бри-гаде, да носимо писмо за Арсу Јоваиовића у Јајце, тра-жећи да нас информшу гдје се налази Арсо. Другови из Штаба су се интересовали гдје је остала наша бригада и каква је ситуација на том сектору. Ми смо их информ-сали онолико колико смо знали. Обавестили смо их да се воде огорчене борбе на сектору Мркоњић-Град - Штрби-не да би се спречило напредовање непријатељским сна-гама и продор на комуникацију Мркоњић-Грал - Штрби-на - Милиншта - Гламоч. Пошто смо се оморили и на-храини, грађили смо од другова из пштаба II пролетер-ске да нас упуте где ћемо наћи Арсу, у Јајцу или негдје другдје. Колико се сјећам, то је био комесар Бригаде. Тражио је од нас писмо које треба да се прела Арсу. Ре-као нам је да ће писмо брже понијети мотором њихов ку-рир, а да нас двојица код њих сачекамо његов повратак и одговор који ће Арсо послати нашој бригади. Тако смо и учинили. Њихов курир се вратио са одговором истог дана, тако да нам нијесу дозволили другови из Штаба 2. пролетерске бригаде да се у току ноћи вратимо у брига-ду, већ су нам рекли да сачекамо јутро и пођемо са

пратњом, јер је терен преко којег треба да идемо иуи зеленог кадра и четника.

Освануо је 4. октобар, ведар и сунчан. Драго и ја кренули смо са пратњом од Језера преко шума и села сјеверно уз ријеку Пливу, у правцу наше бригаде, која се налазила на положају сјеверозападно од Мркоњић-Грала - на комуникацији Мркоњић-Град - Гламоч, у селима Герзово, Трново, Штрбина, Пецка и Медна. Послије неколико часова путовања, стигли смо у брдовит заселак. У воћњаку поред куће сјели смо да се одморимо и потражимо воде од домаћице која се појавила на вратима. Домаћица нам је донијела воле ла иијемо. Са тог мјеста имали смо добар преглед према плаини Лисини, селу Шибови, Штрбини, Герзову и Трнову, тамо гдје је остала наша бригада. Са тог мјеста Драго и ја смо добро видјели и препознали пропланак у шуми сјеверозападно од села Шибови, гдје смо се растали са Тршом, Волоћом и Томашем. Друговима из 2. пролетерске бригаде, који су нас пратили, показали смо мјесто гдје смо се растали са Тршом, Волоћом и Томашем, а и то куда смо све ишли и стигли код њих у Језеро.

Док смо сједјели и одмарали се, са наше лесне стране, на крају засека, на неколико стотина метара од нас, из правца села Шибова и Трнова, из шуме је изшла група наоружаних људи, око њих лесетак. Ишли су у нашем правцу. Нијесмо одмах могли препознати о којој се војсци ради, јер су им олијела била разнолика. Повукли смо се у шуму изнад куће. Када су се примакли на одстојању од око 150 - 200 метара, Драго и ја смо препознали на челу колоне Мила Перуничћа, замјеника команданта бригаде: којег су пратили борци наше бригаде. Потрчали смо према њима. Миле ме је упитао: »Фићо, шта је са Волоћом, Тршом и Томашем?« Када сам то чуо, све ми је било јасно. Упутио сам га: »Зар нијесу стигли у бригаду?« Одговорио је да нису и додао: »Гдје сте се развијали?« Сјели смо у воћњак и наставили разговор, показујући руком правац и пропланак гдје смо се растали, какав задатак смо нас двојица добили и шта су нам све они рекли када смо упућени на залатак. Миле је на то само одго-

вирио: »Готово је са њима, иегдје су наишли на четнике и убијени су«.

Нас двојица, Араго и ја, илвршилн смо задатак који су нам поставилн. То је бнло послелњи задатак којн су ми поставилн Волоћа и Тршо, и последњи задатак који је поставио његов командаит Томаш.

Наша брнгала се послнје њиховог нестанка задржала још неколнко дана на том сектору водећи борбу са Нијемцима и домаћим издајницима, а истовремено ралећи и на чишћењу и ликвидацији банде - зеленог кадра и четника на терену села Трново и Герзово, села која су била позната по томе што су се у њима стално кретале и групе зеленог кадра и четника кол>ача. За то врнјеме, наше јединице су поубијале неке у акцијама. неке ухватили. При нслећењу ниједан није хтио ништа рећи, а вјероватно су зналн нешто о ногибијн Волоће, Трша и Томаша. Због тога су извоћени на војни суд и били осућени на најстроже казне.

Погибија Волоће, Трша и Томаша за бригаду, њене борце, за Пл>евл>а и Бијело Пол>е и за Санцак - били су најтежи и ненадокнадиви губипн, а у исто врнјеме и подстрек да бригада и њени борци наставе, као и до тада, извршавање борбених залатака које пред њих поставља Врховнн штаб и друг Тито.

КЉАЈИп Фгиотије Фићо

ТРАГАЊЕ ЗА ИСТИНОМ О ПОГИБИЈИ НАРОДНИХ ХЕРОЈА ВОЛОБЕ, ТРША И ТОМАША

За протекле 44 године од трагичне погибије тројице народних хероја Југославије Владимира Кнежевића Волобе, Рифата Бурџовића Трша и Томаша Жнжића нису расветљене околности и начин њихове погибије. Постоји тако рећи званична верзија коју разни писни и историчари препишу један од другог а и незванична верзија потекла из ОЗН-е и других извора одмах после рата коју нико званично не помиње и не региструје.

Већина историчара и сви други који данас пишу о погибији тројице хероја узимају као веродостојне и меродавне изворе: монографију Трећа пролетерска бригада, аутора Жарка Видовића, Зборник народних хероја Југославије, књига »Тршо«, аутора др Надежде Јовановић, Хронологију ослободилачке борбе народа Југославије итд.

У монографији Трећа пролетерска (санџачка) бригада, на страни 94 пише: »У току ноћи 2/3. октобра, док се бригада још налазила на тим положајима, четници су у селу Трнови (треба Трнову) јужно од Мркоњић-Града, преваром, помоћу својих јатака сељака, заробили команданта бригаде Владимира Кнежевића, заменика политичког комесара бригаде Рифата Бурџовића и команданта Трећег (треба Четвртог) баталјона Томаша Жнжића и стрелали их. Они су се били одвојили од јединице бригаде и пошто их је иош затекла, још у току борбе, намеравали су да се одморе у том селу. Четници су их заробили на спавању, стрелали и бацили у јаму«.

Зборник народних хероја Југославије, издање 1957. године код све тројнице хероја пише да су их четници ватали на спавању у селу Трнову и убили септембра 1942. године.

Оно што је др Належда Јовановић написала у књизи Тршо своди се на то да је њих тројицу Пера Јаковљевић преварно и приволео да уђу у кућу да би сачекали водича и да их почасте. После вечере три хероја су заспала са оружјем поред себе. Четници су их затекли на спавању, купили им оружје и после дужег рвања успели да их савладају и вежу. Овде су их на Грујића-јаму, свукли голе, затим заклали и бацнили у јаму.

У Хронолошки ослободилачке борбе народа Југославије пише да су их 2/3. октобра четници на превару ухватили, а потом заклали и бацнили у Грујића-јаму.

На основу таквих текстова неки од аутора »радног материјала« за монографију среза бјелопољског су написали скори исти текст: »Одвојили се од јединица бригаде и у току ноћи 2/3. октобра 1942. године заишли у селу Трнову. У том селу су их четници ухватили на спавању стријелили и бацнили у јаму«. Аутори радног материјала су отишли још даље па су захтевали на састанку релакције да се њихова смрт оквалификује као мученичка, а не херојска, јер херојска није ни била.

Одлично познајући тројцу хероја, као моје претпоставке старешине и ратне другове, ни једног тренутка до данас нисам поверовао у цитиране текстове. То моје мишљење лијеле многобројни борци Треће пролетерске (санџачке) бригаде, па сам, слушајући разне претпоставке и варијанте њихове погибије, одлучио да трагам за истином. Тако сам у Београду пронашао оригиналан, добро очуван документ од фебруара 1943. године, у којем убице (честници) признају злочин пред командантом мркоњићког подручја у присуству двојице партизана сгражара. Тај документ гласи:

•КОМАНДА МРКОЊИИСОГ ПОДРУЧЈА

Овој команди био је приведен Владе Јаковљевић из села Трнова. Исти је стар 23 године, нежењен, има 18 чл. фамилије. Изјавио је следеће: Он, Волођи, Тршо и Жижих били су у мојој кући. глјс су били

лошли ла преноће. Дошао је Мнлан Косић, четнички командир са Симом Жлри>ом, Челом Милегнћем, Драганим Пеићем и мојим братом Урошем и ја са Остојом кренули смо, ухватили их на смавмл. Покупили оружје 1) повели их коношшма. Пита.и смо их шта су. Олшш>рли су ла су гштризани. пут их нијесмо мучили иго је само Косић уларео Трша. Кад су друтови ухваћени згледали су се, за оружје хтјелн ла сс ухвате кал оружја немају. Били су сааладани.

Ми сви смо крснули. У конопу их је волио Снмо Ждрња. Они су питали куда илсте са нама. Одговорено им је да иду четничкој команди. Ловелн смо их Грујића-јами и стрнјсл>али их. Затим баилил у јаму. Вратили сс и сваки је отишао својој кући. Зарекли смо се да нико не казује за ово иначе ће бити убијен.

Двије пушке је узео Косић а једну Остоја. Пиштољс су узели: Косић, Ждрн>а и Урош. Сатове: Жлрп.а. Косић и Остоја. У селу сс олмах индјсло чнм су виђени пиштољи и сатови и знало се. али сс тајнло. Записник ми је прочитан и потписан сам га. Затим, руком пише: Учествовали смо у убиству и знали ла се овако све логодило: Драган Псић. Чсло Мнлетић, Перо Јаковл-евић, Вил Јаковљевић, Богдан Јакољевић.

Да су исти потписали (односно отпсак лалн и да им је записник прочитан тврде: командант Полручја (нследник-Милорад. Стражари: Стево Џевер и Ратко Бјелнћ.

Дакле, према четничкој верзији, која је без провере и резерве била прихваћена од наше стране, страдање тројице хероја се догодило зато што су свратили у кућу Пере Јаковљевића да се одморе, вечерају и преноће. Снаха Пере Јаковл>евића обавестила је мужа Уроша, иначе активног четника, о доласку тројице партизанских команданата који су дошли на спавање. Урош је обавестио командира чете, те су њих селам четника затекли их па спавању, купили им оружје, повезали у конопце, повели на Грујића-јаму, стрељали и бацили у јаму.

Кућа Јаковљевића је била широка 5,5 а дугачка 7,5 метара. Имала је две просторије: огњиште и собу. Огњиште је било крнато стварима: две велике каце, софра са 8 трножаца, кревет, огњиште са веригама итд. Дакле, било је врло тесно.

У кућу није било никаквог осветљења сем луча и огњишта. Шкиља се палила само у изузетним случајевима. Врата су се затварала дрвеном резом и могла отворити спољ>а и изнутра. Поред тога, хероји су знали да су наше јединице олступиле са Лисине и да су иза њих Нјемци, усташе и четници, а да је село Трново пуно четника и зеленог кадра. Знали су ла су наше јединице удаљене на-

јмање 5-10 километара п да се иалазе на »ничијој земљи«, па којој се много пре може појавити непријатељ него наше јединице.

Установно сам да је Влада Јаковљевнћ у моменту хаишења био милиционар прн Народноослободилачко.м одбору у Герзову и да је у име ухаишених понудио да »Искрено и истннито« изнесе како је бнло. Кад се вратио ка ухапшенима, који су у гомилн пошли на »саслушање«, у пролазу им је добацно. да бн га чуо командант подручја и сведоци Цевеи и Бијелнћ, да је он све признао. Схватајућн да је Влодо занста рекао истину, одмах су признали учешће у убиству Владин отац Пера и браћа Вид п Богдан, нако нх је Влодо покушао заштитити и прикрити не наводићи их у својој изјави као учесннке. Пријавио је браћу Уроша и Остоју, јер је знао да су успели да побегну у шуму. Он је био од свих најинтелигентији, најбнстрији и најлукавнји, па је лажима покушао да заштити своју фамилију, ублажи своју кривицу и својих саучесника, а нанссе штету и срамоту погинулим херојима, сваллајући део кривице за извршепн злочин на њих саме.

Ко је, уосталом, толико нанван да неверује да су хероји дошли да преноће на терену између партизана и Ниемаца, да четници нису знали кога то заробљавају н вежу, те их питају шта су, да их нису успут мучили, да су веза\и конопцима, а на посмртни.м остацима је генерала\ Данило Јауковнћ нашао жнцу, да су их стријел>а\и, а на остацима нијесу наћеии трагови стрељања већ клања. Дакле, много неистнна и полунстииа које може у »изјави« уочити свакн чита\ац.

У вези са хватањем тих четника, Моша Пијаде је 16. 2. 1943. године написао: »Командант мркоњнћког подручја је успела да ухвати 8 бандита из с. Трнова који су на превару и на спаваћу ухватили другове Волоћу, Трша и Жижића и убили их, те их је сву осморицу стрељала«. У стварн, стрељано је само шест четника, јер су двојнца Пеића пуштени, будућн да нису у убиству учествовали.

Као што се види, ни командант подручја-иследник ни било ко други није ухапшене четннке саслушао или вршио било какво нслеђивање, већ је од речи до речи за-

писао оно што је у име ухаишених нашао за схолно да изјавн четник-убица Влале Јаковљевић и што су лобро-волзно изјавили остали учесници о убиству. Тако је четничка прича прихваћена као нстина у коју нико није улазио све лок после ослобођења нису ухваћени четници Остоја и Урош Јаковљевић, који су, стручно саслушани, лали другачији верзњу. Но, и пре њиховог хватања процуреле са друге приче и верзње.

Да бих све те претпоставке проверио, пошао сам са Драгом Лучићем у мркоњићки крај, где смо обишли: Мркоњић, Штрбине, Герзово, Трново, Грујића-јаму и (Јаковљевића) кућу и разговарали са више селака и бораца НОР-а. Мора се истаћи да живих сведока нема одавио. Сви учесници у убиству су или стрељани или иогинули као четници, а Јела Јаковљевић је умрла после рата. Посебно сам трагао за било каквим документом о састушању четничка ухваћених 1945/46. године, те сам сазнао да је архива Озне још 1948. покупљена и одвезена у неопознатом правцу, где је похрањена, те је практично за такве потребе до ње немогуће доћи. С друге сгране, не зна се шта у њој има у вези са убиством тројице хероја.

Много података сам очекивао од јединог жпвог сина Пере Јаковљевића, Слободана. Он се љубазно одазвао да исприча шта зна. На жалост он није био очевилац догађаја у кући, јер се налазио у колиби код стоке. Чнтавих 4,5 месеца није знао да му је фамилија умешапа у убиство. Међутим, када су похватани и ухапшени отац Пера и браћа Богдан и Вид, сазнао је да су хероји страдали у њиховој кући. Касније, браћа Остоја и Урош, као одметници са којима се састајао, и мајка Јела су му причали о хватању тројице хероја само онако како је Влале изјавио. Њему су рекли да су дошли ла преноће, да су лучем гледали у карту и после вечере заспали на простирачу, а оружје оставили уза зид и наручили да их Јела пробуди у певце. Дошли су четници на позив снахе, покупили им оружје и онда се но два четника бацила на партизане. Настала је тешка борба, у којој је најдужи партизан скинуо бајонет са Урошеве пушке и умало убио четника који му је био на лећима. Бајонетом је распарао кацу, што се и данас лобро види.

Слободан је био присутан када је Озна са нартизанима ухапсила оца Перу и браћу Боглана и Вида, а и остале четнике, и веома се зачудио што су се пули из Озие са посебном жестином окомили на оца Перу, па и на мајку Јелу. Он је и данас убеђен да отац, Вид и Богдан нису учествовали у убиству, већ су стрелани због учешћа тројице браће и што су Јаковљевићи. Био је много изненађен када сам му показао документ са њиховим признањима. Он је на четницима веома олећу, обућу и веш убијених хероја, али није знао коме је то припадало. Ту су били кожни капут, све нове ствари и официјерско одело, сатова, пиштоља, лвоглед и нтд. Ни на једном одевном предмету није приметно трагове куршума или убода ножа.

После тога сам у разним крајевима земље пронашао ратне другове и руководиоце који су имали неке везе са било којим догађајем у вези са страдањем тројице хероја. Посебно сам разговарао са Веселином Булатовићем, комесаром 4. (Томашевог) батаљона, Будом Милићевићем, замеником команданта 5. батаљона, Богданом Гледовићем, комесаром 1. чете 5. батаљона, Миланом Новаковићем, замеником комесара 1. чете 4. батаљона, борцем Љубом Јушковићем и Арагом Лучићем и куриром Штаба бригаде Филотнјом Кљајићем. Са свима сам разматрао следећа питања:

1. Да ли су се и зашто тројица хероја одвојили од бригаде.
2. Зашто су остали сами.
3. Зашто су ушли у кућу Пере Јаковљевића.
4. Шта се у кући догодило и како су заробљени.
5. Да ли су заиста заспали и оружје оставили да четници могу дохватити и узети напоље, како у наведеним књигама и документима пише.

Ниједан од поменутих друтова, сем Боглана Гледовића, није могао да се сети по чијем су се наређењу јелинице повукле из Шибова и са својих положаја и отишле у правцу Царевца, Медне и Пецке. Богдан се сећа да је њих са собом повео Милинко Кушић, командант Прве крајишке бригаде, са којим су ишли до Герзова, а затим

ушли у састав бригаде. Сви се слажу да су за нестанак хероја сазнао тек сутрадан, а неки и после два-три дана.

Међутим, за никог од њих није спорно да су три хероја пошли у извиђање и да је са њима кратко време био Арсо Јовановић, начелник Врховног штаба, који је узео за своју пратњу вод Миливоја Јушковича и отишао за Јајце. Зна се да су тројица хероја повели са собом само курирну бригаду Филотија Кљајича и обишли Богданову чету на врху Лисине, а затим пошли ка Мајланској коси у извиђање. Тако су стигли на кошту 1304, олакше су написали писмо Лзубу Бурићу, команданту Друге пролетерске, и наређење 2. батальону своје бригаде.

Писмо Лзубу Бурићу гласи:

•Друже Лзубе, наш 1. батальон је на простору Штрбина-Мрачај-Чешња Коса. Два батальона су на олмарану у с. Шибовима и један је, као што знаш, на твојем десном крилу код Магаль-лола. Ухватили смо везу са Луном: јавља се ол Балукане да ће се пребацити правцем Лисина-Мајланска Коса; то ако буде морао. Прва крајишк је сва на гребену Рустина-Широка Коса и у Шибовима. Знамо где су твоји батальони, а промјене нам јави. Бићемо у Шибовима. Овдје је био Арсо и отишао је Коси. Прву крајишку је оставио на лржи Лисину и напада према Рогољима. Наши Златарци (1. батальон) остају где су, а остала три батальона намјерава да уногребу на правцу Магаль-до-Густово-Тријебово. Јави ако знаш! шта од Јајца. Тамо се чује борба-лал>с.

Преко твог деснокрилног батальона упути ово писмо нашем 2. батальону (без молбе).

Уколико се будемо морали повлачити, батальон из Магаль-лола ће бити на Лумезлије-тако смо се споразумели са Арсом.

2. окт. 1942. К.1304.

Другарски Вас поздравља
Волођа
Тршо

П.С. Ове борбене знаке узмите и Ви, ношто ич ми и Кушић већ имамо. Волођа».

Наређење Другом батальону гласи:

»Штаб П1 пролет. НОУ бригаде
2. октоб. 1942. 14 часова. К.1304.

Штабу 2. батальона ове бригаде.

Упутићемо ка вама IV и V батальон, а I остаје на Штрбини. Прва крајишка лржи јрбен Лисине пл. Ар\та пролетерска затвара правац ка

Јајцу на ноложајима у висини Оругле; са њима олржавајте везу. Уко-
лно будсте принуђени на повлачење, иовуците се на Думезлнје ла бн
се прикупила бригада. Добро сте радили нго сте јуче отишли тнм
правцем. Ми смо са IV и V батаљоном у с. Шнбовнма - н остаНемо још
ову ноћ. Борбени знаци

С.Ф - С.Н.
Замј. политкома,
Тршо

Командант,
Волођа»

Дакле, команлант бригаде и замјеник комесара раде
н поступају по наређењу начелника Врховног Штаба,
удаљени на око 2-3 километра од свог Штаба. У штабу
бригаде су остали комесар и заменик команланта у с.
Шнбови. Они су од Оперативног штаба за Босанску кра-
јину добили у међувремену наређење следеће салржнне:

»ШТАБУ III САНЦАЧКЕ БРИГАДЕ
НА ПОЛОЖАЈУ.

1. Један батаљон са више аутоматских оруђа упутите да заузме по-
ложај око Ковачевца. Тамо треба да се ставн на расположеНА- II прол.
бригади. Он ће ту остати до ноћн 4/5 т.м. када треба да вам га упутн
II пролетерска.

2. Са вашим снагама осматрајте правац Подрашннца-Штрбн-
не-Млннншта, с тнм да напријед булу само мањи изаиђачки днјелови.
Главнну ваших снага размјестите на нрдјелу Мелна-Пецка, с тнм да
од чстника очнспгге еело Врбљани. Према томе, бол>е је да од самог
ночетка уиутите јелан батаљон у Врбљане.

3. Ваша офомна комора нека се смјести у Бјеловинн.

4. Штаб брнгале са јслним батаљоном нека се смјестн у селу Ца-
ревац. Напомин>емо да на опој положај нећете дуго остати (2-3 дана)
према томе се управлајте.

5. Извијестите нас нр>еко Млнпншта о вашем раснорелу.

6. Хаубице размјестите у близини штаба бригаде и добро их за-
маскрирајте.

7. Пут темсљито поруошгте.

С.Ф. - С.Н.

Команлант
Костао

Оперативни Штаб за Босанску Крајш^у је Првој крајншкој бригади
•шрелио: »Са вашом бригадом олмаршнрајте праацем: Медна-Г. Рибник
(ДаннловКи) где се повежите... Праваи Подрашннца-Штрбпна ос-мат-
раће III саниачка бригада. Маршуту Ви олабсрите, али ми мислнмо да
за I дан можете стићи у Рибник. Логорујте...

Командант Коста

Док су комесар и заменик команданта Треће пролетерске (санџачке) бригаде изучавали наређења за поседује нових положаја и чекали да се врате командант и заменик комесара, почела је борба на врху Лисине и на положајима Прве крајишке и код Златараца. Прва крајишка је са неким јединицама, због тога, почела да одступа и у повлачењу пролази кроз Шибове поред Штаба Треће пролетерске и њеног 4. батаљона. Зато комесар и заменик команданта, односно Штаба бригаде издаје наређење 4. батаљону, а вероватно и 1. чети 5. батаљона, као и приштапским јединицама, да одмах отпочну марш на нову просторну. Нико се није сетио да упутити неку мању јединицу из 4. или 5. батаљона и потражити команданта Волођу или да му бар оставе везу у Шибовима. Напомињем да Волођа и Тршо нису знали за наређење Оперативног Штаба и да су вероватно рачунали да би о таквом наређењу били обавештени од свога штаба. Они, као што се из писма Лзубу и Штабу свог 2. батаљона, рачунају да коначе у Шибовима и зато не журе натраг. Према томе, јасно је да се ни јединице нису »одвојиле« од тројице хероја а ни они од јединица.

До сада се није знало по коме су Волођа и Тршо послали писмо Лзубу и штабу 2 батаљона. У разговору са Лзубом Јушковићем сам установио да су он и Вуко Лашић годину дана однели лок је вођа патроле Драго Лучић остао са тројницом хероја и Филотијем Кљајићем, који су извнхали и осматрали непријатеља све док није почела жестока борба код Прве крајишке, Златараца и на врху Лисине. Тада су се упутили ка Шибовима да што пре дођу у Штаб бригаде и 4. батаљон. У Шибовима не само да нису нашли 4. батаљон и Штаб бригаде, већ није било ни једног становника, јер су се због блиске борбе негде склонили. Један старац им је рекао да је војска отишла за Штрбине, те су се и они тамо упутили.

Кад су се испели на брдо Главича, к. 1158, осматрали су неко време борбу и одступане наших јединица, те су после дискусије о новонасталој ситуацији одлучили да обавесте начелника Врховног Штаба. Волођа и Тршо су написали извештај на том брду и пропланку и наредили Кљајућу и Лучићу да пођу за Јајце и однесу извештај. Је-

лан од НЈИ\ је предложно да писмо носи један курир, а други да остане са њима, али су оии то категорички одбили говорећи да се писмо мора носити преко опасног терена на коме има четника и зеленог кадра, те да се за њих тројицу не брину јер ће они брзо стићи јединице. Ето тако су остали сами. Они су личну безбедност занемарили да би по два курира послали извештај Врховном штабу. Напомињем да Штаб Друге пролетерске није сутрадан пустио да се курири Лучнић и Кљажичић враћају сами, већ им је лао цео вод за пратњу до штаба Треће пролетерске (саиц.) бригаде.

Када се тројница хероја нису појавили увече и ујутро ни у једној јединици бригале, организовано је трагање за њима по осталим јединицама и селима, али резултата није било. Осам дана после, тј. 10. 10. 42, политкомесар Четврте пролетерске црногорске бригаде пише другу Марку: »Сазнали смо данас по другом пут од Друге пролетерске бригаде да су друг Волоћа, командант III бригаде, и друг ТриЈо, замјеник политичког комесара те бригаде, негласно загубљени и да о њиховом мишљењу постоји сигурна вјероватноћа да су убијени од стране четника. Друга бригада води истрагу ради проналазова ових другова«. Пет дана касније, тј. 15. 10. 1942. године у извештају Врховном штабу је писало: »О Триши и Волоћи још нијесмо ништа утврдили. Пеко и Јакић«.

Први званични извештај о сигурној погибној тројице хероја послао је ЦК КПЈ Велко Ражнатовић, члан Окружног комитета КПЈ за Мркоњић-Кључ. У њему је написао: »Обназели терен Мркоњићког среза добро сам податке од XV (пуно име и презиме изоставио аутор), селџака из Пецке, о смрти и убиству другова Триша, Волоће и Томаша Жижића из III санџачке бригале. По овим подацима, ови другови су похватани у кући Пере-Перуша Јаковљевића званог Тодуше. Одатле су их овај Пера са његова два сина и 12 четника одвели у село Бараће код Грујића-јаму и поубијали их и бацили у јаму. Ове податке овом XV дала је његова свастика која је долазила у додир са породицом овог Јаковљевића. Дана 27. 12. 1942. године«.

Сутрадан је и Оперативни сектор Мркоњић - Јајце у свом извештају обавестио да су сазнали ко је убио дру-

гове из Санџачке бригаде и да су бачени у јаму, а њихове убице се слободно крећу и носе њихове пиштоље и сатове.

Бен смо рекли да су фебруара 1943. године ухваћени сви учесници у убиству сем Косића, Ждрње и Остоје и Уроша Јаковљевића. Косић и Ждрња су погинули као четници током 1944. године, а Остоја и Урош су заробљени као четници одметници 1945/6. године.

Упорно сам трагао да пронађем било какав документ о саслушању Остоје и Уроша, или било кога ко их је саслушавао или о резултатима истраге нешто знао. Пронашао сам ратног шефа Озне за мркоњићки крај који је био организатор хватања и лично саслушавао ухваћене четнике Уроша и Остоју Јаковљевића. У веома дугом разговору објаснио ми је многе детаље и отклонио сваку сумњу о начину и околностима под којима су хероји заробљени.

Наиме, тројица хероја су после расанка са курћима пожурили да што пре стигну у јединице. Тражили су Томашев батаљон. Како је иоћ била мрачна, а врхови брла у магли, они су залутали и чигава лва сата изгубили док нису случајно наишли на кућу Пере Јаковљевића. Пера је са женом Јелом био у кући, а изгледа синов Остоја, Урош и Влада, активни четници, спавали су на стаји. Хероји су тражили водича. Пера их је »одушевљено« примиио и рекао да има 7 синова, али су сви на свадби у селу, сем једног. који је кол стоке. Замолио их је да уђу у кућу да сачекају док снаха не позове синове да их одведу куда желе. Понудио им је вечеру и навалио да уђу у кућу, јер он као домаћин и партизан не може дозволити да чекају испред куће. Рекао им је да се не плаше, јер четника нигде у близини нема. Тако су ушли у кућу, а Пера је послао снаху да позове чегнике и без пуцања ухвате три команданта - партизана који су залутали и траже водича. Јела је ирострла неке пољаве и навалила да прилегну и да се одморе. Хероји су то одбили. Поседали су око софре и мезетили сир и ракију којом их је обилато ионудио домаћин.

Снаха је одмах обавестила Уроша и пренела поруку старог Пера да одмах покупе групу четника, заробе пар-

тизани и баце у јаму. Чим је о томе обавештеи четнички командир из Трнова Милан Косић, узео је са свадбе и дежурства 18 четника и поделио их по групама. Перине синове и Милетића и Пеића је одредио као шесторку која ће у улози сниова ућн да разговарају док не лобију сигнал за напад. Њихов је задатак био да спрече трн хероја да употребе пиштол. Је или бомбс и ла им нзнесу пушке које се ионако у тесном огњишту и гужви не би могле употребити. Три четника су се са пушкомитраљезом увукли кроз прозор у суседну просторну и чекали сигнал за напад, а 4-5 четника, који су имали браде, са Косићем на челу били су испред врата. На оба прилаза ка кући Косић је поставно по 2 четника рали обезбеђења. У ствари, имела која је Влада навео у својој изјави су имена шесторке која је ушла код хероја, изузев Косића. У тескобној просторји четници су заузели места на троношцима између хероја, а неки су стајали. Тршо им је почео говорити о циљевима НОБ, издаји четника и усташа, потреби јединства да би истерали окупатора и створили нову власт. У једном тренутку је Урош пошао да донесе сира и видн шта је са вечером и у пролазу им изнио приклоњене пушке. То је био сигнал за напад.

Одјелно.м се на вратима појавио Косић са уиерено.м пушко.м и повикао: »Прелајте се, сви смо ми четници«. Из собе се појавио Остоја са пушкомитраљезом и дрекнуо: »Предајте се, све ћу вас изрешетаги«. Тршо се машио за пиштољ, али га је један четник тамо снажно ударно гвоздени.м боксеро.м да је са поломљеним зубима и онесвешћеп пао на земљу. Четник је скочио на њега и припремљеним конопцем му чврсто свезао руке и ноге на леђа. Истог тренутка на Волоћу су скочила три четника, а Владе Јаковљевић на леђа. Волоћа је успио ла са Влало.м удари у кацу, пребије му руку и баци пода се Милетића. Тада је стари Пера из све снаге ударио Волоћу секнром у леђа. То су искористили четници и задали му неколико удараца, те успели да га вежу. Док су два четника лржала и рвала се са Томашем спречавајућп га да употреби пиштољ, на огњиште је са бајонетом на пушци улетео Урош. Он је бајонет поднео под грло Томашу и наредио му да се преда. Томаш је обема рукама зграбно за бајо-

нет н успно ла га скине са иушке. Замахнуо је да удари четника који му је био на леђима, али је погодио у кацу. Тог тренутка га по лесној руци снажно улара секиром Пера и ломи му руку. Тако је савладан и Томаш. Четници су нх изгурали пред кућу н наредили да пођу. Три хероја су одбнили наређење четника и почели да кличу Партији, Титу, Стал>лау. Чегншш су нх немилосрдно тукли и завезали руке и жицом. Онла су се сетили да само преваром могу покренути хероје. Рекли су им да их воде у четничку команду и да ће их понудити партиааиима у замену за заробљене четнике. Тако су дошли до Грујића-јаме. Рекли су нм тада да не иду четничкој команди, већ да ће их ту заклати и бацити у јаму. Онет су хероји клицали Партији н Титу и ударали ногама по четницима. Томаш и Волоћа су били везани један за другога, а Тршо посебно, радн лакшег кретања. Због отпора и рали освете Волоћи су сломили десну руку, а То.машу леву руку и обе ноге. Прво су уловили једног по једног, затим скинули голе, везали руке жицом, заклали и бацили у јаму. Дакле, нема говора о спавању н хватању на спавању, каже шеф Озне из ратног пернода.

После дугог трагања, добио сам његову забелешку, из које сам снимио део текста који гласи: »дошла код четника и испрнчала им шта је старн рекао. Косић је узео 18 четника и дошао до куће Јаковл>евића. Влада је ушао први и друговн су сједели око огњишта чекајући водича затим је ушао Урош и Милетић Чедо н почели разговор«.

Ратни шеф Озне ме је овластно да објавим његово име и презиме, али је то из одређених разлога п у договору са друговима из Мркоњића и секције бораца Треће пролетерске (саниачке) бригаде ннсам учинио, да га радознали, иовинарн и остали заинтересовани не би узнемиравали.

Ратни шеф Озне ми је испричао да је Миле Перуничић и њега тада задуженог за организацију обавештајне службе (Озне још није била формирана) лично позвао друг Тито на Млиништа да би му рефернсали шта се догодило са Волоћом и Тршом. Тито је захтсвао пуно ангажовање да би се установила њихова судбина. Поред

тога је наредио да се ол Немаца затражи њихова замена за немачке официре.

Шеф Озне је узео групу пролетера који су се маскирали као четници и дошли ноћу у Трново код старог Ждрње у кога се највише сумњало и веровало да је организатор убиства. Веома вешто, глумећи четнике неког Вјештице из другог краја, сазнали су детаље о погубљењу. Тито је наредно да се акција изведе тако да сви учесници буду одједном похватали уз највећу тајност. Зато се дуго чекало на извођење акције. Наравно, касније се и путем партијских веза и војне обавештајне службе сазнало место убиства, учесници у убиству, али на жалост не и све околности под којима су хероји заробљени, јер се изасело на четничку лаж да су ухваћени и повезани на спавање.

Морам на крају да нагласим да сам заједно са Драгом Лучићем доживио низ узбуђења приликом сусрета са лудима и борцима евоцнрајућн успомене п борбе у Томашевом батаљону и Трећој пролетерској (саниачкој) бригади. Изузетно нас је днрнула пажња п пијетет који према тројици хероја гаје СУБНОР, СКЈ, ССО, пионери и народ мркоњићког краја. Суседно село Бараћи подижу дом културе којем су дали име тројице хероја. Народ и борци мркоњићког краја су на Грујића-јама подшли споменик у облику прстена којим је ограђена јама која се налази усред планинске ливаде међу лескама. На споменици пише да су хероји Волоћа, Тршо и Томаш па том месту ноћу 2. октобра 1942. године зверски убијени од четника. Ту пионери Хркоњићког краја најчешће добијају црвене мараме, а омладинци црвене партијске књижице. Сваког 2. октобра борци и омладинци полажу букете цвећа и одају пошту херојима Волоћи, Тршу и Томашу нападајући се њиховим идејама и борбом и њиховом херојском смрћу.

III.10 МИЛИКИН Мило

II ЛЕО

*V БОРБАМА НА
НЕРЕТВИ И СУТЈЕСЦИ*

ПОСТАЛИ СМО БОРЦИ 3. ПРОЛЕТЕРСКЕ САНЦАЧКЕ БРИГАДЕ

Упрњаворски срез је дошла 3. пролетерска бригада. Више мојих вршњака и ја договорисмо се да ступимо у ову прослављену јединицу и да се поштено боримо против непријатеља наше земље. Додијачо нам је гледајући усташка и четничка злодјела и очекивање да нас неко заколе или убије. Највише нас је било између 16 и 19 година и нијесмо служили војску. Мене и још неке млађе су сви одвраћали да не идемо у пролетере, јер се они боре широм Југославије, већ ако смо одлучили да ступимо у партизане, онда треба да останемо у теренским јединицама. Ми смо отишли у бригаду.

Кад смо дошли у бригаду, распоређени смо у батальоне и чете. Ја, Славко Прогоннић, Теодор Пнљагнћ, Васо Станнвук и Симеун Сувајац распоређени смо у 2. чету. Са нама је водио разговор Живко Жнжић, а обучавао нас у десетини Драгољуб Обрадовић. Симеун Сувајац је једини од нас служио југословенску војску, па нам је последије обуке причао како је она тада изгледала. Он је касније дезертирао и погинуо.

Стари борци, саниачки пролегери, помагали су нам да што боље упознамо наоружање и руковање њиме, нишањење, заузимање заклона, пребацивање и пузање, приближавање букера и убацивање бомбе у њега, извиђање итд. На крају обуке смо извршили гађање грудне мете на даљини од 100 метара. Ову обуку са нама у 2. чети је планирао и контролисао водник Василије Ласица. Он нам је објашњавао да се пушка може подмазати и са

сржи из костију ако нема праве масти, како треба чувати затварач од замрзаваља итд. Пролетери се нијесу на нас љутнли ако бисмо ириликом обуке показали неку неспретност или учинили неку грешку. Нихову љубав и другарство смо осјећали из сваког геста и ријечи.

Политичку наставу је са нама изводно комесар чете Буро Букић и замјеник комесара чете Нико Вујисић. Политичка обука је пзвођена са свим новим борцима из батаљона. Колнко се сјећам, теме су биле специјално за нас одабране. Оне су гласиле: »КПЈ и њена улога у НОВ«», Ко су наши савезници и њихова улога«, »Лице ломаћих издајника«, »Какав треба да буде борац НОВЈ«, »Какав треба да буде скојевац«, »Однос према народу и његовој имовини«, »Однос према другу у борби« итд. Посебио нам је скренута пажња да се наређења морају стриктно извршавати и са непријатељем при заробљавању и спровођењу до штаба обазриво и војнички поступати.

У току борби би се увијек уз нас младе нашао неки старији пролетер, који нас је подучавао практично како се заузима заклон, како се одређује одстојање и подешава нишан, како се маскира заклон итд. У патроле и страже смо увијек одређивали једног младог и једног старог борца. Тако смо уз старије другове и њихову свестрану помоћ учили занат партизанског ратовања.

У марту 1943. већи број нових бораца је примљен у СКОЈ, јер су у дотадашњим борбама, својом храброшћу, залагањем и интензивним учењем то заслужили. Ни један омладинац није ни једном поклекнуо ни у најтежим окршајима и огромним напорима током IV непријатељске офанзиве. Касније, на Сутјесци, ни један се омладинац није предао, већ јуначки борно или погинуо. На Сутјесци су погинули Теолор Пијагић, Славка Прогоњић и Васо Станивук. По храбрости се међу нама истицао Васо Станивук, који је постао пушкоматронеца.

Када смо прошли поред Коњица и почели да се пенемо уз врлет Прења, мој вод је одређен за мртву стражу према Коњицу. Ми смо ноћу посиједали положај и ноћу нам је долазила смјена. Задатак је био да останемо прикривени преко дана и дејствујемо само ако непријатељ дође на 50 метара до нас у намјери да угрози стазу

којом су се рањемци пребацивали преко Прелја. Вод је био у једној ували, а на положај је био Станивук и његов помоћник.

Станивук и помоћник су се договорили да један спава, а други да осматра. Када је дошао ред на помоћника да осматра, он се одмакао од грма и ту заспао. У међувремену су усташе дошле до Станивука, узеле му пушкoмитраљез, склупале са њега шаторско крнло и, будући га, наредиле да се преда. Станивук је скочио и зграбио цијев пушкoмитраљеза који му је усташа уиерио у грудн, ио-гом ударно оног другог и истргао усташп пушкoмитраљез из руке. Распалио је трећег усташу пушкoмитраљезом по фудима. Усташе су, видјевши да је Сташшук створио простор и да може пуцати из пушкoмитраљеза, окреиуле лећа и почеле безглаво бјежати. То је Васо искористио и рафалом убио једног усташу, а лругог ранио. Тада му је притрчао и помоћник који је спавао. Тако је Станивук замијенио пушкoмитралез са усташама, остао без једног рукава, а добро неколико масница и чворуга. Помоћник је оштро критикован и ла није био млад борац вјероватио би био оштро кажњен. Овако се све завршило на критици пред цијело.м чето.м. Станивук је критикован што је заспао на мртвој стражи, а похваљен што се није предао ни пред упереним цијевима и пријетњама усташа. Пред стројем батаљона Станивук је ипак похваљен, уз поуку да никада не смије од наређења одступити и бити небулаи. Сви смо напрегнуто слушали те ријечи команданта батаљона Милована Пековнћа, на чијем се лицу видјела радост због Стапивоковог подвига.

Счио В УКАШИНОВИЋ

СУСРЕТ СА ВЕЛИМИРОМ ЈАКИНЕМ

Када сам са осам другова кренуо из Прњавора за Дуброву у партизане, где је требао да се јавно у штаб, тада нисам знао која је бригада, ни како се зове. То је био јануар 1943. године, а штаб смо тек пронашли у Котор-Варош. Примео нас је командант бригаде Јакић. Та ми је личност толико прирасла за срце својим речима и благим осмехом. Прве његове речи су биле: »Да ли сте гладни и уморни«? Тек сутрадан нас је назвао и распоредио по батаљонима, а мене остави са куририма: »И ти ћеш, Босаица, једног дана бити добар курир«.

Са том дивном личности, у непосредној његовој близини, остао сам до Гламоча, када су наишли наши батаљони. Тада угледах своје другове и замолих команданта да идем и ја са њима »Добро, иди«, рече. Био је то 2. батаљон наше бригаде. После сам често сусретао свога нашег команданта. Увек ми се јавио и питао: »Како си, Босанац, можеш ли се«? Тешко ме да ће доћи дан када ће нам бити лакше. Те његове речи мени су биле подстицај и храбриле су ме. Једном је наишао на коњу и у колони ме препознао. Носио сам »брно«. Питао ме је: »Босно, је ли тешко«. Иако сам падао од умора, рекао сам: »Ннје, друже команданте«.

Једном је издавао задатке јединицама. Мој 2. батаљон добио је задатак да брани прилазе (нападао се Коњиц) Коњицу, да иоћу дође на Црвене Стијене и ту не дозволи продор четника, који су кренули у помоћ блокраном Коњицу. Остао је дуго на месту и тужним очима

гледао 2. батаљон који је кретао у неизвесност. Видео сам тај дивни лнк и на Неретви и на Сутјесци. Увек је зрачно надом и вером у оно што чинимо.

Сазнао сам за његову опаку болест још у току рата и то да није хтео оставити своје ратнике до слободе. А онда у слободн из штампе сам сазнао да је тај велики човек Титове револуције умро, у својој 32. години живота, као пуковник наше армије. Било ми је јако тешко. Зар баш ни мало не узе слободе ти, јуначе и хероју Титове армије.

Тај лан сам луго размишљао. Такви се људи стварају у огњу револуције и под руком великог вође Тига, ума револуције. И зато ће се увек у мислима враћати том милостивом и драгом човеку и команданту, хероју, пуковнику, инжењеру и комунисти - Велимиру Јакнћу.

Славко КОРОСТИЉ

СЈЕБАЊА

Враћали смо се из Босне у Санџак. Сви смо били веома радосни и осјећали неки понос у себи. Често смо помишљали да би било жалосно да неко пошне прије доласка кући и још једног ноздрава са породицом и народом свог краја. Почели смо да се боље чувамо, али нијесмо избјегавали борбу и залатке. Кад смо дошли до Неретве, хитно нас вратише за Горњи Вакуф да ударимо на Нијемце и усташе. Удаљавање од Санџака нас је лецнуло, али ми смо пролетери и такве мисли одгонимо као нешто што нам је туђе и од чега се пред собом стидимо. Морамо се борити тамо гдје је најпотребније, али било би дивно доћи у наш Санџак, растјерати четничку жгданју и показати им како су и њихови господари Талијани маџији кашаљ за нас пролетере. Било би дивно...

Након неколико окршаја са Нијемцима, повукли смо се у један шљивик и вечерали. Послије вечере и олмора, команлант ностроји батаљон. Објаснио је да на главици испред Вакуфа постоји непријатељски бункер у коме се Нијемци са митраљезима, одакле стално можемо очекивати њихов напад. Тај бункер је обезбјеђивао кретање путем и био на правцу нашег сјутрашњег напреловања. Све је то утицало да командант затражи добровољце који ће се по ноћи привући и уништити његову посаду. Командант је нагласио да је прилаз неподесан и опасан и да се не смје учинити никаква грешка. »Добровољци, јавите се, па ћемо вам дати неколико бомби да ликвидирате фашисте«, рече команлант. Настао је тајац. Увијек је добровољаца било на претек, а сада сви ћуте. Јави се комесар са питањем: »Где су комунисти и скојевци?« Опет

тајац и тихи шаиат и разговор. Командант по трећи пут рече: »Бомбашин, јавите се!« У том моменту непрјатну гишину пресјече познати бункераш и јунак Вујица Миликић: »Ево, ја, команланте, и нека изађе Л>убисав Јушковић, нал два само!«

Нијесам се наљугио на Вујнцу што ме је прозвао, јер смо често убацивали бомбе у бункере. Бно нам је довољан поглед очима или најмањи знак па да један другог одлично разумијемо. Вујица је бно неустрашив. Ннкада није страховао од пушке. Другарчина којн ме никада не би оставио рањеног или иобјегао без мене. Добили смо шест »крагујевки«. Јавше се некн пушкомитраљесци да нас штите. Вујица то одби. Рече да нам они ноћас нису потребни. Могли би да нас открију. Увежбасмо знаке и поћосмо у мрак. Кад смо дошли близу пута, прешли смо у пузање један уз другог. Пузали смо и пажљиво осматрали пушкарнице. Вујица ми шапну да немају стражара нли се он добро маскирао. Допузали смо на три метра од бункера и осматрали бункер и околину. То траје дуго, али никога не примјећујемо ни на бункеру ни око њега. Унутра гори слабо свјетло и чује се разговор. Вујица ме стегну за руку и ми поћосмо сваки на свој отвор од бункера и убацисмо бомбе у бункер. Вујица викну: »Још по једну!« Ми их хитро убацисмо унутра. Разлегосе се сграховите експлозије и угаси се оно свијетло. Чују се јауци и крклање, али нико не нокуша да изађе на врата до којих смо одмах дотрчали са пушкама на готовс.

Тек тала у нашем правцу са лаљине од око педесетак метара опали једна машинка и једна пушка. Припуцасмо и ми у том правцу. Из позадинне шарап испали високо изнад нас два рафала са свјетлећим мецма. »Брншимо одавде« - рече Вујица и ухвати ме за руку. Погрчасмо према батаљону држећи се за руке. Имали смо среће јер смо прошлн поред засједе или стражара који нас нијесу прн-шјети.и. Побјегосе они за Вакуф, а на нас пуцају у трку чнм меци лете високо. »Ми смо бункер среднли, па нека раде шта хоће« - рекох вукући Вујицу да престане са трчањем. Иако нам то ннје први бункер који смо нас двојица нападали, осјећамо изузетну радост и понос.

Љубисав ЈУШКОВИЋ Љубо

НА ЦРВЕНИМ СТИЈЕНАМА

Било је то у олим мразовитим фебруарским данима 1943. године када је наша Народноослободилачка војска преживљавала можда најтеже часове, стиснута клештима сурове четврте непријатељске офанзиве. Јер, баш у то време, дивизије и бригаде НОВ и ПОЈ, са Врховним штабом и другом Титом на челу, водиле су жестоку борбу за прелазак преко реке Неретве и спасавање рањених и болесних другова и другарица, којих је било не мали број. Али, ето и у таквим изузетно тешким данима и моментима, наши борни знали су за шалу и смех, за њихово лековито дејство, па се нису устручавали да се понекад нашале и на сопствени рачун.

Могло је бити иешто више од 9 сати изјутра 23. фебруара, када су делови колоне 2. баталјона 3. пролетерске (санџачке) бригаде избили на Козјак, голо и снегом покривено брдо, које се налази, можда, на средини између варошнице Брадине и Коњица. Истог часа, над колоном су се појавила 2 непријатељска авиона (ловца) и једна »Рода« а одмах затим група од 9 авиона, међу којима је било 6 јуришних бомбарлера, »штука«.

Почело је страховито бомбарловање свих положаја кањоном од Брадине до Коњица и даље, што је наш баталјон за дуже времена приковао уз падину брда. Страховита тутњава бомби, уз језиво јако завијање »штука«, одјекивало је кањоном и долином Неретве, јер су непријатељски авиони истовремено напали и бомбардовачи сва села од Брадине до Коњица и даље све са лесне стране реке Неретве.

Широка и прљава чавеса дима дизала се од попаљених и порушених села и разних других објеката, обавијајући у тами читаву околину. Од паклене ломљавине и греска бомби, од којих су неке биле теже и од 100 килограма, чинило се да брда руше и земља њима да ће се клисуре и кањони поклопити над нама. Ову несносну буку и треску допуњавала је и непрекидна канонада артиљерије, као и других оружја, која је тукла са свих страна. То је, заиста, био гравитац пакао.

Тај страшии призор трајао је скоро до у саму ноћ, не дајући нам, да прелакнемо. Авioni су се непрекидно смењивали и ретко је пар минута могло проћи а да на ваздушном простору изнад нас није било бар по два до три разна авиона. Жртава је било свакако много, нарочито у селима, која су била незаштита и изненађена овим пиратским нападом. Немци и усташе нису бирали никаква средства и употребили су сва расположива оруђа и живу силу да би се пробии од Брадине до Коњица у коме је њихов гарнизон углавном био одсечен и опколени од наших бригаа.

Тај ужасни и страховити дан се завршио и ноћ је затекла батаљони на истом положају притиснут несношљивом хладноћом. Нешто око 20 часова изненадила нас је појава наших куvara који су нам поделили по врло мало кувана кукуруза. То је мало ублажило глад, јер је прошло скоро 24 часа да нисмо ништа јели. Промрзли, већ на пола укочени, били смо им захвални што су и под таквим условима ипак дошли да нас окрепе и поврате снагу нашим истиснутим телима. Дрхтали смо од хладноће и једва састављали зубе да би смо сажвакали пола жива и хладна зрна кукуруза. У тој непрозирној ноћи и некој муклој тишини, коју је реметило само шкргутање зуба и по којим мучним уздаха, чу се и глас неког борца: »Страхавитог ли и ужасног дана! Мислим, па се питам, шта ће ово дати бити и шта ли је са нашим 1. батаљоном? Први је био испред нас ниско у кањону поред пута и речице који пролазе од Брадине за Коњиц«. »Шта ти нмаш да мислиш и питаш! Чукај тај кукуруз и ћути, има ко да води бригу о нама и о томе шта ће све бити. Друг Тито мисли за све нас« - додао му жустро неки борац из прикрајка.

Кроз цвокотање зуба разлеже се смех и борци, окрепши овом скромном »вечером« и пригодном шалом, мало се тргоше и развеселише. У том часу стиже курир из Штаба бригаде са писмом и све се утиша у нестрпљивом очекивању да се сазна садржина поруке - заповест. Помоћу шибица прочитасмо наређење, које гласи: »Хитан покрет багаљона преко кањона, мале реке, колског пута и железничке пруге, који се пружају од Брадине до Коњице. Правац и циљ Црвене стијене изнад села Подбрђа, где греба напасти усташку колону, која је тамо стигла од Бралине у току дана«.

Циљ је прилично удаљен а пут на једној и другој страни кањона страховито лош и напоран. Ноћ страшно хладна и прилично тамна, али наређење се мора извршити!

- Ето, друже, шта ће бити даље! - зачу се опет глас оног шаловитије - притегни капш, ако га имаш и своје трапезе на ногама, треба се ноћас и сутра тући са бандом и ко нам скине овако »лепек« опанке имаће заиста добар плен. Опет наста кратак смех међу борцима.

Команда за покрет прекиде смех, којим би пропраћена и ова шалова упадица. Баталон крену смрзнутим каменитим козјим стазама, кроз тамну ледену ноћ, у велику неизвесност, на извршење свог тешког задатка. Силазно низ стрме стазе кањона до првог села, које је било скоро у целини спаљено. Пожар се још није био стишао. Становника скоро није било, само по која жена, тако рећи, избегумљено је гумарала кроз рушевине и згаришта. Случајно смо срили једног средовјежног човека који нам је послужио као волич док смо прелазили преко два брвна на речици, затим пут - цесту и железничку пругу и наставили да се пењемо уз стрме стазе на другој страни кањона. Неиснавани, изнурени и промрзли, а уз то и гладни, с обзиром на оскудну вечеру, борци су ипак улагали последњу снагу да одрже форсирани корак, јер се морало журити. Такве језиве тешкоће и напоре могла је да издржи једно НОВ - Титови партизани. Док је батаљон прелазно кањон, чула се повремена борба око Брадине, а нарочито око Коњца.

Идући уз камените и стрме стазе, већ смо скоро били испод врха брда у мадом засеоку. У једној малој штали нашли смо два старија сељака који су нам рекли да је синоћ негде око 21 час мало ниже испод села прошла једна усташка колона, око 150 војника и часника (официра) и огњила у правцу Коњица. Било нам је одмах јасно да је то усташка група (чета) која је прошлог дана у поподневним часовима продрла од Иваи-седла и ушла у село Подбрђе испод Црвених стијена. Баталон је углавном и упућен ради те групе, да би јој заобилазним путем зашао иза леђа и извршио напад. Замисао дејства и процена ситуација је била скоро у потпуности нереална, а ситуација скоро на целом сектору или болје речено на целом фронту врло тешка.

Баталон је изјутра 24. 2. 1943. године, тек што је почео дан, избио на брдо, које је било покривено доста великим снегом, али је дан био врло леп, грејало је сунце. Уморни и знојави од нанорног пута сви смо дрхтали. Кретали смо у правцу платоа на Црвеним стијенама, где нам је било главно одређиште. О успостављању неких веза са нашим сачама у правцу Иван-седла и неким другим није било ни говора, јер су предвиђени правци нашег кретања били немогући због огромног снега који је местимично прелазио и преко два метра, а уз то цела околина је тих дана контролисана од квислиншких снага: усташа, ломобрана и четника Драже Мпханловића и других. Што је било најтеже, наша веза са бригадом била је прекинута и немогућа, јер немачки тенкови, дуга кола и камиони пролачили су колским путем од Брадине за Коњиц. Наша се ситуација сваког сата погоршавала, а поготово када су се четници појавили на околним брдима и косама са три стране. То је могло бити нешто око пола дана. Козја стаза са платоа низ стрмине Црвених стијена заиста је била језива. што смо и сами провјерили, а и неки чобани који су били у неким појатама недалеко од платоа на Црвеним стијенама су нас уверавали да том стазом нико никада није прошао са коњем или говечетом. То је стаза којом може да прођу само пешак и коза. Ми се нисмо смели пре сумрака кретати низ ту чудну стазу да се не би открили и на тај начин угрозили прелаз

чреко пута » кањона Брадина - Конџиц. Ситуација је бивала све тежа и нама је једино наредостало да наставимо борбу на платоу бар до заласка сунца.

Ситуација је бивала све тежа па чак и крајње критична. Четници су упорно нападали са три стране и постепено потискивали и сабијали нас на не баш велики простор илатоа на самим врховима Црвених стијена. Борба се водила преко три сата, и што се ближе крај дана, бивала је све жешћа и жешћа. Сунце је већ залазило и његови последњи зраци нестајали су на нашем платоу. Штаб баталјона је био донео одлуку и већ припремљену комору, санитет и друго, као и главнину баталјона, упутио низ стреме урвине Црвених стијена. Као одступници, односно заштитницу на још слободном, али и прилично суженом простору поставили смо и распоредили шест пушкомитраљезаца са њиховим поноћницима. Као заменик команданта баталјона остао сам и ја са том заштитином.

Настављена је жестока борба. Пао је и сумрак, што нам је прилично користило у крајњем повлачењу. Можда смо се могли неколико минута и раније повући, али су били у питању два наша пушкомитраљеза на десном крилу, којима су четници пресекли одступницу и натерали их у неку долину, где су се заглавили у снег. Ту су сва тројица храбро дали своје младе животе. То је био један од храбрих пушкомитраљезаца Стево Деспот, са својим вредним и храбрим помоћницима Бошковићем и Круном, Далматинцем.

На крају тог ужасног дана и борбе пошли смо и ми низ те проклету стрмину Црвених стијена, очајни и жалосни због губитка своја три храбра друга, али шта се може - кад се ратује и води борба мора и да се гине. Морам на крају да напоменем да је тај 24. фебруар 1943. био најтежи и најкритичнији дан за наш други баталјон у Босни и Босанској крајини од јуна 1942. године до 24. фебруара 1943. Био је у таквој ситуацији да буде десеткован, па чак и цео жртвован али, ето, нека ратна срећа помешана са познатом упорношћу, одважношћу и борбеностју партизана учинила је да смо ипак у крајњој линији прошли са мањим бројем жртава (три мртва и два ра-

њена). О непријатељским - четничким жртвама нисмо ништа тачно знали, али се примењивало у току борбе да су имали жртава.

Ми као заштитница, пет пушкомизраљезаца са помоћницима и другим око 20 другова сјурили смо се низ стрме урвине Црвених стјена ло села Подбрђа углавном срећно, са неким мањим огреботинама и ударима, а затим смо опрезно наставили до близу колског пута где смо се склонили у мању увалу. Наша патрола нас је обавестила да путем где један тенк и троје, четворо кола. Чим је прошла та колона, ми смо, тако рећи трчећим корак, претрчали колски пут. Ноћ је била лепа, са ретким звездама на небу. Са батаљоном нисмо никакве везе. Тек када смо се попели, напознали на везу батаљона. Направили смо краћи предах, а затим настављамо за батаљоном. Другови из везе нам рекоше да су и они углавном добро прошли, само се коњ сашеггета отиснуо низ урвину. Рано ујутро, 25. 2. 1943. године, стигли смо батаљон.

Михајла В. ЖУГИћ

ЗАУСТАВИЛИ СМО НИЈЕМЦЕ

У 1У непријатељској офанзиви, наш 1. батаљон је водио неколико дана жестоке борбе са Нијемцима и усташама у горњем току Неретве. Док су Коњиц напалале IV пролетерска црногорска брнгада и друге јединице, наш батаљон је требало да спријечн продор Нијемаца преко Иван-седла и Брадине према опкољеном гарнизону у Коњицу.

Било је веома хлално, а ватра се није смјела ложити, јер би одмах по њој дејствовала не само непријатељска авијација већ и снажна артиљерија. Већ је пао мрак кад смо дошли у село, па смо се понадали да нас неће тућн авијација или артиљерија и ла ћемо бар ову ноћ мало одснавати. Био сам уморан и осјећао ун\трашње треперање које претходи некој болести. Смјестио сам се близу пећн. Само што сам прилегао позваше ме у штаб батаљона. Тамо сам добио задатак да са једним водом из 2. чете поћем на брежуљак до саме цесте и рнјеке и упорном одбраном спријечимо пролазак Није.маца ка Коњицу.

Дошли смо на цесту и са ње уочили брежуљак са кога се најбоље може дејствовати н спријечити пролазак цестом. Ту смо смјестили јелну лесетину. Друга лесетииа је запосјела положаје са доње сгране брежуљка, према Коњицу, како би лејствовала у случају нањчаска Нијемаца ол Коњица н Брадине, јер није било иск.\>учено да се онн појаве и са те стране. Иза нас, на погодном мјесту, било је распорећено митраљеско одјељење батаљона са неколико тешких митраљеза. Свн смо имали задатак да пустимо непријатеља на блиско растојање и изненала от-

ворнмо што јачу ватру којом бисмо га уништили и натјерали у бјскство. Договорено је да нико прије мене не отвара ватру на непријатеља.

Размишљао сам како да спријечимо непријатељу пролаз кад он има тенкове и јаку моторизацију. Противтенковског оружја нијесмо имали, па сам одлучио да се што дубље укопамо и тако створимо шансу да са што мање губитака ефикасно извршимо залатак. Наредио сам да неколико бораца донесу из села доста лопата и пијука. Навалили смо на смрзнуту земљу и копали ровове. Убрзо смо имали добре заклоне у земљи. Сељаци су нам донели сламе, па смо њом посули ископану земљу и ровове. На сламу смо иабацали снијега тако да смо били добро маскирани. Било је око пола ноћи кад смо све завршили и сјели на своја мјеста у рововима. Хладноћа је штитила и продирали до костију. Многи су цокотали и прибијали се један уз другог. Још једном сам погладио свој пушкомитраљез, коме је припала част да први ошине по непријатељу и тиме означи почетак дејства наше групе.

Око два сата по поноћи, иза брда, низ ријеку, појави се велика свјетлост. Било је јасно да то иду непријатељски тенкови и моторизација. Ми заузесмо положај за отварање ватре.

Кад Нијемци дођоше са тенковима до моста, застадоше да би осмотрили његово стање, да ли је минирао и да ли га неко брани. То је била прилика да отворимо ватру по њима. Притиснуо сам обарач и дугим рафалом означио почетак напада. Одмах се огласише и наши тешки митраљеви и на Нијемце се сручи ураганска ватра.

Нијемци су били ошамућени, али су се брзо прибрали и отворили снажну ватру по нашем положају. Свака стопа земље била је засута оловом. Почели су да се повлаче, јер су наши положаји били доминантни, а ватра прецизна и јака. Спасевају нас ровови од силне ватре којом непријатељ узвраћа. Нијемци не смију тенковима преко моста, а наша ватра је убитачна за све који немају оклопа. Наншавши на јаку ватру, којом смо их засули са одстојања 50 - 300 метара, не знајући да ли је мост

миниран или припремљен за рушење, Нјемци су оллучили да се повуку. Ми смо их спремни чекали ако се поврате.

У освит зоре парално сам да се положај напусти и да се вратимо у састав батаљона који је добио нови задатак. Тек тала осјетих велику изнемоглост и малаксалост. Друговима ладох пушкомитраљез и рекох нека они иду. Једва сам корачао. Само што сам прошао кроз село, у њега бануше Нијемци. Неко је извијестио штаб да сам ја заостао, а борцима наредно да иду. Олмах су послали једног борца са коњем да ме прихвати. Баталон смо стигли тек предвече. Био сам болестан. Једва сам се држао на коњу, али сам осјећао понос што сам храбро извршили постављени задатак и онемогућили непријатеља да ноћу пролре према Коњицу и нападне наше другове с лећа.

Миладим ШЋЕПАНОВИЋ

ВАТРЕНА БУКТИЊА НА ПАКЛЕНИ

Након иреласка Неретве преко моста у Острошцу (14/15. марта 1943) и напорног марша преко беспуна планине Прењ, 3. брнгала је делом снага 16. марта сменила делове 3. дивизије и посела положаје ирема Коњцу и затворила правац ка рејону Внса и Идбара. Тиме је обезбеђена стаза од Идбаре преко Виса ка селу Бнјелој и даље у правцу села Борци, којом су се кретали ешелони Централне болнице. Са 2. и 5. батаљоном, 18. марта смељени су делови 1. иролетерске брнгале који су до тада држали положаје у рејону Паклена (т. 907). У тој ситуацији то је био најважнији иравац.

Колоне рањеника и болесника Централне болнице, чији се број стално повећавао и достигао око 4.000, због непрекидних борби једишша Главне оперативне групе ВШ НОВ и ПОЈ, после преласка Неретве све до 23. марта, кренуле су стазама планине Прења правцем: Шрбица - Јаворник - Бунара - Бреза - Мемја ела - Божњи - с. Идбар - Внс - Сучешница и даље ка с. Г. Бијела. Испресецано планинско земљиште, висок снежни покривач и поледница озбиљно су отежавали кретање и здравима и младима, а нарочито рањешћима и болеснима. Пут је водио непосредно крај Коњице у коме су биле концентрисане јаке непријатељске снаге. На том путу рањеници и болесниши су умирали од залобњених рана, болести, глади, исцрпљености и гинули у свакодневним нападима непријатељске артиљерије и лејства авијације. Са њима су умнрали и љули који су их носили. Лекари, медицинско особље и руководство Централне болинице, дивизијских и брнгадних бодница чинили су натчовечанске напоре да им се олакшају патње. Жртвујући се за спас рањеника и

РАЊЕНИЦИ - ОД НЕРЕТВЕ ДО ДРИНЕ

Херојска и другарска борба за рањенике, хладних зимских дана 1943. године и IV непријатељској офанзиви заузима једно од најтежњих, а и најславнијих места на странцима историје НОР и наше револуције. Немам намеру да опширније описујем крваве и тешке борбе које су се одиграле V тој заиста тешкој офанзиви, већ само поједине тешке и трагичне моменте које смо видели и преживели, код појединих група и колона рањеника и болесника, а којих се са болом у души сећамо и дан-данас, после пуних 38 година.

После пиза даноноћних крвавих и жестоких борби, а које су скоро непрекидно трајале око месец и по дана на подручју р. Неретве и Раме, као и места: Јабланице, Коњица, Браднице, Горњег Вакуфа и Прозора, наше херојске бригаде и дивизије, руковођене својим генијалним командантом другом Титом, пробиле су непријатељски обруч, баш на Неретви, код места Острошца и прешле реку Неретве, са преко 4000 рањеника и болесника у времену између 8. 14. марта. Аа, прешле су, али борба није завршена, она се наставила скоро са несмањеном жестиношћу, а посебно са огромним тешкоћама за даљу евакуацију и преношење рањеника и болесних другова, преко стрмих и скоро непроходних клисура и брда оградака пл. Прења.

Наш 2. батаљон 3. пролетерске (саниачке) бригаде налазио се 16. марта на положају у непосредној близини леве обале реке Неретве и порушеног моста код вароши Острожац. Пред саму ноћ лобно је наређење да хитно

крене преко брда и заноседне положај на другом брду Вис (к. 1153), пут и прелази у околину, куда треба да се пребацују рањеници за с. Горњу Бјелу са околином. Нас је заменио један баталон 7. крајншке бригаде и ми смо нешто пре 22 часа кренули уз врло стрмим и каменитим козјим стазама у правцу с. Јавори, које се налази под самим врхом брда. Ноћ је прилично тамна и хладна, а по брду има доста снега. Борба се чује на сваку страну. Пут је закрчен колонама рањеника и болесника (носила, коњи и слично), тешко се мимоилазимо, а сваки изгубљени миг је критичан. Наилазимо на ужасне призоре и муке рањених и болесних другова, а застоја не сме бити, задатак је хитан. После низа напора стигли смо на брдо и наставили низ његове страшне и врлетне стране, опет каменитим и козјим стазама. У дубини котлине, испод нас, виделе су се на стотине светиљки, као да је нека варош. То су углавном биле ватре и место Идбар, где су логоровае болнице са рањеницима и болесницима, као и ратном комором. У стрмим странама и на том ужасном путу свуда су опет скоро непрекидне колоне рањеника и болесника, са пратњом и санитарским особљем, које се мало разликовало од рањеника и болесника. Све је то малксало у очајној борби да би се спасли рањеници и болесни другови. Нарочито другарице болничарке показале су њавечанску издржљивост и упорност, трчећи по неколико пута уз стрме стране брда. Тешке су рањенике и болеснике, болрили да издрже, да се стрпе, да неће бити остављени. Ужасни и језиви призори те ноћи и на том путу превазилазили су све границе издржљивости човека, његовог осећања и бола. Срце се цепао, дах се заустављао, када бисмо чули болни и потмули јавк и крик рањениог или болесног друга.

- Друже, не пролази, не остављај ме. Другови, јавите да нас неко прихвати, да не останемо. Не можемо даље - помозите другови, спасите нас или убијте.

Биле су то мукотрпне и тешке речи, тешки бол и осећај код свих нас. Другови су плакали од туге. Тежак, језив и фозан пут и ноћ. Нешто најтеже што је доживео и преживео многи од нас. Све те грозне муке увећавала је посебно тешка глад, јер се ретко могла макар најмања

количина хране дати једном у 24 часа, у првом реду рањеним и болесним друговима. Кроз све те ужасне призоре батаљон се сручио у котлину код моста Идбар. Ту опет, делимично, видесмо страховиту гужву, муке и тешкоће, не само рањеника и болесника, већ и свих осталих, јер су и они, као и ми, душевно и осећајно рањени. Обавестисмо другове о тешком и критичном стању на путу и без имало предаха настависмо да се пењемо уз брдо према с. Боснџи и даље на одређени положај. У први расвет јутра 17. марта предњи делови батаљона стизали су и запоседали одређене положаје око Внса (к. 1153). Борба се чује на сваку страну. Артиљерија је одмах почела да туче око нас превоје брда и делове пута који је био једини за прелаз рањеника и болесника. Авиони су, такође, почели са бомбардовањем и митраљирањем, и тог дела и целе околине. Но, без обзира на све то, почеле су да наилазе поједине колоне рањених и болесних другова. Одлагања није било, морало се ићи напред. Цео дан и ноћ, а и сутрадан, 18. марта, трајала је борба. Артиљерија чак ни ноћу није престајала. Колоне рањеника и болесника су прелазиле, понекад и на јуриш су преношени преко брда, без обзира што је било жртава. Ишло се и спасавало што се највише могло спасити, јер је ситуација тако захтевала и другог излаза није могло бити. Тако се наставило и наредне ноћи и дана. То су били ужасни призори страдања и мука, али нико није губио наду у победу. Видели смо истовремено херојско држање и полвиге многих рањеника, који са носила, штака и коња говоре:

- Нека туку мајку им фашистичку, не могу нам ништа. Неретву смо прешли и они ће је дуто памтити. Проћи ћемо и ово. Главнина је већ прошла. Побела је наша, живели пролетери!

Једног рањеника увијеног у неко ћебе придржава са стране друг и другарица, да не падне са коња, а он ипак, иако доста тешко, говори и пева:

- Не могу, не могу нам ништа. Напред другови, Тито нас води правој срећи и слободи!

Загим наставља, опет неки рањеник из колоне: - Другови, знате ли где је ВШ и друг Тито и да ли је про-

шао друг Тито? Њега треба чувати и док је он жив и здрав, онда смо сигурни за све.

Другови су знали да ВШ, а посебно друг Тито, води изузетну бригу о рањеним и болесним друговима. Неко од наших другова одговори: - Само напред, друже, зна се где је друг Тито, напред са бригадама крчи пут. Неки је рањеник у колони нечушио: - Ми морамо ићи, ми морамо проћи.

Све се то одвија у покрету, на страшном путу, уз тутњаву и треску артиљеријских граната и авионских бомби, иако се велики број другова и не обазире. Само стане или седне, а не мрда са пута. Чим се тресак заврши, наставља се напред.

Наш батаљон у први сумрак добија наређење и нову задатку, па се у току ноћи споредним и чудним путем пребације преко брда и 19. марта освиће на новим положајима к. 906 - Пакленац (Паклена) са околином, где смо заменили 4. батаљон I пролетерске, која је већ у покрету на правцу Калиновик. На новим положајима остали смо пуна четрнаест дана. За то време смо водили крваве и жестоке борбе, јер су ти положаји били изузетно важни, ради обезбеђења пута за рањенике, којим су недалеко иза положаја пролазиле њихове колоне од с. Горња Бијела за с. Борке - Борачко језеро и даље опет преко р. Неретве и с. Главатичева у правцу Калиновика. У ноћ између 24. и 25. марта, главнина колоне - ешелона рањеника и болесника већ се прикупила и поново прешла мост на реци Неретви код места Главатичева. 25. марта, рано изјутра, наш батаљон креће из с. Лончари. Дан је врло леп, али тужан и болан, јер на путу од Борачког језера до Неретве и Главатичева наишли смо на ужасне и језиве прилике.

Покрај пута, а понегде и на самом путу, лежали су наши мртви другови и другарице. То су углавном били болесни и изнемогли, који су претходне ноћи успели да стигну до целе, али даље нису могли - исцрпили су и последњи атом своје херојске енергије. Легли на сели и више се нису дигли. Видиш човека нормално седи наслоњен на некој мећу или камену, а када му приђеш, он је хладан и укочен, као и камен на кога се наслоњено. Други

изглела као да нормално лежи и спава. Затим видиш по два лута или другарице покрили се ћебетом - мислиш да спавају. Свраћамо и подижемо ћебе, са налом да их пробудимо, а они се загрлили посматрајући пут и тако завршили свој тешки, али херојски и славни пут и живог. Поред тога, видели смо ужасну и очајну борбу другова са тешком глади. Мада ова крај пута у којој лежи прилично велики костур коња. Из њега више људске ноге, које се повремено мрдају, на једној се види ципела, а на другој поцепана чарапа. Човек се увукао у костур, тражи и чула остатке и разне мрвице мяса, ложа или грудвице скореле, замрзле крви, ако су их случајно птице оставиле, да би на тај начин утолико и ублажио болове глади. Свакако да је било сличних трагедија на путу за Идбар у ноћи између 16. и 17. марта, које нисмо могли видети. Можда би за нас било боље да смо по овај део пута прошли ноћу, јер би понели мање туге и бола у својим срцима. То је углавном био завршетак другог дела битке за рањенике у околини Неретве, преко пл. Прења и њених врлетних огранака. Завршетак тог другог дела тешког и трагичног, али победоносног пута, који смо ми прошли и видели. Борба се наставила и продужила око Калиновица и Невесиња да би коначно добила свој славни победоносни завршетак на обалама ледене и бујне Дрине, Пиве, око Фоче и Челебића, где је 1. и II дивизија још пуних 20 дана водила жестоке победоносне борбе и тако су наши рањеници, бар за краће време, били обезбедили и спасени.

Били су то страховито мучотрпни и тешки не само дани, већ сати и минутн. 25. март био је дан када је главнина рањеника и болесника, као и јединица, напуштала окупу Неретве и огранке Прења прешла Неретву код места Главагњева. Можда је постојала још нека група рањеника која ће наићи са нашим заштитним јединицама. Оне ће свакако прикупити све, а затим олати по последњу пошту умрлим и погинулим друговима и оставити њихове хумке, на том сектору, као вечите стражаре слободе.

Михаило В. ЖУГИП

ОКРШАЈ У ОКРУЖЕЊУ

После повратка бригаде из Босне 2. батаљон, са Мељачком партизанском групом, срео се у с. Челебић, 12. априла 1943. г. То су били другови Илија, Милија и Радислав Зечевић, Милован и Јагош Радовић и Душан Јеловац. Они су са осталим друтовима пљеваљског среза, по бдлуци ОК КПЈ Санцак и ГШ НОВ и ПО Санцака, јуна 1942. године, при повлачењу наших снага за Босну, остављени на неослобођеној територији. Желели смо да сазнамо што више о стању у нашем крају, породицама, пријатељима.

Штаб бригаде тог дана формирао је групу бораца за прикупљање података о непријатељу. За руководиоце ове групе одређени су Илија Зечевић и Бошко Шкрбовић. Бошко је био наоружан пушкомитраљезом »шарац« и вођа патроле. Његов помоћник био је Живко Грујић, Арагомир Боновић и ја. Наредно је да се у поподневним часовима (12. априла) пребацимо на територију општине Мељак, да прикупимо податке о стању, јачини и намерама непријатељских снага на територији општине Мељак, Бобово, Хоћевине и другим. Радн безбеднијег кретања путоваи смо ограничили пл. А>уби>е (с. Челебиће - с. Крања Јела - с. Рајковићи - Вјетреник - р. Праволија) и с. Попов Ао. Путovali смо све до 4 часа ујутру 13. априла. Газили смо снег висок око једног метра преко Вјетреника и Провалије. У с. Поповом Аолу свратили смо у кућу Видоја Зечевића, познатог и честитог домаћина у иљеваљском крају. Његов брат Бока био је командир 2. вода, 2. чете, 2. батаљона наше бригаде. У кући Ви-

доја била је смештена и породица Василија Зечевића, оца Илије и Милије. Њихову су кућу заиалили Италијани и четници концем маја 1942. године. Впшечлана породица Вндоја и Василија Зечевића била је смештена у тескобној кући. Срдачно су над дочекали. Направили су нам места за одмор. Рекли су да у близини нема четника, да је наша патрола из 2. батаљона - (Радош Зечевић, Владо Ивановић и Мнлорад Биједић) боравила 12. априла. Пре него што смо прилегли очистили смо оружје. Ннсмо се обезбјећивали стражом. Чували су нас одрасли чланови поролнце Видоја и Василија Зечевнћа. Били смо у њих си-гурни.

Око 9 часова (13. априла) пробудила нас је Јела Зечевић, мајка Илијана. Док је сипала воду у посуду на извору удаленом од куће око 200 метара, пришла јој је група четника и поручила: »Нека се ти партизани предају. Гарантујемо допратићемо их до њиховог места рођења. Ни длака им са главе неће фалити«. Био је то четнички батаљон команданта Тодора Радовића, бившег жандармеријског наредника. Чнм је Јела стигла кући, прибрано је обавестила Бошка Шкрбовића. Био је будан. Пробудила је Илију, а затим и све друге. Рекла је да су ченици пришли близу куће и пренела нам њихову поруку. Брзо смо се спремили. При напуштању куће договорили смо се којим правцем да се пробијемо у правцу реке Провадије. Земљиште је на том правцу било пошумљено. С обзиром на густ расноред стрељачког строја четника око куће, одлучили смо да заузмемо погодне заклоије за отпор. А затим да извршимо пробој.

Члановима породице наредили смо да се сместе у приземље куће. У том моменту, Илијин отац Василије, стари ратник из првог светског рата и опробани борац санџачко-црногорске војске рече: »Ако ви гинете, нека гине и породица. Треба отворити ватру на четнике. Они су кукавице. Разбежаће се. Ви ћете се онда пробити«. Одлучили смо да их храбно дочекамо. Али, огласио се храбри Бошко Шкрбовић: »Четнички бандити, овде су пролетери 3. пролетерске санџачке бригаде, који се живи не предају«.

По договору са Илијом Зсчсвићем и осталим Бошко испали три луга рафала из »шарца« у правцу четничких положаја. Није нишанио да их убије, јер, чим бисмо отишли, четници би побили породице Зечевића, пре доласка бригаде, која је била још далеко. Након првог рафала из »шарца« четници су безглаво почели да беже. Довикивали смо за њима: »Што бежите, кукавице, слуге окупаторове, нећете дуго, доћн ће црии лан и вама и окупаторима«.

Четници су дошли у ово село јер су сазнали о доласку патроле Радоша Зечевића. Хтели су ла је ухвате. За наш долазак нису могли знати. Разјуривши четнике у селу смо остали до пада мрака. Организова\и смо прикупљање података о непријатељским снагама на подручју општине Мељак и у широј околини. Следећу ноћ (13/14. априла) преноћили смо у с. Врба, у кући Милоша Зечевића. Дочекао нас је као најдраже госте. Те ноћи дуго смо разговарали са породицом Зечевића. Рано ујутру вратили смо се у с. Попов До код Вилоја и Василија Зечевића, да бисмо након прикупљања података о снагама непријатеља и следеће ноћи наставили пут до штаба бригаде у с. Челебиће. Око 11 часова (14. априла) појавиле су се четничке колоне ол с. Мељак у правцу: с. Попов До - с. Шула - С. Витииа - с. Челебнће. Проценили смо да су пошли ла нападну нашу бригаду. Када се појавнла велика »руља«, позивао је Илија Зечевић четиике и питао: »Где су Јован и Милутин Јеловац? Требају нам да разговарамо«. Четници су се са чућењем питали ко смо, шта хоћемо, али на питање нису одговорили. Илија Зечевић је рекао: »Не идите. Тамо вас чекају пролетери, платићете главама«. Затим се нојавила група око стотинак четника. Илија Зечевић је препознао Милутина Јеловца, команданта чегничке Пљеваљске бригаде. Позвао га је на разговор да одустане од покрета према нашој 3. бригади. Алн, четници су се развнли у стрелце и отворили вагру из стрелачког оружја и једног минобацача. Да не би четници уништили породицу Зечевића, нисмо отвара\и ватру. Успели смо да се повучемо у правцу кањоиа р. Провалије.

Четници су прошли кроз с. Попов До. Опсннлн смо да је четничка Пл>евал>ска бригада кренула у напад на нашу брнгаду. До краја дана за,ржалн смо се у шумн изнад с. Попов До. Прагнлн смо кретање четника и ирикупилн податке о тадијанским снагама.

У раннјим јутарњим часовима 15. априла пошли смо у штаб бригаде, истим правцем којим смо дошли у с. Попов До. Када смо дошли у с. Рајковнђе, на неколико километара испред с. ЧелебиНе, чули смо жестоку борбу на читавом фронту наше бригаде. Илија ЗечевиН је у овом селу пронашао свога пријатеља, Миливоја ЖивановиНа, који нас је обавестио да су у јутарњим часовима велике колоне четннке нанале 3. брнгаду са правца: Мељак - Внтнна - с. ЧелебиНе; с. Бобово - с. Мештревац - с. ЧелебиНе н с. ШНепан-Поље - с. Узлун - Зелени Бор и с. ЧелебиНе. С обзиром на густ борбени поредак четничких снага и ехо борбе, оценили смо ла се не можемо пробити до штаба наше бригаде, да су се наше јединице дубље повукле од с. ЧелебиН у правцу р. Дрине. Поново смо се вратили у с. Попов До, забринутн за исход борбе.

Око 8 часова 17. априла, са правца Чајнче - Бољонни - с. Градац у село Мељак дошла је 7. крајишка НОУ бригала. Од ВШ НОВ и Штаба 1. пролетерске дивизије добила је задатак да из позадине нападне четничке групације (око три хиљаде четника) која је жестоко нанала на нашу 3. бригаду. Са шгабом 7. крајишке брнгаде Мељачка нартизанска група н наша патрола креиуле су у напад са једицицима бригаде на четничку групацију из три правца: долином реке Чехотине - с. Јечмиште, правцем с. Витина - с. ЧелебиНн и треНим с. Ријека - с. Узлуп према с. Златни Бор. Договорено је да водичн јединица бригаде буду борци Мељачке партизанске групе, а наша патрола да се креНе са јелнннцама на правцу с. Витнна - с. ЧелебиНе.

У складу са наређењем ВШ НОВ и ПОЈ и штаба 2. пролетерске дивизије, 17/18. априла, 3. бригада је извршила са деловима 2. пролетерске и 2. лалматнске бригаде енергнчан противудар, а из нозадине четничке групације напала је 7. крајишка брнгала. Око 4. часа ујутру 18. априла, јелан батаљон 7. бригаде напао је у с. Челе-

биће изадинске јединице главних четничких снага. У овом нападу заробљено је скоро целокупно људство са опљачканим материјалним средствима. Позадина четника била је потпуно изненађена. Бежали су на све стране како би избегли заробљавање. Ударом наших снага са фронта и из позадине разбијена је ова четничка групација која је у борбама са нашом 3. бригадом од 15. до 18. априла имала око 250 мртвих и рањених.

У поподневним часовима, 18. априла, 7. крајишка и 3. пролетерска бригада сусреле су се у с. Челебиће и с. Подгај и Златни Бор. Сусрет нас из патроле са нашим 2. батаљоном био је истовремено и радостан, а и гужан. Из наше бригаде у овим борбама погинула су 42. борца, а 30 их је рањено. У оштрим окршајима са четничком групацијом, храбро су из 2. батаљона погинули: Стеван Томовић, командир наше 2. чете. Спасо Перић, Милета Тошић, Милорад Јегдић, Хакија Дрпљанин, Олга Јовић, Јован Крвавац, Гавро Анђелић, Хилмо Адиловић и други.

После победоносних операција у међуречју Таре, Дрине и Чехотине, 3. пролетерска санџачка бригада поново, под командом штаба 1. пролетерске дивизије, без предаха и одмора, наступала је од с. Челебиће ка ширем рејону Пљеваља.

МИНОЧШИ КРВАВАЦ

ТРАГОМ РАТНИХ СЈЕНАЊА

Крајем маја 1942. године, код Глнбаћа у пл^евал^с-кој оиштини, у борби између партизаиа и четника ухвађени су Борћнје и Васо Реџић. Након неколико дана мучења, спроведени су у четнчки заговор у Шеховиће. Убрзо ту стиже и неколико стотина до зуба наоружаних четника, са војводом Павлом Буришићем на челу, који одмах изведе испред затвореног круга ухапшене партизане.

Од својих л^уди Буришић захтијева да препознаје Борћија и Васа. Четници их нијесу могли препознати и Буришић, љут и незадовољан, одбацује своје ордонансе и виче: »Сви Реџићи нека изађу испред строја«.

Из групе излазе Борћије и Васо. Као разјарена звијер прилази Буришић Борћију, шамара га, а онда прилази Васу. Послије првог шамара, Васо му одговара: »Не, војводо, за мене није шамар, за мене је куршум. Ја бих то теби учинио«.

»Бути, божју ти мајку«, виче Буришић и наређује да га вежу. Четници нрнскачу, вежу му руке на леђа, туку га. Васо везан из свег гласа виче: »Вежите, бога вам вашег! Ја бих вас боље«. Бацају га као да је без руку и ногу у талијанска теретна кола и пријете: »Сада ћемо ми вас у првп поток. Ви сте они који убијате краљеве офицере«.

Четници убрзо прозпвају и Милорада Влаховића. »Тн си оно комунистичко пашче. Ја сам те извукао од Игалијана, а тн си поново утекао у партнзане«, виче на њега Павле Буришић, док четници туку Милорада кунлацима Онесвијешћеног н у крвн вежу га и бацају V кола заједно са Реџићима.

Прозивка се наставља: Тома Смоло, Лале Сломо, Вуксан Јелнћ и Станојка Рецић-Човић. »Ти си она, купо, која прибијаш краљеве официре. Сал ћемо ми колац омастиги«, издире се Буришнћ на Станојку.

»Не, није истнна. Ја сам сестра Димитрија Рецића«. (1915. године, нод командом сердара Јанка Вукотића, Димитрије Рецић је дочекао Швабе нод Бјеласнцом, потукао их са другим **регрутским** батаљоном и сатјерао у ријеку Лпбовићу - код Слијепач-моста).

Ових седморо тешко измучених нартизана четници су одвезли за Беране. На том путу из камнона је побјегао Лале Сломо. Остале још више муче, а онда пребацују у Колашнн. Убрзо их четници изводе на стрелиште кржаве Брезе, потом их поново враћају у затвор, мислећн да им се на тај начин свете, да понижавају људско достојанство.

Попово су се срели у борби

Негдје половином априла 1943. године, Васо Рецић бјежи из четничког колашинског затвора, долази у Павно Поље и узима пушку. Придружују му се Миливоје, Борћнје, Милован и Никола. Група се у току ноћи јављава. На окупу су Милош Варага, Обрад Човић, Душаи Зејак, Павле Жнжић и други партизанн, већ измучени и изнурени у четничким затворима.

Пробијају се кроз згуснуте четинчке страже, ка партизанским јединицама које иапредују од Дрнне у правцу Санцака. У једном селу иза Пљеваља у току ноћи јављамо се Штабу 3. пролетерске (санџачке) НОУ бригаде и неном команданту Велимирну Јакићу и замјеннику команданта Милу Перуничићу.

Нашем весељу није било краја. Срели су се стари пријатељи: Миле, Борћнје, Васо и Обрад. Рецићи се распитују гдје је Томаш погинуо, јер нм је он сестрић. Са пажњом и нестрпљењем слушамо казивање партизана о мјесту која су ослободили. На реду су били Санџак и Цриа Гора.

Милован и Миливоје су распоређени у прву, а ја и Васо у трећу чету 4. батаљона 3. пролетерске (санџачке)

бригале. Срећни сам и не размишљао о тешкоћама на које ћу наићи. Другог дана, у право прољећно јутро, ступамо у борбу са четницима у Маочу. Тучемо се са четницима Павла Буришића, којих има много. Борба је тешка, али нема тога ко ће нас зауставити. Успјели смо да их разбијемо. Журимо у правцу Бијелог Поља. И лок смо се надали у близини Бијелог Поља, 1. пролетерска бригада излази на пут Пријепоље - Бијело Поље, код Гостуна, на обали Лима.

Тих дана борци 1. пролетерске бригаде заробљени су већу колону Италијана са свом ратном опремом. У групи заробљених Италијана било је и неколико официра, па су убрзо почели преговори између Италијана и партизана. Размјена је ускоро извршена, а међу заробљеним било је и познатих другова.

Није дуго времена прошло, а почињала је V непријатељска офанзива. Повлачимо се од Бијелог Поља, истим правцем којим смо дошли: Шаховићи - Вранешка долина - Павино Поље - Коврен. Послије неколико дана маршевања кроз Санцак, прелазимо преко Таре. Ноћу смо се повлачили, а дању волили жилаве борбе са много намоћнијим непријатељем. На путу ка Тари, наша бригада је увучена. Чете су велике, а у њима су герилци који су распоређени по батаљонима. Преознајем Рада Бајчетића. Комесар је 2. чете нашег батаљона. То је студент права и један од герилаца из Павиног Поља. Лијеп, одјевен и комплетно наоружан. Радомир Медојевић је у 3. чети. Познајем се са Васом, стари су знаци, а сада пријатељи. Налазимо се у селу Подгора, иза Жабљака, према Тепцима. Куће су брвнаре, растурене но великој смрчевој шуми. Сјеместили смо се у неколико сеоских кућа.

Послије неколико дана боравка у овом селу видим Васу на прагу улазних врата куће у којој смо спавали. Зафли се и нољуби са другом којн је био много млађи од њега. Наоружан је до зуба: пиштољ, двије крагујевке, двоглед и нушка. Мршав, средњег раста, високог чела, другог лица, крупних кестењастих очика, из којих иридира топао осмијех. Причају о затворима - Шеховићком, Колашинском и Барском. Закључу се један другом да их четници никада ванше живе неће ухватити. Питам друго-

ве који је ово друг. Одговарају ми да је го Милорад Милији Влаховић, партизан, који је скоро замијењен за једног талијанског официра.

Саха се тек присјећам Милорала, оног истог човјека кога је прошле године Павле Буришић прозвњао са групом од седам партизана, којима су пријетили да их побију у Шеховићима. Како су их само тада мучили везане конопцима, са рукама на леђима, тукли их и пребијали, а данас их, ево, у партизанима, живи и здрави.

Њих петорица браће Влаховића, сестра и отац су у партизанима. Кућа уништена, четници су је запалили до темеља. Остала је само шездесетогодишња мајка Јеша. Ту је негдје под обронцима Бјеласице. Милорад је водник једног вола у 3. чегн. Члан је КПЈ. Лрутови га много воле и цијене.

Наша бригада је сада у саставу Треће дивизије. Биће заштитница Централној болници. У једној тешкој борби на Штуоцу, на Дурмитору, погинуо је Милорад Милијин Влаховић, храбар борац, јунак. Нешто касније, у борби на Сутјесци, погинуо је и његов брат Вељко и остао на вјечној стражи у Долини хероја. На Штуоцу, издржавајући немачке јурише, смртно је рањен и Ргје Бајчета, са много мојих познатих и непознатих другова.

Прешли смо ријеку Пиву. Пењемо се стрмом стазом, као да се успињемо на небеса. Тешко састављамо корак са кораком. Видим Миливоја и Милвану. Са једном великом групом бораца прошли су поред нас. Лијево од мене су Васо, Јоле, Шињо, Павић, Душан и још много познатих бораца из мога краја. Васо и Јоле стадоше поред мене. Обојица су искусни борци - ишли су први свјетски рат и мојковачку битку, а сада у другом свјетском рату су са својим синовима. Питају ме: »Можеш ли изаћи уз ону страну, Никола?« Одговарам да могу, мала се јелва мичем. Олједном нас наллијећу авиони. Растајемо се. Авioni круже изнад нас, наллијећу, митраљирају, спуштају све ниже, као да нас траже. Штити нас добро и шума. Идемо и с муком гшкушавамо да се докопамо Вучева. Како нас само ови сулуди Нијемци митраљирају. Скоро да стабло по стабло пребирају.

Стигли смо на Вучево. Било је послје подне. Њемачке »роде« нас надлијећу и изгубе се. Нестаде и бука. На врх Вучева смо и крећемо се у колонн. Наједипут као да се све срушн. Букова стабла као да се цијепају. Наста бука њемачких црних штука. Као да се небееа провалише. Авионн се спустили ниско, само што крилима не додирују граиe букових стабала. Како иас само туку. От-адају дијелови тијела, одлијећу у ваздух исјечени и уна-кажени људи, оллијћу у ваздух н заустављају се на гра-нама високих смрча н букава.

Земља полрхтава. Стабла дрвећа изваљена и исције-пана. Овдје је наједном све измијењено. Ово мјесто на себе вшне не личи. Миого је бораца погинуло н рањено, али ми као да смо у пуном саставу, корачамо напнрјед. Идемо плаинском косом. Тек што иам се учннило да је пакао престао, на само педесетак метара из утврњених бункера дочекаше нас »браћа« Бугарн. Мислимо, »Хеј, Словени«, гдје све нећемо кости остављати. Јуришамо прса у прса. И овлје нас је много погннуло. Али, чини ми се Бугара много више. Питам се: шта је то нашој »браћи« требало, шта ће им то да нам по овим нашим шума.ма сију смрт?!

Улазимо у шуму. Испред нас је рашнрено шаторско крило и на њему већа гомила некуваиог говећег мяса. Двојнца куvara нам дијеле сљедовање, казана нема, јер су бачени. Приближава се ноћ и добијамо обавјештење да се Нијемци налазе на Кошуру и Крековима. Вечерас, или сутра рано у зору, морамо их напасти п разбити. На-стављамо покрет. Нијемци нас туку топовима све јаче и јаче. Ми им не одговарамо, већ им се све више прибли-жавамо.

Ово није шума него прашума. Ноћ је јунска и кратка, али је такав мрак да се ништа не види. Низбрдица је н раскалаји пут. Чује се хучање С\тјеске. Драча хоће да нам очи извадн. Тишина. Нарењено нам је да не смијемо пуцати док Нијемцима не прићемо сасвнм блнзу, испред бункера.

Цио наш батаљон је прешао Сутјеску. V непосредној блнзини њемачких бункера у свнтање 13. јуна 1943. годи-

не огласило се на све стране: »Ура, ура, напријед пролетери«. Уз громогласно и стравично »жунање« свих врста оружја, разбили смо Нијемце из првих бункера и прешли на друге, јаче и утврђеније. Разбили смо један обруч, затим и други, мјестимично и трећи, али не потпуно. Тукли смо се, бјчи чак и помњешани, борили се ножевима.

Негдје прије подне пронесе се тихи, али и жалосни глас да је погинуо командант дивизије Сава Ковачевић.

И као што казује народна пјесма: »Доказује грана фани - пробише се партизани«. Занста, партнзани су се, и поред огромних жртава, пробили и разбили све обруче и пошли у нове побједе, према слободарској Босни.

Никола РЕНИћ

ОД СУТЈЕСКЕ ДО ЛИМА

У зору, 13. јуна, прегазисмо Сутјеску и дођосмо на оранице Тјентшта, по којима беше ижђикао густ и висок коров. Кал зађосмо горе, у шуму, још не беше свануло. Тада, испред нас, запуца као кад се клеке припале. Дејствују митраљеи, пушкомитраљеи, шарци, пушке, ексилодирају бомбе. Ватрена линија наших првих релова је у непосредној близини непријатељево, па се дејство оружја снло у један хук, тако да се не могу разликовати два фронта.

Стигосмо на иоложај под Крекове. Мн, са узвиком »Ура«, погрчасмо горе, уз шуму. После стотинак метара ионово заузесмо заклои и отворисмо вагру. То је наша друга ватрена линија. Тако допресмо на сто до двесто метара од прве оранице бившег села Крековн. Тада непрнјатељ одозго, од Крекова и брда Озрена, осу жестоку ватру на нас, на коју ми одговорисмо. Ималн смо за наш пушкомитралез »бреду« довољно муиције, јер нам је мало раније Милија донео неколико шаржера. У тој ватри, ках највнше нушчана и мнтраљеска зрна ријаху земљу око нас и откридаху лишће и гранчице које падаху по нама, тешко је рањен наш пушкомитралезац Милосав Млаленовнћ Јешо.

Не потраја много, кал вагра малакса са обе стране. Пренесе се заповест: »Повлачење улево« - тамо испод Озрена. До тада болничарке беху превиле Јеша, па га Милосав Сгиковић напрти на лећа и заносећи се од изнемоглости однесе доле низ шуму, куда одлазе рањеници, а Милија узе пушкомитралез.

Стигосмо у високу букову шуму, негде горе изнад Усовачког потока, лево испод Озрена. Ту, између осталих, впдех и комесара наше чете Рада Борисављевића и Дака из наше десетине. Ту бн и крајња тачка до које доспех у том правцу у обручу.

Извлачење из обруча по групама

Ту поче раздвајање бораца за извлачење из обруча по групама. Тек 15. јуна пред зору, из стена горе изнад Боровна, извукосмо се из обруча и дочепасмо поново Вучева: Мирко Боковнћ, Десимир и ја. Само сада много доле ниже, к лоњем току Сутјеске. Њих двојица су од Нове Вароши. Мирко је малал н пун, а Десимир има 35 до 40 година, сув је, мало наглув. Од иас тројице само је он, после борбе, залржао своје парче сирова мяса, што га је добро на Драгош-седлу, и то нам делио лва дана и лве ноћи.

Кренусмо полако и пажљиво кроз гору. Свуда наилазимо на угажено лншће и трагове крупних когвских копита. Свуда су утрти путевн и у влажној земљи утиснуте потковице солдатских цокула и коњских грифова. По земљи су опружене жице пољских телефона, које су пружаху одозго, од врха Вучева доле ка Шћепан-Пољу. Хранимо се сремушама које туда, иоред шумских поточића, нмаше довољно. Једемо је све док нам уста забриде од љутине. Па онда још уберемо и напунимо торбице. Када наићемо на одраслу сремушу, истресемо из торбица ону увелу, па их напунимо свежом.

После дугог лутанја по тој шуми изаћосмо на неке кршевите пропланке. У сами мрак наићосмо на једну вртачу окружену шумом, у којој беше бораца из наше бригаде. Они беху окупљени по групама око ватре. Пеку месо од оваца које су, како неки рекоше, успут прикупилн по шуми, из расуте војне коморе, наше или непријатељске.

Око јелне ватре су Златарни и Милешевци, међу њнма и Мирко Буковић. Ту први пут видех Сафу Лотрића. Сви поједосмо по добро парче печена неслана мяса и написмо се воде од снега. Али, не стигосмо да што по-

несемо и за резерву. Кад кренусмо преко неких ливада у правцу Пиве, отеже сс дуга колона, може бити више од сто бораца. Ту су Милешевци, Златарци, Бјелопољци, Пљевљаци, понеки из Босне и други. У зору спустимо сс у Пиву и пређосмо је пењући се уз лугачке мердевнне (стубе) постављене скоро вертикално над најужим делом реке и прислоњене уз литицу на другој страни. То је било мало узводно од села Крушева, око 17. јуна.

Милешевци и Златарци

Кад изађосмо у села Пиве и Таре, та се велика колоне испредваја на групе, па јелни одоше према Дурмитору, а ми, колико нас беше, Милешевци и Златарци, остасмо са Мирком Буковићем да се померамо према Тари. Тада се и време промени. Беше хладно и магловито, па се распоредисмо по кућама и колибама. Лзуди тих села бежу остали без ичега. Један домаћин нам даде по две шаке јечма, што испржисмо у порцијама и поклопцима. Кол другог домаћина идућег дана понекн добнше по две шаке куване пшенице. Сиђосмо у Сушицу.

Поћосмо низ кањон ка Тарн. Било нас је двадесетак. Окупљени смо око Мирка Буковића, као деца уз мајку. Међу нама су: Милосав Стиковић, Мирко Боковић, Десимир Гојко Тајевић са братом Вели.миром, Пиво Камаратијевић са сестром Наташом, Радојка, болничарка, а Милојица Колашинац, Сафа Лотрић, неки Страхшва са својом другарицом, некн Жнка »Србијанац« и још неки Златарци и Милешевци, и понеко из Босне. Од мојих беше само командир вода Гојко Тајевић и ја, једини његов војник.

Неко од Милешеваца рече да је на Сутјесци изгубљен пушко.митраљез - чехословачка збројовка »брно«, који је Л>убиша Миодраговић донео из априлског рата.

Тара нас је раздвојила

Кад стигосмо доле, на Тару, с великим напором од неколико пружних прагова направисмо мањи сплав за прелаз преко воде, али без весла и опорњака. Најкрупнији и најснажнији међу нама, друг Страхиња, рече да ће

препливати Тару. Свуче се до белог веша и преплива воду. Но, при томе крај конопца собом не понесе, везасмо камен за тај крај, али не успесмо да га пребацимо на другу страну Страхињи. Тада Страхиња опет преплива реку, веза крај конопца око себе и врати се на своје место. Сада је требало да он вуче људе на сплаву, а ми празан сплав натраг.

Одевени и у стојећем ставу, на сплав се сместише само тројица: Милосав Стиковић, Мнрко Боковић и Аесимир. Кад сплав дође на неколико мегара од десне нвице воде, Страхињин крај конопца се прекиле и пође низ воду. Тада сва тројица поскакаше у воду, замахаше ногама и рукама. те испливаше на ону страну.

Страхиња се више не усуди да и по четврти пут преплива Тару, него са оном тројицом, онако у вешу, корак по корак крену узводно. Њих четворница с једне, стране, а ми остали с друге стране. На њиховој страни у неко време поче се одозго огнскивати камење. Тако се једни према другима уиоредо кретасмо до мрака, па их после изгубисмо из вида.

Глад нас сатира. У кањону Таре ошадосмо неколико дана, померајући се узводно поред реке. Сви смо мислили на прелаз преко воде, али места и начина нема. Напред, поштапајући се, креће се Мирко са неколико отреситијих другова, а ми други за њима, колико ко може. Ноћивамо и лежимо између камења и по оголелим жнлама дрвећа. Аосадили су нам глад, умор и вашке. Једина храна су нам коприве. Но, и њих ретко кад наћемо. Пожалих се Радојки да су ми отеке ноге и показах како су ми потколенице попуниле вунене чарапе, а обуваче на гуменим опанцима утонуле у кожу и направиле ране. Мислио сам да она има у својој санитарској торбици некакве облоге за то. Она ми објасни да против тога нема никаквог лека и да је то појава код свих нас. Касније сам сазнао да ту били отоци од глади - кад организам почне да троши беланчевине, као своју последњу резерву. Сви смо изнурени. Сафа је слаба и изнемоћала. Такође и ја. Изнемоћао сам још док сам био помоћник пушкомитраљесца.

Међу најслабијим био је Милојица Колашинац. И он је родом негде од Нове Вароши. Он је млад. Једна нога му је у глежњу завијена крпом и отекала. Толико га је болела да се једва, поштапајући се мотком, кретао. Кожа с доње стране браде била му је црна и испуцана.

Најзад - на десној страни Таре

После четири-пет дана, кад једанпут кренусмо уском кривудавом стазом уз страну, опет се растеже наша колона. Напред су онн јачи, а на зачењу ми слабији. Наједанпут повикаше одозго: »Скупљајте дрва«! Немамо снаге да се удалавамо од стазе па прикупламо по неку јасенову или грабову фану из крешине која се нађе ту. Кад стигосмо до чела колонс, видимо тамо крај путање тек заклано и одрто мршаво кљусе. Један друг одсече парче »меса« величине длана и дели сваком по два. Она су црвена и жнлава. По једно испекосмо на пламену и поједосмо, а друго исисчено стависмо у торбице. То друго парче трајао нам је неколико дана, све до Ограђенице.

Померајући се тих неколико дана уз Тару, најзад стигосмо у Тегша. Ту нас двојица младића, који беху одатле из неког села, на малом сплаву, што га беху скрили крај воде, нрбацнше на десну страну реке, колико ми се чини уз нафаду. Тако се ослободисмо кањона Таре, уисмо се уз њену десну страну и кренусмо према селу Ограђеници. У Офађеници живн поролица Старчевнћа. Ту преноћисмо неку ноћ. Рекоше нам: »Данас је Вндовдаи« (28. јун). Тада нас стиже Халил Хацимуртезић. Веома је исцрпљен и мршав. Његово ранње румено лице сала је било црно, а очи утонуте.

Колона утвара

Увече одлучисмо да се морамо кретати много брже. Зато се поделисмо у две фупе: фупу »способних«, која ће ићи преко шума, и групу »неспособнијих«, која ће најкраћим путем ићи за Камену Гору. И иза ове наше колоне изнемоглнх. колоне људскнх утвара, коју води један друг их Камене Горе, заоста Милојица, па и ја с њим. Сад

смо сами и оба без оружја. Цео јунски дан остависмо док прођосмо кроз село Бобово. Алн, у том селу се први пут наједосмо како вал>а.

Прво село од Бобова је Глибаће. Дочује.мо како је у њему још ло! ор италијаиске војске, па остависмо још један дан и ноћ док то село заобићосмо н упутисмо се ноћу према Маочу. Свраћамо у једну кућу на крају Маоча. Ту сазнајемо да су Италијани поставили неку своју жандармерију и да ту жандарми често патролирају путевима и долазе у села. Ол тада почесмо избегавати мало бол>е путеве. Јелно вече наћосмо се у савардаку (дубирогу) неког чнка-Васа Перунчића. Пошто потарну ватру на средину савардака и послужи нас куваним житом, почео је да нам прича да је нмао сина руководноца у нашој народноослободилачкој војсци.

Сусрет са ћирко.и

Полако, помсрајући се од Кехотине, преко Горица и неких других села, једног поиоднева добауљасмо у село Коврен и застадосмо пред великом старом кућом. Само што се наслонисмо на ограду да мало прелакнемо, оленекул стиже Душан Томашевић Ршрко. Пнрко донесе жалосне вести из нашег краја. Испрпча иам како је муслиманска милнција напала села Странлне и Воднце, извршила пал>евину, пл>ачку и побила неколнко недужних становннка тих села и Сопотнице. Каже: »Погинула су оба брата Маринковића: Рнсто и Спасоје. Изгорела је кућа Милосава Пушића. Из те куће убијена је јелна левојка, а друга из села раљена. Погинуо је и један Раденков роћак Јањушевић н јелан од двојице браће Пушића који су имали кућу близу Добре Воде. Из Сопотнице убијеи је н учител> Клечар и Жарко Тмушић. Поврећени су Душан и Добршин. Један од њих је рањен у раме, а други ншчашео ногу бежећи исиред милицнје«. Ршрко нам то исприча, па се негле изгуби, а нас тројица заноћисмо у тој кући.

Из Коврена стигосмо у Козицу, па из Козице, ноћу, преко Обарди доћосмо у Камену Гору. Л>уди се забавнше око нас и на брзиину нас сиаблеше хлебом.

Милојица Колашинац и друг артиљерац поћоше према Јабуци и Кичеву, да тамо негде прећу Лим и нду ка Златару. Мене упутише да идем у заселак Кашице. Тала се наћох са Вндојем Рвовнћем. Замолех га да ме поведе до неког места одакле се вили тај заселак. Изаћосмо на једно брдо и он рече: »То су тн Кашице«. Само што се Вндоје одвоји од мене, ту мало даље од његове куће и брда на коме сам стајао у селу запрашта италијански пушкомитраљез »брета«. Добро сам га познао. Ослушнух још мало, па клизнух доле низ шуму према Кашицама.

У некој ситној шуми, поред путаће која од куће у Кашицама води даље у гај и забране, чува овце једна девојка и плате вунене чарапе. Уз њу је и сувоњав и растом мали дечак. То је био партизан Шалипур. Он је бос и лако одевен. И поред муке што беше јако ослабио и омршавно и са рањнвим ногама, беше расположен за шалу. Питам девојку коме плете чарапе, а мали Шалнпур одговара: »Па коме другоме већ мени«. Као да се чарапе могу исплести за дан, а ми смо стално у покрету. Ту ноћ проведосмо ту.марајућн по сели и шуми да би се скупила наша група која је стигла од Ограћенице. Тако се до сванућа прикуписмо нас око 17 другова и тај дан проведосмо у храстовом гају изнад куће неког Буковпћа. Време је бнло магловито, са кишом, и прохладно. Из гаја нисмо моглн излазити, јер је тамо преко потока, наспрам нас, како рекоше, милиција Хусеина Ровчаннна, па би нас могла приметитн. То је било 11. јула.

Прешли смо и Лим

Увече пошто се мало смрачи, скуписмо се у кућу тог Куковнћа, што се налазила под гајем. Постављена је вечера. По вечери кренусмо колоном по један низ неке урвине клизавом стазом у правцу Лима и Лучица. Ноћ је била мало тмурна, али без кише.

Када стигосмо до воде, наспрам куће Лазара Гојаконвнћа из Лучица, отуда прегази Лим један из вићења добро ми познат друг, Златарац. Припадао је или златнборској герили или је бно из бригаде, па је раније стигао и пребацио се на десну обалу Лима. Научио нас он да се

први који се осећа најјачи ухвати њему за опасач, па тако редом један за другог до последњег - најслабијег. Претпоследњи се ухвати друг Мирко Буковић, а ја за њега као најслабији. До мене је требало да се ухвати другарица Сафа Лотрић, али она вероватно због моје слабе снаге не смеде, него остаде седећи на обали. Кад бејасмо на матици воде, она нас занесе тако да се скоро збисмо у сон. Утом ми се с камења оклизнуше обе ноге и пружих се по води. Тада Мирко чврсто стеже моју руку између своје мншнице и грудног коша, те се не истргох већ поново одупрех ногама о камење. Кад пређосмо на десну обалу, онај друг опет прегази Лим и преведе Сафу. То је било ноћу између 11. и 12. јула 1943. године у Лучницама. Прије сванућа стигосмо у село Дивце. Тако се у Дивцима, месту одакле сам са узвиком »Оде пролетер са пролетерима«! 23. априла 1943. године кренуо у Златарску гору, заврши мој пут од Сутјеске до Лима. Тада смо стигли на свој терен, где су нас прихватили позадински ратници и родбина.

Шаин ГАТБЕВИЋ

НА ШТАКАМА ПРЕКО СУТЈЕСКЕ

Аванаестог јуна 1943. године јединице Треће дивизије и рањеници Централне болнице још на Вучеву подељени су у неколико ешелона. Осванули смо непосредно испод Волујака збијени на простору свега неколико стотина метара од непријатеља. Са свих страна наступале су немачке снаге. Са Дурмитора, преко Сушице, Пиве, Вучева, наступали су зачела наших јединица. Од правца Никшића избиле су на Волујак, непосредно на наше лево крило. Од Шћепан-Полја ударили су на наш десни бок, а испред нас, на линији Пурево, Зеленогора, Кошур, Озрен, Борач и непосредно поред Сутјеске поново су склапали обруч, који су пролетерске бригаде, прве ударне групе, са Врховним штабом, протркали неколико дана пробиле.

За заштиту јединице прве ударне групе и Централне болнице Трећа дивизија водила је жестоке борбе од Таре, Дурмитора и ширег простора све до Вучева и Волујака. Сала је дошла скоро у безизлазну ситуацију. Док су јединице прве ударне групе, углавном изашле из кризе, за Трећу дивизију, са Централном болницом, наступила је најтежа ситуација. Примакли су се одлучни, не дани, већ часови. Требао се што пре извлачити из такве ситуације.

И тек што је зора најавила светлост дана, а сунчеви зраци се пробјали кроз густу шуму, као да хитају пробудити успавану природу и осветлити пут којим треба да кренемо даље - колона партизана са рањеницима, 12. јуна, кренула је испод била Волујака ка Сутјесци. Велики

број рањенка нашао је на штакама, многи ношени на носилима, на коњима, докле су могли да се крећу. Уска, каменита, стрма, скоро непроходна стаза, којом се спуштала колона, од Драгош-седла ка Сутјесци, отежавала је нормалан покрет. Сваког момента чуо би се уздах бораца, стрпоштавање рањеника покрај стазе и повици: »Помози ми, друже«, »Придржи ми штаке«, »Завиј ми рану«, »Придржи да прећем камен>ар«. Били су то мучни часови. Треба\о је помагати рањеницима, а сами смо били нерпљени и беспомоћни. Колона бн се често прекидала. Мора\и су се прикупљати рањеници.

Спустили смо се близу Сутјеске. Било је нешто пре полне. Густе облаци наткрили су нас и затворили кањон. Почеле су да севају муње, а киша да лије као из кабла по изнемоглим лицима пролетера. Скоро истовремено сручила се на нас и кнша тоновских граната са правца Кошура и с. Гранлића.

Сада се није знало олакше више сева и пуца, или с неба или са земље. Као да су се и ирнрола и људн уротили против нас. Олјеси двоструке фмљавине рачлегали су се кањоном Сутјеске и ироносили на све стране глас одсудног боја. Ехо те фмљавине злослутно је допирао до ушију и многих мајки пролетера и стезао њихова срца. Сутјеска је већ навикла примати проливену крв и пролетера и фашиста.

Тога дана број рањеника се стално повећавао. Скоро свака испаљена топовска граната носила је са собом смрт неком пролетеру, нарочито рањеницима. који су беспомоћно лежали у тој стрмој врлети.

Заборабили смо на себе гледајући оне које су притиснуле тешке ране. Многи рањеници беспомоћно су седели уз неко дрво, лежали поред пута, стајали на штакама у иолусну. Неки, стиснутих зуба, напрежу последњу снагу да одоле боловима. Неки, опет, љуште кору са стабла, сфужу језфо и једу, или пак зубима стежу парче живог меса. На неким месгима седе по групницама и разговарају упућујући један другом другарске поздраве, свесни да су то последњи часови заједничког живота. На њиховим лицима оцртава се огорчена мржња према онима којих учинише неспособним да и даље побеђују и живе. Прилази-

ли смо им п разговарали. Многима су речи постајале нејасне, полуизговорене, мукле. Мислили смо: спасили смо их кол Прозора, носили нреко Неретве, Дрине, Тарс, Пиве и зајелно с њима побеђивали, а сала... ? Да ли смо постали беспомоћни? Не, у нама нма још снаге! У нама се раћа нова снага, осећамо је како навире. Не, нисмо побеђени. Ми ћемо и овог пута победити.

Ишли смо од једне до друге групе рањеника. Тражили и посеђивали познанике и другове из своје јединице. Али, осећај је према свима био једнак. Наилазили смо и на оне који дају задње знаке живота, с којим се растају. Савијали смо им руке и испружали мртва тела. Нисмо изговарали гласно, али су нам ове мисли кружиле у нашој свести: »Осветићемо вас«.

Неколико нас је пошло да тражи другове из јединице. Разговарали смо о Драгу Берковићу. Он је био непокретан. Како би он сас са пушкомитраљезом неустрашиво крчио пут јединици, као што је то чинио на Орлићу, Неретви, Прењу, Дрини и свуда куда је пролазио пети баталјон Треће санџачке пролетерске бригаде ...

- И Данило Јауковић, наш комесар батаљона, ту је негде. Морамо га потражити - рече један друг.

- Свакако - одговорили смо и наставили разговор о комесару.

О свему је он бринуо. О одмору, одсвању, храни, болести. И Радисав Остојић је ту, наш митраљезац, са старим оцем Бошком. Није хтео да се одвоји од сина. Са њим је заувек на том попришту хероизма и смрти остао у нераздвојивом загрљају.

Чинило нам се да су и горе Сутјеске суморне, жалосне, што се крвљу заливају. А управо оне биле су наш једини савезник. Скривале су нас телом свога дрвећа од смрти коју би још тога дана многи доживели без њихове заштите.

Тога дана спремали смо се за јурну нреко Сутјеске, многи у последњи. Док смо разговарали о нашем налету који ће бити незадржљив и донети нове победе, мисли нам се нису одвајале од рањеника. Иако се на лицу пролетера, због тешких свакодневних борби, неспавања, глади и умора, испољавала исцрпљеност - борбени дух, вера у

победу, то неопипљиво, али најубитажније оружје против непријатеља, била је снажнија од његових тенкова, топова, авиона и силе фашиста супротстављене против неколико хиљада пролетера. И рањени другови нису клонули духом, нису губили веру у победу.

- Идите, другови, напред, јуришајте на фашисте не обазирите се на нас. Ми ћемо с вама докле будемо могли.

Сви који су могли било како да се крећу ступали су заједно са нама - напред!

- Идемо док последњи дах снаге осећамо. Уложимо га у борбу против фашиста на фронту, у стрељачком строју, боље него да живи падамо у њихове руке.

Када је 13. јуна у зору дошао час преласка преко **Сутјеске**, час ступања у одсудни бој, и рањеници, који су могли било како да се крећу, на штакама, пузећи и на коњима, загазили су са својим друговима преко реке у стрељачки строј.

Мирко ВРАНЕШ

ПРОБИЛИ СЕ ИЗ ОБРУЧА НА СУТЈЕСЦИ, ПАЛИ НА РАСПУЕУ ВИШЊИЦЕ

После борбе на Сутјесци, већа група бораца III пролетерске сапиачке брпгалс пробила се преко Вучева и Пиве. Спустила се у кањон Таре код Тепаца. Били смо изнурени, гладни и боси, а пред нама се нашла наловпта и хучна планнска река Тара. Пред групом је настала лилема - како прећи ту брзу реку. На њеној десној обали, на јужним обронцима планине Л>убишње, налазили су се Италијани. Они су контролисали сваки прелаз преко Таре, да би онемогућили пребацивање партизаиа у правцу Санџака.

У тој, тако рећи, безизлазној ситуацији осмехнула се и срећа. Угледали смо сплав на лесној обали Таре којим су се вероватно и раније пребацивали наши борци. У групи је било мало другова који су знали пливати. Лато је наређење да Емин Ацовић, добар пливач, преплива Тару и пребаци сплав на леву обалу. Емни, звани Емчо, правао се да нема снаге да преплива Тару јер је »мртав« гладан. У групи са нама налазио се један Банијац, тифусар, који је у својој торбици носно мало брашна. Били смо принуђени да узмемо од њега брашно и да на брзину скувамо порцију скроба. Тако је Емчу враћена снага. Препливао је Тару и пребацио сплав на леву обалу.

Жарко Видовић, начелник штаба III пролетерске сапиачке брнгаде, поделио је борце по групама за пребацивање преко реке. У прву групу одредио је само пливаче, нас десет, да би смо испробали износност и сигурност сплава. У осталим групама, осим појединих пливача, ве-

ћина су били непливачи. У првој групи били су: Милосав Стиковић, Драгица Парезановић, Живко Грујичић, Арагомир Боновић, лва Далматица и три Босанца, чијих се имеа не сећам, и ја. Пред мрак, Емин Аиовић нас је уз крајње напоре пребацио на десну обалу Таре. Ту, поред реке, чекали смо пребацивање друге групе.

Кала је група кренула, велики талас је прекрио сплав, а матица га је почела носити далеко низ воду, те избацила на леву обалу са које су и пошли. Док се група борила са снажним таласима воде, са сплава се зачу узвнук чији се ехо далеко разлегао кроз клиеуру Таре. Са положаја изнад реке Италијани су приметили наше пребацивање. Отворили су ватру. Бацили су светлеће ракете које су пљускале у Тару. Митраљези су штектали, а куршуми фијукали око нас. Тако је лађе пребацивање бораца онемогућеио.

Моја фупа остала је усамљена на десној обали Таре. У подножју стрме планине решили смо да се самн пробијемо кроз непријатељски обруч, према Љубишњи. На брзину смо пребројали расположиве метке, а последњи је свако од нас оставио за себе. У колони по један, нас десет, као по команди, потрчали смо уз окомите клисуре. Ноге су клецале, отказивале, несвестица се јављала и убрзо смо морали застати. Схватили смо да изнурени и гладни не можемо наставити тим темпом.

Накоји кратког предаха, кренули смо узбрлицом доста успорено. Целу ноћ верали смо се уз успон. У зору смо се нашли у шумарку. Кретали смо напрел. Пред ивицом шумарка зачусмо тихи жагор који је иостајао све јачи. Потом - репертирање оружја. Из заклона угледасмо фупу италијанских војника. Стајали су око ограђеног тора оваца. Двојнца су ускочила у тор и додавала овце осталима. Исназнили су тор и кренули даље кривудавом стазом.

Кроз ретку јутарњу измаглицу, испред нас, угледасмо контуре планине Љубишње. Гледали смо негремнице у том правцу, али је она за нас, исцрпљене, изгледала далеко. Преморени и изгладнели изгледали смо као сенке. Кидали смо лишће са лрвећа и гутали недовољно сажвакано, да бисмо бар мало утолили глад. Оллучили смо да

се ту одморимо. Утонуди смо у дубок сан. Око подне нас је разбудио друг који је био на стражи. То поподне било је врло напорно. Пре сумрака избили смо на плато Мешт-ровац. Готово у истом трену углелали смо много разапетих шатора и италијанске војнике који су се журно кретали. Упали смо у непријатељски логор. Наши.м упадом били смо изненађени и ми и они. За тренутак смо се гледали. Загим су Италијанци уз ноклике потрчали према нама. Повукли смо се назад, у шуму. Викали су да станемо, а затим осули паљбу. Пуцаш смо и ми.

Кала смо истрчали из шуме, јурнули смо низ падине, падали, устајачи и превртали се, придржавали се за жбугове и растње да се не поломи.мо. Ноћ је падала. Нашем другу откачила с војничка порција одскакивача преко камења, а њен звекет даљко се чуо. Непријатељ је насумице бацао бомбе за нама Нико од нас није био рањен. Настала је тишина. Тихо смо се дозиваш да проверимо јесмо ли сви на окупу и да ли је ко повређен при ицању. Окупили смо се код каменлра. Од изнурености нисмо могли даље, Кратак договор. Ту ћемо провести ноћ, а сутрадан одредити правац даљег кретања.

У зору нас је разбудио хладан планински ветар. Хладноћа је продирала у кости. Иако је био јуни, на планини су ноћи хладне. Нестрпљиво смо пшчекивали сунце. А онда, смо схвати.ш да за нас мира нема. Пут у неизвесност и даље траје. Пењемо се уз стрме падине. Сутрадан, у поодмакло јутро, пред нама се нружа\а зараван. Владала је тишина. Испол разгранатог дрвета осматра\и смо околину. Са десне стране угледали смо дрвену чобанску колибу. Иза колибе простирала се шума која се спуштала косо наниже. На колиби су широко отворена врата. Обазриво смо прилазили. Била је празна. На огњишту је још пламтео наранцастоцрвени пламичак из жара који је постепено догоревао. То је био знак да је иеко пре нас ту боравио. Претпоставили смо да су то били борци који су се испред нас пробијаш. Ужурбано смо прикупили границе да се ватра не угаси.

Око колибе било је пуно коприве. Са једне стране брвнаре налазило се дугачко дрвено корито које је служило за хватање кишице. У кориту се задржало ма\о воде

која је по површипи била прекривена густим зеленкасто-жућкастим слојем. Један друг је брзо скинуо густе слоје, те војничком порцијом захватио устајалу воду. Други је вешто брао коприву и стављао у порцију. Радовали смо се гутљајима топле »супе«. Задужен је друг који Не пазити да се порнија не проспе. Нас девет често се смењивали на стражи.

Дошао је рел на мене. Обилазила сам око колибе и посматрала. Кала сам у извиђању начинила последњи круг да бих иза тога предала дужност на стражи, тргла сам се и застала. Јасно сам угледала с леве стране како из шуме излази група италијанских војника са окаченим пушкама и митраљезима о раменима. У испруженим рукама носили су дрва. Потрчала сам ка улазу колибе и узвикнула: »Излазите брзо, ево Италијана«. Истовремено су и они угледали мене, побацали дрва и појурили. Дрва су им, очигледно, била потребна за ложење ватре у колиби, коју су били запосели пре нас. Десно од колибе утрчао смо у шуму. Отворена је вагра. Пуцали смо обострано. Од укрштене ватре са дрвећа су падале гране и гранчице. Један друг је лакше рањен у руку. Борба се постепено стишавала, а ми смо се и даље спуштали у шуму. Када смо застали, зачуђено смо приметили да је друг који је кувао коприву све време у једној руци носио порцију, а у другој пушку. Из порције се испљускала вода, а на дну остало је само мало коприве.

Следеће јутро кренули смо даље. У подножју брда угледали смо село. Касније смо сазнали да је то село Вишњица, плевањски срез. Паралелно ивици шуме пружао се широк пут који се са десне стране спуштао у село, а са леве у шуму. Одлучили смо да цео дан останемо у шуми. Посматрали смо село и нисмо уочили ништа значајно. Изгледало је да у њему влада мир. У поподневним часовима жене су у торовима музле овце. То је било велики изазов за нас. Тога дана одредили смо даљи правац кретања. Закључили смо да је за наше пробијање подесније, а и мање упадљиво, ако се поделимо на две мање групе. Тако смо и поступили. Касно по полне прва група од пет другова кренула је лево, путем, кроз шуму. Мило-сав Станковић, Драгица Парезановић, два Давидовића и

ја спустили смо се у село. Кретали смо се даље од кућа, испод једне косе. Никога нисмо сретали. Посматрали смо кућу која је била удаљена. Планирали смо да ноћу приђемо тој кући ради обавештења о непријатељу. Нешто касније иза нас се чула граја. Најпре су то били неарткулисани гласови и узвици, а затим су, као разјарене звери за нама трчали четници. Схвативши ситуацију, употребили смо последњи атом снаге трчећи напред да се докопамо друге шуме. Драгица није смо готово упоредо трчала. Испред нас је доста измакао Милосав Стиковић, а иза нас су мало заостали Далматинци. Четници су довикивали: »Хватајте их живе«, уз најгоре погрдне речи. Видећи да им измичемо, отворили су паљбу. Меци су падали око нас. Драпша ми је непрекидано говорила: »Само да стигнемо до оне окуке, само да што пре палне мрак«. Трчали смо и даље.

У једном тренутку учинило ми се да више не чујем њене кораке. Окренула сам се и угледала је испружену са лицем у шипражје. Звала сам је и подизала јој рамена. Није се одазивала. Кал сам јој полигла главу а из уста је текао млаз крви. Лећа су јој била изрешетана. Нисам веровала својим очима да је Драгица мртва. Није ми гласа пустила. Избезумљена сам клекла поред ње и поново јој подизала главу која је палала, а крв је све више лила. Зачула сам јаук. Окренула сам се у правцу одакле су четници јурили за нама и угледала Далматинце. Један је већ падао, а убрзо и други. Остали су непомицни на земљи. После рата сазнала сам да су тада Далматинци били тешко рањени и да су их четници предали тајландској команди у Плевљима. Тајландци су их стрељали. Нисам успела да дођем до њих, јер су четници већ пристигли. Угледали су ме. Њихово урлање као да ми је дало нову снагу да још брже измичем од њихових навали, кољачких руку.

Када сам стигла до окуке, коју је Драгица поминула, видела сам да је један део обрастао у густо и високо зеленило. Шума је била удаљена па не бих могла стићи до ње. Дах ми је нестајао. Без размишљања убацила сам се у зеленило. Пишгољ сам огкочила. Чекала сам погодан тренутак. Када сам нсирел лица размакла лшнће и гран-

чнице, угледала сам подаље, па брисаном проетору, Милосава Стиковића. Око ње авала га је друга фука четника. Прилазила му је иза леђа. Милосав је пуцао. Испалио је више метака. Зачуо се јавк четника кога је Милосав ранио. Дозивао је: »Куме, рани ме партизан, куме Јоване« Јован Јеловац био је четнички командант.

Четници су ранили Милосава у ногу. Он се затетурао, а затим сео. Из тог положаја испалио је још неколико метака. Последњи је уперео у себе. Четници су се окупили око њега. Милосав Стиковић је за јунаштво и храброст у борбама проглашен за народног хероја. Док сам гледала шта се догађа са храбрим Милосавом, четници су пројурили поред мене у правцу шуме. Веровали су да сам гамо побегла. Полако се по њој спуштала. Ја сам остала непокретна. Тада је из мене избио вулкан плача. Грчеви бола за изгубљеним друговима су ме раздирали. Остала сам сама. Тешке мисли су се ројиле.

На тренутак све то пресече фука стварност. Четници опет долазе. То су они који су јурили за мном у шуму. Враћали су се назад, истим путем. Што су се ближе примицали све сам разговетније чула о чему говоре. Расправљали су и викали једни на друге како су дозволили да им партизанка умакне. То су пропратили пофрним речима. Затим су застали. Један од њих издавао је наредбу: »Одмах да се поставе страже на излазима из шуме, а сутра у цик зоре да се префесе цела шума и сваки шумањак. Да је живу доведете«. Изгубили су се у ноћ. У мени су одзвањале речи: »Да је живу доведете«. Знах сам да ту не могу јуфо дочекати. Али, како поћи даље кад је понестала снага. Дуго сам се борила са собом. И најзад, кренула. После дуже времена нашла сам се у долини. Не знам куда сам све пролазила у мрак ноћи. Киша је све јаче падала. Земља се развлажила. Ударала сам о камење и стење. Газила по барама. Осетих да стадох на камење босим стопалама. Отпала су ми расквашени ђоновни стари баканци. Покушала сам даље ла корачам, али сам исекала стопала. Застах сам, села на камен и чеках зору. У рано јутро разбуљило ме је дозивање чобана и звекет звончића на сталу. Кала сам погледах око себе, угледах сам локву воде удубљенима на стенама. После

неколико дана жеђн, дуго сам пила воду. Мислила сам на погинуле другове које је јуче мучила жеђ. Размишљала сам о њима и присећала се разговора које смо волили. Драпша и ја смо тих лана једна другој обећале да ћемо се уколико преживимо рат и дочекамо слоооду, обавезно посећивати. Она ће долазити код мене у Пријепоље, а ја код ње у Ивањицу.

Присећала сам се и других разговора и договора. Дуго сам седела на камену, а сузе су навираче. Тувовала сам за ливним друговима. Неизбрисиво су ми остали у сећању. Најмлађа у групи била је Драгица. Лепа црноока девојка, са веселим изразом лица, црном кратком косом, у облику дечачке фризуре. Скромна и безазлена, несесбична, спремна у сваком тренутку да се жртвује. Била је добар, храбар борац и санитетски референт у чети Милешевског батаљона. Сви смо је волели. Она нам је узвраћала љубав својом брнж. \>ивошћу за ранене и болесне другове. За време борби била је у првим реловима, прискачући у помоћ рањеним друговима. Као да је и сада гледам како после борбе за време предаха прона\азн могућност да опере и дезинфикује завоје у кључалој волн. У њеним рукама завоји су се белнили. Она их је дуго савијала, све до кобног јунског дана 1943. године, када ју је с лећа изрешетао четнички митрал>ез.

Утонулу у сећања, пренула ме је киша која је све јаче падала. Небо се стуштило. Кренула сам даље боса. Следеће ноћи спустила сам се у полножје шуме и утледала кућу на којој је био осветљен прозор. Нисам знала да сам се чудним сплетом околности налазила у селу Врби. Неколико метара пре куће налазила се дрвена зграда која је служила за оставу. Стајала сам у сенци дрвета и посматрала. Није луто прошло, а врата су се отворила. При светлости, угледала сам како улазе два човека. Одмах затим из куће је истрчао дечак са светиљком у руци и пошао према дрвеној згради. Ушао је унутра и убрзо изашао носећи нешто у рукама. Пришла сам му и благо га упита да ли су четници ту и чија је то кућа. Дечак је зачућено и збуњено гледао у мене и у моју капу на глави са петокраком звездом. Најзад је дечак одговорио да је то кућа његовог оца Илње Зеца и да у њој нема четника

На мојс питање где је Илија олговорио је: »Сал је лошао са једним другом«. Илија Зец је приликом формирања III пролетерске саицачке бригаде, по партијској одлуци, враћен на позадински рал у пљеваљски срез. Дечака сам замолила да позове Илију. Убрзо су Илија и његов друг изашли прел кућу са упереним пушкама. Опгтрим гласом Илија је питао: »Ко је тамо прићи блнже, лозинка«. Најзад смо се споразумели. Ушли смо у кућу. Илија је већ био обавештен о погибији другова. Све је знао. Кратко смо разговарали. Он је са другом изашао на стражу.

Његова жена Душанка, видећи да ми је одећа натоплена кишом која је три лана падала, заложила је »бубњару«. Спустила сам се крај пећи, а она је стављала на сто: топло млеко, сир и велики округли хлеб. Кад сам прилазила столу, чинило ми се, због дугог гладовања, да је тај хлеб мањи и недовољан за мене. При првом гутљају млека стегло ми се фло. Нисам могла да гутам. На столу је све остало нетакнуто. Душанка и њена мајка превнјале су ми нсечена и избодена стопала. На брзину су ми направиле опанке. Ускоро је дошао Илија са другом. Олвели су ме у њихову »базу«. После лва дана одмора, уз помоћ Илије, ухватила сам везу са фупом Златараца и Војом Лековићем који су се нашли у пљеваљском срезу.

Аеса ПАКЕТИИ

СУЗЕ И ПОНОС

Пробој Треће, Савине дивизије, са Сутјеске остаће ми у трајном сјећању. Наша 3. пролетерска сањачка бригада била је у заштити Дивизије и рањеника. Данима је храбро и вјешто одолијевала насртајима Прве брдске њемачке дивизије, која је дошла са источног фронта. Тринаестог јуна, у расвит зоре, бригада је са Црногорском и још неким мањим јединицама пошла у пробој. Били смо на двадесетак метара од њемачких ровова кад је изнад почела ураганска паљба и са једне и са друге стране. Наш батаљон повео је на јуриш Милован Пековић и први њемачки ровови били су прегажени. По мраку смо се хватали за гуше са буновним Нјемцима које смо потпуно изненадили блиском и убитачном ватром и ручним бомбама. Напредујемо уз брдо. Али, како се ближи свитање, наше жртве су све веће и осјећа се да нам снага понестаје. Прешли смо у одбрану и водили борбу скоро до подне. Вилимо да се напријед не може и да нас туку са сваке стране. Видимо огромне ешелоне Нјемаца са Кошура, од Поповог моста, са десне стране Сутјеске и од Сухе, како незадрживо напредују према нама и према Тјентишту гдје су рањеници. Наше положаје немилосрдно засипали артиљеријом. Чим су се магла и облаци разишли, дошле су »штуке«. Уз продорне звуке сирена бацају бомбе на нас, на рањенике и у међупросторе. Долина Сутјеске је у диму од барута.

Чујемо гласе команде: »Форверс!« и видимо приближавање са сваке стране. Један авион баца летке, које скоро нико неће да узме. Ипак неко гласно чита и смеје се, јер на њима пише да се предамо и да нам тај летак

служи као пропусинца и гаранција да ће нам поштедјети живот. Миого је људи погинуло, па видимо да се пробити не можемо, јер је испред нас неколико линија ненријатељеве одбране.

Одлучили смо да се спустимо ка Сутјесци поред које врве непријатељске колоне. Страх не осјећам, али осјећам тугу због призора: свуда мртви, разбацана опрема и оружје и Ннјемаца и наших бораца, доста рањеника без појединих дијелова тијела, али још живих и беспомоћних. Иза жбуња или дрвећа чују се тихи гласови наших другова. Испред нас неколико мртвих другова из наше бригаде, а међу њима и Ката Караматијевић, са прекрштеним рукама на грудима, покрњена марамом. Помислих да ју је то отац прота Караматијевић »сахранно«, па ми прође језа кроз тијело при помисли како се тада осјећао. Из тога размишљања ме трже тихи глас: »Свето, јеси ли то ти?« Био је то брат Божидар, избезумљен, гологлав и поцијепан. Једва сам га препознао. Снажно се загрлисмо. »Знаш ли да је погинуо Сава?« упита ме да други не чују. »Сал сам дошао са тог мјеста«, одговорих још тише. Гледам га како је пропао за двије недјеље. Нема седамнаест година. Неискусан је и за такве тешкоће неприпремљен. Стутшо је V партизани прње мјесец дана и нашао се у најтежој бници нашег рата.

Упутисмо се према Сутјесци заклан>ајућн се за жбуње, а негдје и иузећи да нас Ннјемци не би примјетили. На јелном пропланку угледасмо групу другова из бригаде, међу којима: Жарка Видовића, Милоша Влаховића, Фњотија Кљајића, Десу Булатовић, Зорку и Бока Зиндовића, Бранка Петковића, Буља Влаховића, Јанка Микнића, Влада Рондовнића и још неколико Бјелопољаца и Мојковчана. У највећој тишини нрелазимо Сутјеску. Испод великог дрвета саопштена нам је одлука ла се по мањим фупама пробнјемо назад према Санцаку. Мој брат Божидар и ја смо се укључили у фупу Шаховнићана. Пошли смо према Вучеву. Били смо исцрпљени и веома гладни. Около колоне и фупе Ннјемаца у сталном покрету, па смо тихи и напредујемо корак по корак. Углеласмо стијену која је имала косину под којом смо се склонили **да** нас Ннјемци у покрету не открију. Пред мрак испред нас се

појавила ова која је, бјежећи од пуцњаве, изгубила стадо. Договорили смо се да је ухватимо да бисмо мало утолили глад. Нијесмо је одрали, већ је свако добио парче меса са кожом и вуном. Једемо сирово месо први пут у животу. Личимо на вукове. Али, то нам је давао снагу да дођемо до Вучева на којем су још увијек били Нијемци.

Пењемо се у тројкама ноћу, уз стрме планинске падине. На челу наше групе је Филотије. Он познаје тај крај, јер је био курир у штабу бригаде. У близини Вучева наиђосмо на групу Драга Лучића са мајком Луцијом, Душаном Журићем и Милком Бошковић. Они се прикључише нашој групи. На Вучеву наилазимо на групе из осталих батаљона наше бригаде. Оне се такође пробијају ка Санцаку. Наилазимо на групе тифусара. Избезумљени од глади и температуре, стално зову у помоћ и траже хране. Многи су на умору и једва дају знаке живота. Дивни су то момци, из Баније и других крајева, који су се храбро борили широм земље, а сада пред нашим очима умиру од глади и болести.

Склањајући се од непријатеља, уфабили смо тренутак да неопажено пређемо преко моста на Пивни, па смо 16. јуна стигли до Пивског манастира. Почела је да пада киша. Склонили смо се у манастир и напали ватру да се огријемо. Дрва су била мокра, па се разво тако да смо морали бјежати из цркве. Видљивост је била слаба и зато смо поставили ваншње осмагача. Драго Лучић даде знак да се непријатељ приближава. Одмах заузесмо борбени распоред, али непријатељ на нас није ишао. Нијесмо смјели заћхити у цркву, јер је порел не волно пут, па смо се смјестили у оближњој шуми изнад цркве, а предвече наставили пут према Тепцима. На путу за Тепце, у сукобу са тајанском патролом, погibe мој брат Божидар. Неизмјерно сам волио брата. Од туге срце хоће да препукне! Гушим се у сузама које кријем и осјећам да ми нестаје ваздух. Сјетих се његовог дјетињства и љубави према мени. Тежак је то био ударац, али сам као комуниста морао и то да претрпим хабро и достојанствено како не бих изазивао деморализацију других. Осјећам да другови саучествују са мном, па ми то олакшава бол.

Изнад Тепаца наилазимо на мртвог Рада Бајчету, кога другови нијесу успели да сахране. Раде је био вели-

ки јунак. герилаа и комесар чете у нашем батаљону. Спусти смо се пред зору у село. Пронађосмо сељака Милутина који је превозио сплав. Милутин је почео да нас уцеђује. Тражи да му свако од нас да кошуљу, па ће нас пребавити. Видимо да не воли партизане. Драго Лучић и Боко Зиндовић су скинули кошуље и дали му их да нас превезе. Размислих о томе како смо ми, партизани, тактични и са пуно обзира. Уместо да му ставимо пухпуку под фло и натјерамо да нас превезе, ми му дајемо кошуље и остајемо голи.

Један од другова пронађе волујску главу која је јако заударала. Мајка Лупија је узео и некој канти од гаса доibro искува. Појели смо је у еласт, јер, осим лишћа и сријемаше, још од Вучева нијесмо ништа јели. Пошто смо прешли Тару, започесмо мукофпно пењање уз стрме и жбуновите стране. Пред вече стигосмо под Бобово.

У правицу нашег кретања примјетили смо талијански логор. Договорисмо се да, чим падне мрак, прођемо између Талијана, јер ако они крену у претраживање - немамо шансу да се извучемо. Ако нас нападне при проласку, одлучили смо да им живи у руке не падамо. За то нам заклетва није била погребна. Договорили смо се о сигнаlima и да се представимо као четници, а не да се устављамо. Ако нас на то присиле, отворимо ватру. Формирали смо колону и кренули кроз логор не обазирјући се на Талијане. Они галаме и јуре око ватре на којима нешто прже и кувају. Срећно смо прошли кроз логор и наставили према Глибаћима. У шуми, на пристојној даљини од Талијана, сјели смо да се оморимо и честитамо један другом на подвигу. Поред умора мучи нас стомак, јер смо, испред талијанског логора наишли на башгу и свако је појео по главцу лука. Тешко смо путовали до Крутишца. У кући Маринка Голубовића примише нас као рођене и добро нахранише. Наставили смо пут према Стожеру, изнад Шековића. Ту смо срели мога оца и мајку. Кал ме мајка угледа, повика: »Благо мени, ево мени мојих соколова«. Послије поздрава, сјетно упита: »А, гдје је Божидар?« Сузе ми пођоше низ лице. Мајка ме снажно зафли. »Немој, рече тихо, дао је живот за слободу«.

Свето шр РАШЧАНИН

РАДОСНО ИЗЕНАБЕЊЕ

Био је 28. августа 1943. године. Велика Госпојина - вашар у равном селу Ивању, кол Пријепољу. Око црквншта и школе слегло се лоста света. Необично много за сурове ратне прилике. У вашарској гунгули видим и понеког партизана из протеклих офанзива, без оружја, »мирнодопски« опуштеног. Нико никог и не пита откуд се ту обрео. Тог лета, управо после драматичног повратка са Сутјеске, партизани су се појединачно, удвоје или у фупницама, кретали по селима на десној страни Лн.ма. Организоване војне јединице на том атару није било.

Увече, 29. августа, моју бројну фамнлују (17 чланова) чекало је изненађење. За време вечере сесфа Рада је изашла напољу да донесе воде. Потом је без даха утрчала внчући пригушено: »Бежите, ево четника!« Настала је паника. Неко је угасио иетролејку. Заврштала су деца. За тили час отац Никола је искочио кроз нрозор, са висине од три мета. Повредио је главу. Стриц Мишо, искусан војник (погинуо у партизаинима те јесен), присебно је стао нза кућних врата, на која је истовремено неко залупао. Кад су се врата отворила, угледао сам на прагу две људске фнгуре. Једна је била ослоњена на штаку. У другој сам пренознао партизана Вуколу Симића из Страњана. Борац са штаком је закорачио у холник и са очитом желом да отклони наш страх благо је рекао:

- Не бојте се, ми смо партизани!

Тек тада на његовој капи спазио сам црвену петокраку. То као да је појачало црвенило његовог младолног лица. Одмах се представио: »Ја сам Бошко Шкрбовић. Момче, где су домаћини«.

Сав радостан што видим да су то партизани, река да је Нпокола нобеоао, а стриц је близу. Намигнувши, нока-зач кажинрстом Мншова стопала која су вирила при дну врата, удаљена од наших ногу јелва нола метра. Стриц, чувши све то, хитро искочн иза врата и, салутирајући војннчкн, стаде пред Бошка. Изиенаћеии сусретом, они се срдачно поздравише.

Док је траја\о то поздрављање, фупа од петнаестаак партизана продефилова\а је испрел куће. Поседали су по ливалн. Од узбућења мени се учинило да их има стотину. Дозвали смо оца ла се врати кући. Позвали смо све бор-це да ућу у велику собу, где смо унели столове и клупе, као за славу. Скуван је качамак, узварено млеко, спре-мл>ена вечера. Позва\и смо роћаке и комшије, јер смо се силно обралова\и што вндимо оволнко партизана. V том броју нисмо их видели од оног фата\ног фебруара 1942. године. Скоро свс знана лица Милешеваца: Газо, Ми-туша, Селмо, Емни, Перо, Чаравеша, Шпица, Драго... н понеки Злагарац.

Као у сну доживели смо ову узбудл>иву ноћ. Бошко и Селмо сликовнто су прича\и о ложивл>ајима из офан-зива, нарочнто о бици на Сутјесци, о снази иартизана и њиховој сигурној победи, без обзира на велике губи гке. И тек тада вилимо колико непријател>и свих врста лажу када се хва\е да су партизани заувек уништени.

Само десетак дана раније присуствовао сам необич-ном призору: од куће Лека Јањушевића, нза сопотничких водопа\а, кретао се »брзном пужа« ка школи Шахин Бурћевнћ, изнемогли партизан са Сутјеске. Тај пролетер и миљеннк села, бивши најамник, толико је ослабио да је имао 40 килофама Кад га је у таквом стању угледао чет-нички кмет Милан Л>ујић, он је са брда на брдо звао по-знанике н поспрдно питао:

- А виће ли болан не био, како маршира ова њина Црвена армија? - показујући на Шахинов нестабилан ход и тетурање. Кметова нронична жаока одјекнула је у селу. Непријателш су лнкова\и у злобној самообмани да су партизани уништени.

А ето, одмах после тога гледамо како храбри парги-зански командир, немирнн самоишшнјатнвни Шкрбо, н

искусни партизански политички руководиоци Селом
опет организују чету којом окупљају растурене, бодре п
буде ојађена села испод Јадовника и уверавају их да бор-
ба за слободу није угашена. Та чета је ново охрабрење,
повратак вере у победу. За наше сељаке увек је много
већа виђена чета, него невнђена дивизија.

Уз вечру је одјекнула фомка партизанска балада:
»На Козари гроб до фоба, тражи мајка сина свога!« Први
пут чујем ту болну крајишку песму. Емоције узаврше.
Коса ми се лнже на главп. Мајка плаче ганута садржајем
песме. У ствари, плаче јој се, јер су борци те вечерн по-
менули имена изгинулих партизана из њених родних Ди-
ваца: Драгомнра, Миленка, Николу, Рала Дивна. И тужни
и весели разговори фајали су до сванућа. А онда је ус-
ледно покрет. Мислимо и бринемо: куд ли олоше и шта
ли том народу и селу носи лан који се рађа.

МњгораО ВЕРУОВИВ

III ЛДО

*БОРБЕ ЗА ОСАОБОЂЕЊЕ
САНЦАКА 1943/44. ГОДИНЕ*

У ТРЕКОЈ ПРОЛЕТЕРСКОЈ САНЦАЧКОЈ БРИГАДИ

Почетком октобра 1943. године налазио сам се на дужности члана Окружног комитета КПЈ за Пол-горицу и замјеника политичког комесара Зетског НОП одреда. Око 10. октобра лобио сам позив да се јавим у Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору и Боку, који се у то врјеме налазио у Горњем Полугу, у никшићком срезу. Већ сутрадан сам кренуо на пут.

Стигао сам у Горње Полуге, у сјелиште Покрајинског комитета, и јавио се Блажу Јовановићу, секретару Покрајинског комитета. Он ми рече да се јавим штабу II ударног корпуса у Плеховима, ради распореда на нову дужност. Тамо сам затекао Јевта Шћепановића Чаја, старог комунисту и искусног партијског радника и Душка Вукчевића, секретара Окружног комитета СКОЈ-а за Никшић. И њима је саопштено да иду на нове дужности. Након краћег залржавања кренули смо на пут.

Путовање до Плехова, које је трајало неколико дана, било је доста напорно, а повремено и узбудљиво. Ту и тамо сукобљавамо се са појединим четницима који су лутали шумом као дивље звијери. Стигли смо у Плехова у штаб корпуса. Јављамо се Митру Бакићу, политичком комесару. Он нам је саопштио одлуку Централног комитета КПЈ о нашем новом распореду. Чајо је посављен за замјеника политичког комесара, а Ђопко и ја за чланове Политодјела 3. пролетерске бригаде. Упознао нас је са развојним путем те бригаде, од њеног оснивања 5. јуна 1942. године па до половине октобра 1943. године. Посеб-

но нам је причао о њеном страдању у борбама на Сутјесци. Том приликом је изгинула скоро половина људства. Бригала је половном септембра 1943. године реорганизована. Образован је нови штаб бригаде са Жарком Видовићем, као командантом, и Милијом Станишићем, као политичким комесаром, а и нови штабови батаљона и остали руководећи кадар.

Како би се бригада што брже средила и оспособила за нове и тешке борбене задатке, потребно је било да се у њеном раду, поред властитих кадрова, ангажују и искуснији кадрови са стране. Прве свега из Црне Горе и 2. пролетерске бригаде. Из штаба корпуса отишли смо у штаб друге пролетерске дивизије, који је био у Пљевљима. Тамо смо затекли Лзубодрага Бурна, команданта, Крстуна Пенезића, политичког комесара, и Ралошфа Бабића, заменика команданта дивизије. Са њима смо остали краће вријеме у разговору. Они су нам причали о нашим задацима и о стању и проблемима 3. пролетерске бригаде. Растали смо се од њих и отишли да разгледамо Пљевља. Прошло је више од двије и по године од почетка нашег ратовања а ја нисам имао прилике да се нађем у већем мјесту. За мене је то велик и значајан догађај, поготову што је велика разлика у односу на живот у герили. Не могу да се снађем, чини ми се да сањам. Свуда срећем партизана. Раздрагани су и слободни се крећу. Чују се на све стране борбене партизанске pjesме.

Освјежени у Пљевљима, стижемо у Пријеполје, у штаб 3. бригаде. Након краћег упознавања са члановима штаба бригаде, настављен је разговор о стању у бригади, њеним задацима и нашим обавезама. Станишић и Драгољуб Борђевић Гоша нам причају о свему оном о чему нам је говорио и комесар Корнуса, а и много опширније. Сазнали смо од њих да бригада дејствује на простору скоро читавог Санцака, што је отежавало партијско-политички рад. Батаљони су међусобно удаљени више десетина километара. У то вријеме 1. батаљон је водио оштре борбе против четника и муслиманске милиције у рејону Нове Вароши. Истовремено 3. батаљон је водио борбе на сектору Пријеполје - Прибој против четника. Други батаљон је био лоциран на простору Бољанићи -

Поблаће - Ковач - Буковнца, гдје је водио борбе против четирика. Четврти батаљон био је у резерви у Пљевљима. Бригада је попуњена новим људством са којим је требало појачати рад. Договорили смо се да интензивирамо партијско-политички рад у бригади и да удруженим снагама радимо на омасовљењу и учвршћењу партијске и скојевске организације; да приступимо организованом и систематском политичком и културно-просвјетном раду морално-политичког учвршћивања бригаде; да радимо на свестраном уздизању младих и талентованих кадрова и њиховом правилном одабирању за поједине функције у бригади.

Одлучили смо да што прије кренемо у јединице ради реализације постављених задатака. Оцијенили смо да ћемо бити у стању да све постављене задатке са успјехом остваримо на супрот многобројним проблемима и тешкоћама, утолико прије што смо се могли ослонити на другове из штабова батаљона, као искусне старјешине, а и борачки састав, спреман за максимално залагање у раду. У то сам имао и прилике да се увјерим обилазећи поједине батаљоне и контактирајући са руководствима и борцима тих јединица. Приступајући раду и реализацији постављених задатака, Политодјел, са Гошом, на челу у значајном мјеру је потпомогао у раду на оздрављењу, учвршћењу и омасовљавању партијске и скојевске организације у бригади и избору и оспособљавању руководиоца кадра за извршење постављених задатака. Посебно је то реализовано помоћу партијско-политичких курсева организованих за један број млађих кадрова. Иако су јединице бригаде биле непрекидно у борбама, налазило се начина и могућности да се редовно одржавају партијски и скојевски састанци и да се спроводи политички и културни рад у јединицама. Наша стална пракса је била да се након обиласка враћамо у штаб бригаде гдје бисмо сумирали све оно што смо уочили.

У штабу бригаде свакодневно је било као у кошници. Стално неко одлази или долази из јединица. Ту су курири који доносе извјештаје или односе нова наређења за јединице. Често се у штабу брзаде наћу и руководиоци из других јединица, а и партијски и други руководиоци.

ци са терена. На терену Санцака је 2. пролетерска и 2. лалматинска бригада. Ту је и 5. крајишка дивизија. Ту је и Главни штаб за Санцак, са бројним партизанским одредима. Повремено се на тлу Санцака нађу и друге јединице. Са свима њима одржавамо везу и координирамо борбена дејства на тлу Саниака.

Наше јединице су у сталној и непрекидној борби. Први златарски батаљон води већ неколико дана тешке борбе у ширем рејону Нове Вароши против четничких јединица из Србије и Саниака. Тако су јединице тог батаљона 19. октобра убиле и раниле 78 четника и Штиткову. Добијемо извјештај да су четници и муслиманска милиција извршили снажан противнапад на батаљон који је био приморан да се повуче у Акмачиће, на лијеву обалу Увца. Том приликом је имао и око 30 погинулих и рањених.

Милешевски батаљон више дана води борбу око Пријепоља, Прибоја, посебно у рејону Расно, гдје је 22. октобра разбио четнике. Двадесет трећег октобра том батаљону се придружио и Први батаљон, који се повукао од Нове Вароши. Удруженим снагама та два батаљона су и заробила око 20 четника и запленили веће количине оружја и муниције. Они су наставили борбу и у времену од 24. до 27. октобра на Кукању, Битовнку и Разбојишту, против ужичких, пожешких и ариљских четника, које су потиснули у правцу Прибоја и према ријеци Увцу наносећи им тешке губитке. Међутим, и наше јединице су претрпјеле тешке губитке, и то 32 погинула и 17 рањених бораца и руководилаца. У тим борбама јуначком смрћу је погинуо и замијеник политичког комесара бригаде Гојко Друловћ.

У борбама које је водио 2. батаљон, на положајима Бољанићи - Ковач - Руковица, нанео је тешке губитке четницима, али је и сам имао неколико погинулих бораца. И 4. батаљон на десној обали Лима код Бијелог Поља водио је свакодневно борбе против четника и муслиманске милиције.

Наша бригада, са јединицама 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије, на тлу Санцака води свакодневно успјешне борбе све до краја октобра, а које наставља и у но-

вембру. Она је у тим борбама испољила добре борбене квалитете и одлучност. У то вријеме велики дно Санџака био је ослобођен. Успоставља се свуда нова власт и формирају мјесни и општински, а и срески НО одбори, да би 20. новембра било формирано Земаљско антифашистичко вијеће Санџака, као носилац нове власти. На цијелој ослобођеној територији су постојале партијске и скојевске организације, општинска и среска руководства са Обласним комитетом КПЈ и СКОЈ-а на челу. Опште расположење у народу расте из дана у дан. Све је већи прилив бораца који попуњавају јединице 3. бригаде. Нарастају партизански одреди у Санџаку. Ускоро ће се од тих бораца формирати и 4. санџачка бригада.

Такав развој и полет који је обухватио и народ, и све организације на терену, и све јединице привремено зауставља шеста непријатељска офанзива њемачког окупатора и домаћих квислинга. Са више страна у штаб бригаде стижу извјештаји из којих се види да се њемачка команда ужурбаном припремом за нову офанзиву на ослобођену територију Санџака, и то од правца Новог Пазара и Сјенице. Заго штаб наше бригаде самоиницијативно, а и по наређењу штаба 2. пролетерске дивизије, усмјерава своју оперативну активност све више у том правцу.

У то вријеме 1. батаљон је држао положај у Радијевићима, 2. батаљон у Штиткову, а 3. батаљон на комуникацији Пријепоље - Сјеница, у рејону Кнчево - Хисаџик, док је 2. батаљон био у резерви. Остале снаге 2. пролетерске дивизије заповједају су положаје на линији Трулово - Штитково - Борова Глава - Кокин Брод. Од тада, односно од 7. новембра, наше јединице су биле стално ангажоване на правцима Пријепоље - Сјеница и Бродарево - Сјеница, у борби против јединица њемачке 1. брслске дивизије и муслиманске милиције. У штаб бригаде свакодневно пристижу извјештаји из којих се види да непријатељ свакодневно врши притисак на положаје наших јединица, настојећи да их потисне у правцу Пријепоља и Бродарева. Свакодневно се воде тешке борбе, стално се чују детонације артиљеријских фаната и минобацких рафала, а и детонације ручних бомби. У штаб бригае чешће долазе курјери са извјештајима са положаја. Сазнајемо

да је 3. батаљон имао тешке окршаје на Малом Јадовику и да је одбио њемачки напад и овладао Милошевским долом, Караулом и Голним брдом. Истовремено 1. батаљон је разбио бројне јединице муслиманске милиције, које су 7. новембра продрле у Бродарево, и протјерао их на десну обалу Лима, гонећи их у правцу Сјенице.

И сљелећих дана се настављају борбе са Нјемцима и муслиманском милицијом, који све више и са већим снагама врше притисак на наше положаје. Зато штаб бригаде предузима низ војних и других мјера, како би што боље припремио наше јединице за тешке окршаје који су предстојали. Између осталог, предузимају се обимне мјере на плану јачања партијско-политичке активности у батаљонима. Чланови штаба бригаде и Политодјела олазе у јединице. Одржавају се партијски и скојевски састанци. Борце и руководиоце упознајемо са актуелном политичком и војном ситуацијом у Санцаку, Југославији и шире у свијету. Указујемо им на могућност нове непријатељске офанзиве.

Због важности положаја које је држао, тих тешких борби које је свакодневно водио, 10. новембра у штаб 3. батаљона одлази замјеник команданта Јововић и замјеник политичког комесара Шћепановић. Они треба да им нруже свестрану помоћ, како би што успјешније обавили своје борбене задатке. Сазнајемо да су 12. и 13. новембра јединице њемачке 1. брдске дивизије, у садејству муслиманске милиције и других снага, отпочеле са јачим нападом на све наше положаје, а и на положаје других јединица у долини Лима. Због такве ситуације наш 3. батаљон се повукао са положаја на Голом Брду и на Качево. Изјутра, 14. новембра, Нјемци изненада нападају батаљон на положају у Качеву. Тог дана активна је непријатељска артиљерија. Она туче наше положаје. Након тога, у штаб бригаде стижу курири 3. батаљона. Сазнајемо да су Нјемци изненада, ујутро, напали на батаљон који је претрпио велике губитке. Погинула су 22 бораца и руководиоца. Између осталих, погинуо је и замјеник команданта бригаде Јововић, док је замјеник комесара Шћепановић тешко рањен. То нас је погодило као гром из ведрога неба. Сви смо били тужни. Мени је то посебно

тешко пало. Обојица су из мог краја. Већ дуго радимо и сарађујемо у иокрету. Не могу да се помнрим са чињеницом да је заувјек нестао такав јунак и друг као што је Вуко Јововић. Имао сам прилике да дуже пратим његову активност и активност његове ближе родбине. Сви су били укључени у покрет. Многи од њих већ су дали своје животе у нашој борби. Рођени брат је погинуо 1. децембра 1941. године на Богшевцу у Плевелима у покушају да партизани ослободе Плевлу. Сестре и два брата оластрица такође су погинули. Ево сад и он положио живот.

Послије те борбе, батаљон се повукао у Црквине. У наредним окршајима које је бригада волила 14. и 15. новембра, а у којима су учествовали 1. и 2. батаљон бригаде, 1. батаљон из Плевелског одреда и једна чета из састава 2. пролетерске бригаде, наше јединице су у противнападу успјеле да потисну Нијемце и да овладају Малим Јаловником, Дебелим брлом и Кобиљом главом. Сутрадаи, те јединице, ојачане са два батаљона 2. крајишке бригаде, иредузимају напад на комуникацију између Качева и Карауле. У борбама које су вођене, наше снаге су успјеле да олбију пет јуриша јединица њемачке 1. брдске дивизије, али су под притиском непријатеља биле принуђене да се повуку у рејон Малог Јадовика.

Борбе су настављене 16. новембра, па су јединице наше бригаде, потпомогнуте 3. батаљоном 2. пролетерске бригаде, поново нападе њемачке јединице и овлададе Кобиљом главом. Међутим, њемачке јединице су сјутралан увеле свјеже снаге, које су, уз снажну подршку артиљерије, одбациле наше снаге на Мали Јадовик и продужиле напад. У борбу је уведен и 2. батаљон наше бригаде који је до тала био у резерви. Он је успио привремено да задржи продор непријатељских јединица и омогући извлачење осталим нашим јединицама према Лиму, на линији Степанице - Бранчић, на којој се тог дана одбијале све њемачке нападе. Тих дана биле су велике временске непогоде. Прво је падала киша. Послије је почео да пада снијег и дува јак вјетар. Терен је био доста тежак, а каткад и слабо проходап. Јединице су биле принуђене да се повлаче и прелазе чистину дугу и по неколико киломе-

тара. Снабдијевање храном, муницијом и другим било је отежано, а и извлачење погинулих и рањених. Но, и поред сви тих тешкоћа и отежаних услова за борбу, морал јединице и њихово борбено расположење било је на висини.

Добијамо извјештај да су њемачке јединице и јединице муслиманске милиције 16. новембра продрле у Бродарево, одакле су потиснуле дијелове Плевалског и Мишешевског одреда. Штаб бригаде брзо реагује и упућује 4. батаљон у рејон Бродарева. Батаљон стиже 17. новембра у зору и напада на непријатељске снаге, слама њихов отпор и олбацује их преко Лима.

У свим тим борбама које су јединице наше бригаде водиле тих дана непријатељ је имао велике губитке. Према оцјени штаба бригаде, погинуло је, рањено и заробљено око 140 њемачких и других војника. И наши губици су били велики. Имали смо 12 погинулих и 40 рањених бораца и руководилаца.

И наредних дана јединице њемачке 1. брдске дивизије и муслиманске милиције, уз снажну подршку артиљерије и тенкова, упорно бране комуникацију Пријеноље - Сјеница, посебно рејон Каћева, гдје свакодневно ловаче нова појачања. Очигледно је да се они интензивно припремају за скорашња офанзивна дејства са циљем да заузму Пријепоље и подручијем долином Лима према Прибоју, Чајничу и Горажду, а и према Пљевљима. Информације које стижу у нашу бригаду све више то и потврђују. Због тога штаб 2. пролетерске дивизије, са командантом 5. крајишке дивизије, одлучује да регрупише своје јединице, остављајући мање снаге на положајима око Пријепоља и у граду, оријентишући их на еластичну одбрану. Међутим, гро снага оријентише тако да би могле да спрече продор непријатеља у правцу Плевала и долином Лима. Већ 18. новембра штаб 2. пролетерске дивизије издаје наредбу штабовима бригаде за посједане положаје на лијевој обали Лима, од Бродарева до Пријепоља. Ондах после добијања наређења, штаб бригаде предузима све мјере да се што прије заузму нови положаји. Одржавају се краћи састанци и врше се краћи разговори о одласку јединице. Наша бригада је у најкраћем року запо-

сјела нове положаје на линији Бродарево - Балики - Гојковићн. Анјево од нас је 2. далматинска. Заузима положаје на линији Крушево - Грачанна. Аруга пролетерска бригада заузима положаје Сслагашница-Миоска. На десној обали Лима задржана је једна чета из 2. пролетерске бригаде на Кошевини и једна чета на положајма у Милешевској Рнјеци.

Након краћег предаха, наша бригала наставља борбе, јер су Нијемци и муслиманска милиција обновнла нанале и 22. новембра заузели Бродарево. У противнапалу 22/23. новембра бригада је повратила Бродарево и протјерала непријатеља на десну обалу Лима. Убрзо послнје тога, по наређењу штаба 2. дивизије, наше бригаде преузима и велики дио положаја који је држала 2. далматинска бригада, а која је пребачена у рејон Пљевља - Чајниче, но новом задатку. Аруга пролетерска бригада преузима остале положаје око Пријепоља.

Прва шумадијска бригада, која је стигла 29. новембра из Србије, одмара се послнје тешких борби и других маршева у Пријепољу. Два батаљона те бригаде су била смештена у болничкој згради на лијевој обали Лима, док се један батаљон налазио у Пријепољу.

На свим тим положајма воде се жестоке борбе. Нарочито се чује јача детонација и пуцњава у правцу Пријепоља. Ускоро сазнајемо да је 4. децембра немачка I брдска дивизија са дијеловима моторизованог пука »Бранденбург« и муслиманском милицијом, упала изненада у Пријепоље. Убрзо су заузели мост и одсјекли два батаљона 2. пролетерске бригаде, а и један батаљон шумадијске бригаде, који су се налазили на десној обали Лима. Такође су успјели да 1. шумадијску бригаду избаци из зграде болнице. Након огорчене борбе, која је трајала цео дан, Нијемци су успјели да сломи отпор наших јединица у Пријепољу и да им нанесу велике губитке од више стотина погинулих и рањених. Посебно је велике губитке имала 1. шумадијска бригада.

Та трагедија, посебно 1. шумадијске, све нас је ожалостила. Недовољна будност коју је, прије свега, испољио штаб 2. пролетерске дивизије скупо је плаћена. Изгубили су животе стотине прекаљених и оданих бораца и руко-

водилаца из срца Србије, из Шумадије, када се то најмање очекивало. У дужем периоду пролазили су тежак и триовит пут. Пробијали су се десетину дана и избјегли озбиљне опасности. Када смо мислили да су све опасности избјегиуте, и када смо се радовали што су ту уз нас, на слободној територији, дошло је изненада ло њихове трагедије.

Наш пролаз у Пријепољу омогућио је Нијемцима да убрзано продиру на слободну територију. Већ сјутрадан су продрли у Пљевља и Прибој настављајући своја офанзивна дејства у правцу Бољанића и Чајнича и долином Дрине у правцу Горажда. Помоћним правцем дејства избијају на Бурђевића-Тару уфожавајући на тај начин све наше јединице које су се нашле на том дијелу Санцака.

Истовремено, јединице њемачке I брдске дивизије и муслиманске милиције форсирале су ријеку Лим и ушле у Бродарево потискујући јединице наше бригаде на околне висове. Сви наши покушаји да се поврати Бродарево остали су без успјеха. У тешким борбама које су вођене на том терену, непријатељ је имао око 150 мртвих и рањених, док су наши губици износили: 18 погинулих и рањених.

Након заузимања Пљеваља, јединице 2. пролетерске дивизије су се повукле на лијеву обалу Кехотиње, док се наша бригада повукла до Бродарева на линију Маоче - Коврен - Вруља. Новоформирана 4. бригада лоцирана је у Завајту, Златном Бору и Челебићу.

У времену од 9. до 17. децембра, 3. бригада повремено води борбу против Нијемаца и четника на простору Тулово - Вруље - Бијела Трла - Бајов фоб - Косаница. У тим борбама непријатељ је имао осјетне губитке, а заплјењено је 7 минобацача, 4 тешка митраљеза, више пушака. Наша бригада имала је 16 погинулих и рањених.

Њемачки окупатор, усташе, муслиманска милиција и четници настављају се офанзивним дејством на нашу ослобођену територију, у којој су ангажовали јаке снаге. Та њемачка офанзива уздрмала је и нашу бригаду. Појаве дезертерства су све чешће и поред озбиљних мјера које смо предузимали. У вези са стањем у бригади, Политодјел је одржао састанак 15. децембра, на коме је био и но-

литички комесар бригаде. С обзиром на тешко рађавање замјеника политичког комесара Шћепановића, Политодјел је олучио да преузме велики лио његових обавеза, а прије свега руковођење партнјско.м и скојевском организацијом. На том састанку смо се договорили да појачамо партијски и политички рад у батаљонима и да главну пажњу посвети.мо учвршћивању наших јединица. На састанку смо се договорили ко треба и у које јелинице да иде.

Сјутрадан, комесар бригаде, Гоша, обавјештајпи официр Чворо н ја отиутовали смо у Лековину, гдје смо стшшли око 2 часа послије подне. У договору са друговнма, одлучно сам да насгавим пут за Шеховиће, а затим у 1. батаљон наше бригаде.

Наставио сам са боравко.м у Шеховићи.ма. Око 2 часа послнје полне стигао је у штаб бригаде Л>убо Вучковић, новопостављени командант 2. пролетерске ливизије. Он је долазио са дужности команданта 4. пролетерске бригаде. Од њега сам сазнао да је 2. пролетерска дивизија добила задатак да покуша да продре у западну Србију. Успут смо срели другарицу Милену Рудић, која се упутила у Шеховиће у посјету својој породици. Застали смо и задржали се са њоме краће вријеме у разговору, а онда је свако отишао својим правцем. Није се удаљила ни два кнло.метара од мјеста гдје смо се раста\и кал је иаишла на четничку засједу која је на њу отворила ватру. Међутим, она се, пружајући отпор, извукла. Вратила се натраг, сустигла нас и придружила нам се. Око 22 часа, 17. лецембра, стигли смо у 1. батаљон, гдје смо коначили. Сјутрадан, 18. лецембра, остали смо у 1. батаљону. Ујутру смо водили разговоре у штабу батаљона. Договорили смо се да одржимо баталзонску конференцију. На тој конференцији говорнло је неколико другова. Послије је наста\о весеље. Након тога борци и руководиоци батаљона отишли су да се припреме за пуг, у пратњу штаба 2. пролетерске дивизије. Око два часа послије полне стигао је у штаб батаљона н штаб 2. пролетерске дивизије са Вучковићем на челу. Са њима је лошао н командант наше бригаде Вндовић.

Деветнаестог децембра стигли смо у штаб 3. бригае која се налазила у селу Градњи. Слушамо радно-вијести које су новолне. Говори се о великој офанзиви Црвене армије и о лаганом напредовању западних савезника у Италији. Из вијести се види да и VI неирителска офанзива, после 20 дана њеног трајања, све више јењава и трпи неуспјехе. У току ноћи 2. баталјон је напао четнике у селу Матаруге. Заробљено је 12 четника, а заплијењен један бацач и нешто пушака и муниције. Први баталјон, који је у пратњи штаба 2. пролетерске дивизије, сукобио се са четницима, заробно њих 18 и заплијењено 2 тешке бреде, 1 пушко-митраљез и 4 сандука муниције. И 20. децембра остајем у штабу бригае. Као и претходних дана стижу извјештаји са положаја. Из њих се види да су Немци почели са повлачењем једног дијела својих јединица, а да су мање снаге оставили у Пријеполу и Плевним. Напустили су Бродарево, а повлаче се и из Косанице. Штаб бригае је одлучио да са два баталјона крене у правцу Косаше и Бурђевина-Таре. Тамо су наше јединице приликом повлачења оставиле веће количине намирница и муниције. Крећемо са 2. баталјоном. Увече смо закончили у Брови. Ту се срећемо са друговима из Обласног комитета КПЈ и Главног штаба за Санџак. Те вечери смо одржали краће савјетовање. Разговарали смо о приликама у Санџаку и акцијама које треба организовати. Одлучено је да се појачају војне акције и политички рад на терену. Посебно је наглашено да се предузму потребне мјере да се четницима онемогући организовање и да се са њима повеле одлучна борба.

Политички комесар бригае и ја 22. децембра обишли смо и 3. баталјон који је био код моста. Борци и руководиоци убрзано су прикупљали намирнице које су пребацивали на другу обалу Таре. Велике количине муниције су побацили. Борци је извлаче из Таре. Пребацивање на лијеву обалу ријеке вршило се помоћу сплва на брзину склепаног. После извршеног задатка, 3. баталјон се повукао на Косаницу. Сјутрадан, 22. децембра, обишли смо 2. баталјон у селу Мијаковице. Стиже извјештај да је једна немачка колона, са два тенка, 6 камиона, 4 мотоцикле и 30 бицикала, пошла у правцу Косаше. Једна

чета из 2. батаљона, која је била у засједи, отворила је пањих ватру и том приликом је рањено више њемачких војника.

Између 8 и 9 часова, 23. децембра, огласи се испријатељска артиљерија. Колона Шваба са 3 тенка, 6 камиона и неколико мотоцикла, напала је 3. батаљон који је држао положај на лијевој обали Бехотне. Послије оштре борбе Нјемци су били приморани на повлачење ка Пљевљима, уз веће губитке. Уништен је један камион. Разговарамо о стању и проблемима у бригади, уз учешће Гоше и Станишића, нарочито на плану јачања партијско-политичког рада. Посебно се разговарало о 4. батаљону и о томе како да му се пружи што већа помоћ ради његовог јачања у сваком погледу. У штаб бригаде 25. децембра стигло је друго које су одређени као појачање 4. санџачкој бригади. Комесар Станишић их окупља и води са њима разговор. Указује им на потребу њиховог одласка тамо. Говори им о задацима који их очекују и шта се од њих очекује.

Одлуком Централног комитета КПЈ укинути су политдјели у бригалама и формиран у дивизијама. Том одлуком ЦК КПЈ одређен сам за руководиоца Политодјела 3. и 4. санџачке бригаде. У њега су ушли и неки нови другови: Душан Вукићевић, Милан Требјешанин и Ацо Николић. За мене је то била нова и одговорна дужност. Према плану рада Политодјела, 27. децембра пошао сам у обилазак 4. санџачке бригаде. Са мном је пошао Комнен Церовић, комесар Главног штаба за Санџак. Бригада се у то вријеме налазила у рејону Погпећа. У долини се чује пуцњава. Оглашавају се шарци и бреде, а повремено бацачи и топови. То су Нјемци уз подршку четника напали неке јединице 4. бригаде, изненадили их и потиснули. Дјелови 2. батаљона 3. бригаде извршили су напад на четнике у Забрћу и убили 6 четника... Затим су напали на њемачку колону која је раније напала дјелове 4. бригаде и том приликом батаљона је убио око 20 њемачких војника.

Послије низа перипетија које смо имали на путу за 4. бригаду, стигли смо у штаб 28. децембра. У штабу био је командант Милан. Њега познајем. Ту је замјеник по-

литичког комесара бригаде Вељко Мариновић. У штабу је и Велибор Лзујић, кога је Обласни комитет КПЈ за Санџак послао ради помоћи у партијско-политичком раду. Последње краће прелаха, отпочели смо разговор о стању и проблемима бригаде коју претежно чини ново људство и млади руководиоци. Будући да је бригада формирана 1. децембра, то је и партијска и скојевска организација имала све одлике младе организације. Штабови батаљона су релативно добри. Потребно им је нешто више рутине и искуства. Нижи командни кадар је неискусан и млад. Борбеност бригаде није на погодној висини, а и има све услове да се развије у добру бригаду. Ова бригада формирана је у незгодно вријеме, почетком непријатељске офанзиве. Има у бригади и појава дезертерста.

Комнен и ја настављамо разговор о стању у бригади и о приликама у Санџаку. Касно послје подне у штаб стигне и комесар бригаде Живко Жижић, који је обилазио 2. батаљон. Он нам такође прича о томе да је бригада млада и да имају доста проблема.

У цјелини гледано, по мојој оцени, јединице 3. и 4. бригаде, и поред извесних проблема, биле су чврсте јединице и успјешно су извршавале све борбене задатке. Партијско-политичка активност била је интензивна, што је допринело бржој борбеној изградњи јединица и команди.

Г'атко РААОБИћ

ИЗУЗЕТНА СНАЛАЖЉИВОСТ

Током НОР-а партизани су показали, у скоро свакој борби извајредну сналажљивост, храброст и лукавост. Међутим, оно што је учинио ратник из првог свјетског и нашег ослободилачког рата, Буро Ракочевић, нешто је посебно п незаборавно.

Наш 4. батаљон је из Плевља хитно, камионима, упућен према Коврену, да би зауставио продор четника према Плевљима и спријечио паљење и терор партизанских села. Камиони су јурили један за другим, а борци жељно очекивали сусрет са паликућама и кољачима. Кад смо стигли близу Коврена, на пут је искочила сељака и подигнутом руком енергично зауставила захукталн камион. Возач је једна укочио камион и успио да га скрене и не погази жену. Из камиона је излетио Буро Букић, који је вршио дужност комесара батаљона. Почео је да фди жену, али га она прекиде и рече нам да је иза друге окуке четничка засједа, изнад самог пута, са 3 митраљеза.

Брзо смо се искрцали из камиона и поставили обезбјеђење у правцу четника. Штаб батаљона доноси одлуку да се упуте извиђачи и да се остави обезбјеђење према четничкој засједи на путу, а да се главнина батаљона што прије попне на врсове Коврана који доминирају путем Павино Поље - Плевља. Буро Ракочевић, тада командант батаљона, зафажн два добровољца који би пошли са њиме у извиђање. Јавила се Милена Рудип, истакнути јунак 4. батаљона, а за њом и ја.

Буро нам је наредио да скинемо кане, припремимо оружје за дејство и да га неопозиво слушамо. Мало смо се зачудили овим његовим наређењем, али смо и сами знали да се крећемо кроз стогодишњу шуму и у зони гдје нас може лочекати четничка засједа.

Ишли смо тихо и опрезно, уз честа застајкивања н ослушкивања. Кад смо лишли близу врха брда, Буро скрену лијево, повсћавајући обазривост. Избисмо из шуме на лијеву страну брла. Буро нам дале знак ла станемо, а затим да му прићемо. Милена и ја брзо прићосмо. Били смо изненаћени призором. На лал>ини од 400 до 500 метара, на седлу, на великој ливади, сједјело је око 500 четника н слушало говор неког официра. На одстојању од 400 метара легох на траву, узимајући официра на нишан. Истог тренутка Буро повнка: »Не пуцај, одлазимо«. Ја се успротивих тврдећи да у животу већу и бољу мету нећу имати и да ћу једним рафалом збрисати педесет четника у гомили. »То је мета за цио батаљон, а не само за тебе, хајлемо«, командова Буро. Са тугом сам устао и за Буrom и Миленом, трчећи ушао у шуму. Почео сам да гунћам и гласно протестујем. Буро виче на мене и објашњава ми како би она руља могла кренутн ка нама, збрисати нас са брда. Умијешала се н Милена. И она је жалила што нијесмо њих двоје из пушака и ја из пушкомитраљеза опалили по гомили и направили касапницу. Нијесмо осјећали да смо отишли путељком доста лијево и да смо смо заборавили да у шумн можда нијесмо сами.

Само што смо престали са расправом, са лијеве стране и са даљне мање од 40 метара, из старог и травом зараслог рова, продера се огроман четник, са дугом брадом и великом кокардом на шубари: »Руке увис, доље оружје!« Хитро погледасмо у том правцу н вићесмо десетак четника са упереним пушкама и једним пушкомитраљезом у нравцу нас. Помислих ла се бацим на земљу и, ако ме не нзрешетају, да отворим ватру. Милена је хтјела да баци бомбу и да се баци на земљу, али нас је Буро зграбио за руке и продерао се на четника: »Тек сте нас сад примијегили, срам вас било, само спавате. Лези доље н не дери се, открићеш положај. Добићете ви своје чим се вратимо, магарци једни. Лезн кад ти кажемо«.

Четници спустише оружје. Онај што је командовао да бацимо оружје гунћао је, али и он леже у ров. Ми смо брзо отишли, срили батаљон и одредили вол да блокира засјелу, а цио батаљон је пошао улијево према селлу на коме су билн четници у групн.

Милаш МИЛИКИЋ Мило

ОДБРАНА ПРИЈЕПОЉА ОД НАЈЕЗДЕ ЧЕТНИКА

Средином октобра 1943. године, наш Трћи, Мн-лешевски батал^{он}, гонећи четнике од Бистрице преко Кратова и Црног Врха, избио је на р. Увац. Ту се сукобно са јаким четничким снагама, које су наступале ол Рудог п Бјелих Брда. Тада је рањен Заим Кадрибаши из Пријепоља. Истовремено из рејона Прибоја, Војо Аукачевић, са четничком брига^{ом}, кренуо је ка Бистрици н даље за Пријепоље. То је утицаш на неуспех преговора са италијанском команлом у Прибоју о њиховој предаји. Због тога је наш 3. бата^{он} од Увца, усил^{еним} маршем, преко Црног Врха и Рутоша, хитао Бистрици да поседне положаје Кукањ - Рашчанско брдо и по сваку цену спречи четнички продор ка Пријепољу. Наша чета је из марша, 20. октобра, посела положаје на Кукању изнад Бистрице. Са наших положаја видео се, као на длану, мост, кафана, раскрсница путева за Прибој, Пријепоље и Нову Варош н косе изнад Бистрице. Предњи четнички делови већ су били посели ову раскрсницу путева, тј. Бистрицу. Једна група бораца 3. бата^{она}, која је из Пријепоља ишла ка Бистрици да би се прикључила батал^{ону}, а не знајући да су четници дошли у Бистрицу, упала је у четничку заседу у близини Бистрице. Тада су погинули Паша Мусић из Нове Вароши, Бурђија Тописиревић из Сељашнице, тешко рањени Остоја Срећевећ из Велике Жупе, а заробљени Мирко Малеша, Драгица Дивац н рањени Остоја. Њих су касније партизани ослободили.

Негде око подне почеле су да пристижу четничке главне снаге у колонама путем ол Прибоја и косама изнад Бистрице, праћене подврискивањем и плех-музиком, под командом злогласног Лукачевића. Било их је много и више колона подилазило је нашим положајима. Наша друга чета је бранила пошумљење које најкраћим правцем изводе из Бистрице на Кукањ. Негде пред залазак сунца почео је напад четника на наше положаје. Користећи густу шуму, успели су да се пробију до наших заклона. Дочекали смо их снажном ватром и бомбама и приморали је да одступе. Пошто је четницима пристизало појачање наша чета је добила наређење да се повуче. У тој борби је погинуо Радош Пековић. Сви смо га жалили.

Мислим да је наш вод био у заштитници, јер смо се повлачили од положаја до положаја, одбијајући нападе четника који су нам стално били »за леђима«. Међутим, захваљујући присебности и храбрости нашег командира вода Милана Перуничћа, повлачили смо се организовано, без панике и губитака, све до с. Расно, где смо прихваћени од јединица нашег батаљона, које су биле већ поселе положаје. Била је увек ноћ када нас је прикупио командир вода и излао наређења у смислу шта ће која десетина браниги, где ће бити пушкомитралјесци, да из заклона држимо везу један са другим, да не отварамо ватру без команде, подвукавши на крају, да са тих положаја нема одступања и да само преко нас мртвих, четници могу прећи за Пријепоље.

Посели смо положаје до прве чете, која је била десно од нас, на 2-3 метра, један од другог. Ту у близини су Миланко и Миладин Дивац, Ханефија Шеховић, Миленко Рајић, Хасо Мусабеговић, Милена Дивац, Трифун Дучић и др. Сваког од нас обишао је командир вода и дао потребна упутства и савете. Чујем како неки борац, на примелбу командира да заузме заклон иза жбуња, а не испред њега, одговара: »Буди сигуран, овуда нон пасеран! Убрзо нас је обишао и командант батаљона, друг Бошко, у пратњи командира чете, лрута Живка Грујића. Чини ми се да је тада сваком нешто добацио ради охрабрења, и то отприлике у смислу: Е, ноћас ћемо да покажемо ко

смо и што. Оии (мисли на четнике) хоће преко Милешевана у њихово Пријепоље. Тако ћемо их лијепо дочекати да се неће ни до Увца зауставити. Вала, све ће дјевојке знати какав је ко ноћас момак био». Нама је то годило и давало самопоуздање, па смо и ми њему нешто узвраћа\и. Неко тамо дол\е довикну: »Хоће ли бити наградног одсуства?» Иначе, друга Бошка смо сви ценнли и вољели нако је био строг командант.

Лежећи у заклону и очекујућн напад, размишл\ао сам и схватио да су то последњи положаји за одбрану Пријепоља. Наиме, ако нас четници потисну са тих положаја, ући ће у Пријепоље, а одбрана Пријепоља за нас у Трећем бата\ону била је нешто узвишено. То нас је подстица\о да не дозволимо ни по коју цену да четнички пљачкаши и кољачи скрнавe наш грал и зверски се обрачунају са свим оним што је партизанско и напредно. Отуда је скривена помисао код свих нас била, не само Пријепољ\аца, већ и оста\них бораца - ноћас се водн борба за живот и смрт, ноћас се гнне и жртвује за Пријепоље.

У том моменту Пријепоље је било, а до тих сазнања сам дошао касније, важан војно-политички и позадинско-снабдевачки центар за дал\и размах устанка, не само у овом делу Санцака него и шире. Вероватно због тога је и четничка врховна команда била ангажова\а толике своје снаге под команлом Лукачевића, једног од најкрволочнијих четничких команданата, како би што пре продрле и заузеле Пријепоље и тиме дошле до италијанских магацина наоружанл, опреме и исхране, спречиле формирање италијанских и партнзанских бригада и тиме онемогућиле иарастање НОП и попуну партизанских једница, већ подстакле консолидацију и размах четништва у Санцаку и извршилe мобнлизацију за попуну постојећих и формирање нових четничких јединица.

Отуда одлука и решење наше команде батаљона лa се на тим положајима прихвати борба са надмоћнијим четничким снагама и онемо\ући њихов продор до Пријепоља. У том моменту у Пријепољу је била само команда 3. санцачка брнгаде са приштапским јединицама Ол оперативних једница није било ни једне партнзанске јединице која би могла помоћи нашем бата\ону, тј. прихва-

тити 3. батаљон и учествовати у спашаваљу Пријепоља од упада четника.

Испред положаја наше чете било је грмље преко кога се назирала чистина, иза које се протезала шума. Лежала смо и осматрали. Били смо свесни да нас очекује тешка и одлучна борба. Преморени смо и гладни. Стално смо у покрету, а од јуче нисмо јели. Спава ми се. Да не бих заспао, стално се трзам и полуотвореним очима булжим у мрак.

Из тишине тргла нас је четничка музика из правца шуме. Убрзо у шуму запали се на десетине ватри. Чује се песма и вика четника. Иако је помрчина, кроз одсјај ватри чини ми се да су шума и ливада пуни четника. Од нас до оне шуме има отприлике 200 до 300 метара. Одједанпут музике и галама престалоше. Инстинктивно осећам да су четници кренули према нама иако их због мрака не виђемо. Обилази нас команлир и шапће: »Припреми се, бомбе поред себе, отвори ватру на команду«. Препостављам да се четници прикупљају иза грмља испред нас. Тешко потраје још неко време, а онда наједном у правцу наших положаја полете мноштво црвених ракета. Истовремено зачу се четничка музика и паљба тешких и лаких минобацача, митраљеза и пушака. По светлећим мецима види се да то све иду у правцу нашег батаљона, а не виђемо и галама видимо да су четници кренули на јуриш кроз грмље према нама. Из нашег правца према четницима полете неколико ракета црвене боје и кроз њихов одсјај, ту у грмљу испред нас, указаше се четници. Паде команда: »Пали«. Осу се паљба наших минобацача, митраљеза и пушака. Наста крљанац. Кључало је као у казану. Наша ватра зауставила је четнике, прилегли су у грмље и пуцају. Нису далеко од нас. Таква страшна ватра са обе стране потраја још неко време, а онда поче полако да јењава. Сва срећа минобацачке гранате експлодирају позади нас, а митраљеска ватра нас прати. Јављају се другови десно и лево од мене, читају смо. Осећам командира ту иза нас. Преноси се од борца до борца: »Прикупљају се, сада ће ићи у напад«. Према споротној пуцњави, чини се да су четници наткрилили наше јединице на свом крилу. Изгледа да су четницима

пристигла појачања, јер убрзо попово запараше небо пр-
 вене ракете, опет удари четничка музика и отпоче урне-
 беена четничка наљба и подврискивање. Појача се ватра
 и са наших положаја. Четници јуришају према нама. Пре-
 ма одсјају ракета и светлећих метака, све су ближе. Има
 их много. Допиру до нас четнички повнци: »Кољн, убијај,
 не лај да беже, хватај жнве«, и друге застрашујуће нсов-
 ке. Експлозије и паљбе на све стране. Осећам ла земља
 подрхтава. Чнни ми се да су четници пршпли на десетак
 метара. Отварамо ватру што брже можемо по грмљу и
 силуетама испред нас. Неко повика, ваљда је то био ко-
 мандир: »Бацај бомбе!« Наједанпут међу четннцима про-
 ломи се мноштво експлозија које су биле праћене ко-
 мешањем и јауцн.ма. И десно код 1. чете страшан кркља-
 нап у коме громогласно одјекну: »Ура, напред партнза-
 ни!« И код нас се чу команда: »Напред, јурпш, партиза-
 ни!« Повнци »Ура« и »Напред« као да надјачаше пуцњаву
 и експлозије, подигоше нас и понесоше у општу хуку и
 ломљаву, кала човек престаје да размишља, већ само
 јури ка непријатељу не помишљајући иа могуће рањава-
 ње и погибију. Четници не излржаше. Најближи од нас
 почеше да узмичу, а затим и они позалн њнх. У.мукну
 четничка музика и полврискивање. Пре.ма повнцима и
 паљби, вили се ла је цео наш батаљон прешао у ј\фиш.
 Покушавају четници да дају отпор са ливаде и из шуме,
 јер нас отуда дочекује јака вагра. Инстинктивно прилегос-
 мо у најближе заклоне, али ватра не јењава. Онда изне-
 нада, из шуме, нека наша јединица осу пал.бу у бок чет-
 иика. Наш командир повика: »Нанред не дајте да беже!«
 Уз новнке, громогласно: »Ура«, као један поново кренус-
 мо на јуриш пуцајући насумнце према четницима. Ни тог
 пута четници не издржаше. Бојећи се да не буду опкоље-
 ни, у нeredу почеше да се повлаче и беже један преко
 другог. Наше јединице прећоше у гоњење разбијених чет-
 ника. Позва ме командир и упуту са курнром да се јавим
 у штаб батаљона. Наћосмо команданта на крају шуме.
 Даде ми запечаћену коверту п нареди да што пре то од-
 несем у штаб брнгаде којн се на\азн у згралн црквене
 порте у Прнјепољу. Ту сам чуо ла смо у ноћашњој изуз-
 етно тешкој борбн на живот и смрт нма\н ма\е губитке

(два рањеника и једног погинулог), док су четници оставили на бојишту на десетине мртвих, међу којима и једног команданта батаљона, док је рањеника било много више. Те ноћи је погинуо наш борац Веле Симић, кога су четници зверски заклали и изболи ижевима. Дође и помоћник командира чете и извести команданта да је тешко рањен (кроз стомак њш грудн) борац Исет Хашимбеговић и да га што пре треба прабациити у болницу у Пријеполје. Тако ја добих задатак да одведем Исмета на коњу у болницу.

Када смо силазили низ Срнијетеже, тек је свитао. Пријеполје је још спавао. Исет је јечао и једва се држао на коњу. Ја сам га придржавао и пожуривао коња како бисмо што пре стигли у болницу. Улазећи у Вакуф, сокаци су још увек били пусти, јер су Пријеполци безбрижно спаваш. Све време сам иешто прнчао Исмету да ми не би заснао и пао са коња, јер му је заиста било тешко. Стално ми се врзала по глави ноћашња борба. У тим мислима оте ми се: Е, моје Пријеполце, да није било ноћас твојих партизана, четници би те у црно завии.

Хивзо ПОРОВИћ

У ЧЕТНИЧКОМ ЗАРОБЉЕНИШТВУ

Група борапа, у којој сам био и ја, кренула је из Пријепоља. Треба\о је да дођемо у састав III бата\она, који је водно борбу са четницима и муслиманском милицијом у околини Прибоја. На п\т смо кренули V раним јутарњим часовима. У тој групи су били: Паша Мусић, Јованка Дивац, Милена Дивац, Драгица Дивац, Драго Бенлић, Бурдија Топнсировић, Вукадин Томашевић, Назмија Башовић, Азиз Капур, Неделжо Вндаковић, Миленко Нинчић и ја. Не сећам се тачно, али мислим да је у фупи био неки Бујак и Обрад Бојовић, који су успели да се извуку из заседе и умакну.

Колико се сећам, у фупи су имали оружје само Недељко Видаковић, један друг и ја. Прн поласку из Пријепоља, саопштено нам је да је пут слободан све до Бистрице, да је Нова Варош у нашим рукама, да се за ослобођење Прибоја још увек води борба и да се Милешевски и Златарски батал\он налазе у рејонима Гобате и Китоња. После Бистрице треба наставити пут са пуно опрезности, јер сваког часа можете доживети изненађење од четника и муслиманске милиције. Имајући та упозорења у виду, наша фупа се кретала отворено постојећом цестом, без обезбеђења. Ишли смо по фупицама и ћаскали. Прошли смо задњу кривину и бункере на улазу у Бистрицу. Очекивали смо сусрет са нашим друговима који су контролиса\и то раскршће. Уместо тога, сручила се ватра са свих страна на нашу, скоро ненаоружану групу. Покуша\и смо да се повучемо долином Лима према Пријепољу, али то није било могуће, јер су чегници

кружно посели раскршће и леву и десну обалу Лима, према Пријепољу и Прибоју. У краткој и неравноправној борби погинули су: Паша Мусић, Јованка Дивац, Бурлија Тописнровић и Миленко Нинчић.

У покушају да се из обруча извучемо према Пријепољу, теже сам рањен у леви кук од четничког официра, који је пуцао из непосредне близине на мене када сам покушао ликвидирати њиховог пушкомитраљезца који нам је нанео највише губитака и спречио пробој према Пријепољу. Теже су рањени: Милена Дивац, Драгина Дивац, Недељко Вндаковнћ и В\калин Томашевнћ.

Када је наш отпор престао, четници су јурнули са свих страна према цести и скупљали мртве и рањене другове и другарице по каналу, поред пута. Све су нас избацили на цесту, с тим што су Пашу Мусић дотукли хитцем из пуштоља, која је пре тога била тешко рањена. Остале су тукли и псовали најпогрднијим псовкама.

После прикупљања свих преживелих, рањенике су довели до кафане у Бистрици и све затворили у шупу која се налазила у близини кафане. Ту су нас саслушавали, тукли и псовали. Узимали су податке ко је од нас члан КПЈ и СКОЈ-а и од кала смо у партизанима. Мене је препознао четник Воја Коваљски. Посетио нас је и четнички комадант Воја Лукачевић. Он је видео да смо сви мали и саветовао нас је да пређемо на њихову страну уколико нисмо чланови КПЈ или СКОЈ-а.

Коваљски је претпо да ће нас све пострелјати одмах ту, покрај Лима. Међутим, ипак су одлучили да нас пребаци камионима у Прибој и да тамо покажу њихов успех у борбама са Милешевским батаљоном. Хвалили су се да су то остаци од уништеног Милешевског батаљона, да су поново заузели Пријепоље и Нову Варош и слично.

У Бистрици су нам се придружиле још две групе раније заробљених партизана и таоца. Те групе су ухваћене неколико часова пре нашег упала у заседу.

Група од три партизана путовала је од Нове Вароши за Пријепоље на мотору (приколица) и упала је у нашу заседу. У тој групи су били: Мирко Малешин, Рајо Цмиљанић и Кусин Челебић, возач мотоцикла. Рекли су

нам ла су они курнрн и да су носили пошту за Прије-пол>е.

Друга ф\иа су били мштанн из села Јовца код Бистрице. Они су на коњма носили жнто у воленицу. Четници су им одузели и жнто и коње под изговором да су они то жито носили партизанима. У фупи су били: Јеврем Млађеновић, Милан Цвијовић, Ралојка Цвијовић и Тносав Гагић из Кучина.

Све су нас сврстали у једну фупу, исгерали на цесту и везали, неког са жнцом а неке са кононцн.ма. Тако ве-заие су нас убацили у камионе. Рањенике нису превили, тако да је патос од камиона био преплавл>ен крвл>у.

Непосредно пред полазак за Прибој, у заседу је упао п Тихо.мир Ратковић, који је са три друга упућен из При-јеполја да провери о каквој се борби радило у Бистрици. Остали су успели побећи (Араго Ратковнћ, Будимир Ве-руовић и Миливоје Видаковић).

За време вожње до Прибоја у камнону се чуло само јаук рањеника п иретученнх другова и другарица. После доласка у Прибој, камионе са стражаро.м су оставили на путу, а остала четничка иратња је отишла у кафану. Тако везане на возили.ма су над држа\н цело после подне. Мноштво четника је обилазило возило. Тукли су нас, вукли за косу, псовали, врећа\и и пљували на нас. Највнше врећан>а и псовкн било је упућено наши.м дру-гарицама

Када је пао мрак, рањенике су пребацили у неку шупу, а остале су отера\и у затвор кол цркве у Прибоју. Ту смо остали целу ноћ и даље тучени и ма\третирани од појединаца. У току ноћи фупа четннка је упала у ба-раку са намеро.м да нас све покољу. То је сиречила стра-жа, н то са великом муком.

Посебну помоћ и заштиту од кољача и разбојника пружно нам је Арагомир Новаковић, који је био стра-жар. Он нас је храбрио и штитио. Неки затвореници су га познавали. Пре рата био је путар на путу Прибој - Бистрица.

Лакше рањене и здраве су наредног лана пребацили у Рудо, а нас су и дал>е залржали у Прибоју. Другог дана

нас је превно један Италијан. Он нам је, кријућн од четника, доносио и нешто хране.

Тако смо, под неопмсивнм мукама, понижавањима, малтретирањем и батнмама провели у четничком заробл>енштву све до 29. октобра, када су Крајишници ослободили Прибој. Група која се налазила у Рулом била је ослобођена 25. октобра од нстих јединица.

Мислим да смо остали живи због тога што су јединице 5. крајншке дивизије изненада ослоболиле Рудо и опколиле Прибој, тако да четниии нису имали времена да се баве нама, већ су настојали да спасу сопствене главе.

Осгоја СРЕАОЈЕВИћ

КРОЗ ЧЕТНИЧКИ ОСИЊАК

Наш 4. батаљон, након успјешно извршених задатака у борбама са четницима на Кључу код Колашина и за ослобођење Берана, у борбама са Нијемцима на Полни и Цриом врху, и поновном ослобођењу Берана од Нијсмаца, вратио се почетком новембра 1943. године у Пљевља у састав своје бригаде, гдје је учествовао у навали поводом прославе 26.-годишњице октобарске револуције. Затим је од Шгаба 2. корпуса добио задатак да одабере један вод, који ће се са јелним волом из Пљевљског НОП одрета, као добри позиваоци терена, пробити до Горажда и успоставити везу са босанским партизанским јелиницама, које су дејствовале у долини Дрине.

За извршење овог задатка одређен је Радомир Раковић, замјеник командира 2. чете, који је одабрао 2. вод са командиром Цвеком Рудићем. Прије поласка оба вода су попуњена муницијом и сувом храном за два дана, а Радомир је извршио смотру цијеле јединице. Наша група (2. вод из 2. чете и вод Пљевљског НОП одрета) била је врло јака. Имала је преко 60 добро наоружаних и опремљених бораца. По њеном саставу и снази прегледали смо да је и задатак озбиљан и одговоран. Требао је да се крећемо неопажено, само ноћу, избегавамо борбу, а ако нам она буде наметнута онда да својом снагом разбијемо непријатеља и продужимо на извршење добијеног задатка.

Наша марш-рута је Пљевља - преко Буковице (јужно од Чајнича) - Паљика (тригонометар 1162) - долина Ари-

не - Горажде. На задатак смо пошли у другој половини новембра 1943. године. Кренули смо кал је пао мрак из плеваљске касарне на Доловима. Дула новембарска ноћ је била ведрa и хладна и рано смо почели осјећати слану пол ногама. Маршевaли смо цијели ноћ, без одмора, дисциплиновано и брзо и у зору стигли у Буковцу. Застали смо на ивици шуме, да бисмо се оријентисаш, а пред нама се укааала језнва слнка - попаљена муслиманска села, злодијело четника Павла Буришнћа у јануару 1943. године. Ниглје живе душе да се информишемо. Поставили смо добро обезбјеђење и застали да преданимо скривени у шуми, одморимо се и припремимо за напоре који нас очекују сљедеће ноћи.

Сунце је пошло на починак, а ми смо из Буковице, уз добро обезбјеђење, извршили покрет у правцу Палатике (тригонометар 1162). Осванули смо надомак Дрине. Видн се пнтом крај и много је топлије. По шуми кроз коју илемо има доста јабука и ораха. Воће опало и испод стабала труне. У покрету купимо орахе, испод опалог лишћа кроз које је пробила јесења отава, нагнојена сатрулом лјетном травом. Сада смо сигурнији, јер се приближавамо Горажду. Недалеко од моста на Дрнни срели смо се са партизанима. Одмах смо се споразумјели и ушли у Горажде. Ту смо нашли Штаб и дјелове 5. ударне дивизије НОВЈ. Радомир је отишао у Штаб Дивизије, а са нама су остали наши командири водова који су нас смјестили у непосредној близини Штаба Дивизије и одмах организовали војнички живот. Јакe партизанске снаге у Горажду импозантно су дјеловале.

У Горажду смо остали неколико дана, добро се одморили и спријатељнили са борцима те дивизије. Једни другима објашњавали смо стање на слободној територији. Ми смо се имали чиме похвалити, јер је скоро цно Саница у то врјеме био слободан, а и већи дио Црне Горе. Очито су борци били задовољни када смо им објашњавали колика је код нас слободна територија и ла се сви Италијанци предали. Ми смо имали доста италијанског оружја, па смо за успомену мијењали пушке. Давали смо им кратке талијанке са преклапајућим бајонетом, а они нама немачке пушке.

Док емо се ми одмарали у Горажлу, Раломир је непрекидно био у покрету и обавио посао за који је био задужен, а затим је наредио покрет за Плесом. Брзо смо се сиремнили. На наше велико изненађење кренули смо цестом преко Чајничца. На првом застанку, објашњено нам је да на правцу кретања нема јачних непријатељских снага, али постоји могућност да се сретнемо са припадницима »зеленог кадра«, кога има у шумама око Чајничца, али да избјегавају сукобе са партизанима, но у сваком случају треба да будемо опрезни.

Већ је падао мрак када смо опрезно ушли у Чајничце. На непријатеља нисмо наишли. Разместили смо се у двоспратну кућу од тврдог материјала, у којој је, очигледно, раније било неко надлештво. Поставили смо пред зградом стражу, пушкомитраљезе на прозоре и улазна врата, а патролу у близини зграде. Радомир је са групом бораца пошао да тражи нешто за вечеру. Убрзо се вратио са лавица казаног овчијег меса и доста хлеба. То је »зелени калар« Гојка Крезовића, побјегавши испред нас, оставио, не успјевши ни да понесе, нити пак проспе спремљену храну. Можда су се надали да нам ми вечеру нећемо пронаћи.

Послије богате вечере, након што смо знали да нас »зелени кадар« не смије нападнути, уз консултовање са командирима водава, Радомир одлучио да пролужимо покрет, односно да наставимо у Чајничцу. Извршили смо покрет цестом у правцу Металке. Кретали смо се опрезно уз добро обезбјеђење. Ноћ, четинарска шума и доста густа магла, ограничавали су нам видљивост и успоравали покрет, јер смо се морали опрезно кретати. Приближавамо се Металци, на коју опрезно излазимо, јер је она ријетко када без »гостију«. Овога пута није имала никога и са задовољством смо прихватили наређење да кратко предахнемо. Пушкомитраљесци заузеше положај рали сваке евантуалности. Металка је на ирвн поглед изгледала као неко старо напуштено насеље, чије фахевне нијесу оломили зубу времена. Међутим, згаришта бивше жандармерijske касарне као да је говорило: »Ово су фагови крвавих окршаја са окупатором и домаћим издајницима у току овог рата«.

Шума је и дивљина. Из дубине четинарске шуме чују се крикови сове. Настављамо нокрет кроз четинарску шуму, али цеста углавном нде хоризонтално и омогућава нам брже кретање.

У Ковач стигосмо у свитање. Мало смо се одморили н доручковали остатак од синоћње вечере у Чајнчу, а пушачи запалише и по цпгару. Сунце је високо оскочило када смо стигли на Бољаиине. Ту наћосмо дијелове Талијанске дивизије »Венеције«, која се предала у Беранама и повукла овамо кала су Нијемци надирали ол Пећи и Рожаја ка Беранама.

Билн смо уморни, а требало је још доста пута иревалити до Пљеваља. Радомир се досјети и запита ко ол нас зна италијански. Један друг се јавн ла зна нешто »француски« и уз жучно објашњавање са италијанским мајором, он прихвати ла нас са два камиона пребаци до Пљеваља. За час стигосмо. Радомир поће у Штаб Корпуса и брзо се врати. Насмијана лнца рече нам: »Сви смо иохваљени и Штаб Корпуса нам честита на успјешно извршеном залатку«. Како је наш батаљон отишао у правцу Пријепоља, ми смо, као награду, добнли да останемо на обезбједњу у Пљевљима и размјестили смо се у Шеварима. Ту нас је затскла и шеста офанзива, кала смо се повукли из Пљеваља и дошли у састав нашег батаљона.

РаОмис МОРАЧЛИНИ

ЗАТАЈИЛА ЈЕ БУДНОСТ

Новембарски дан 1943. године биле су кишовити.

Провиђавао је снијег, а ми смо се налазили на иоложајима у рјону Бродарево-Буковик, гдје смо водили свакодневно борбе против Нијемаца и муслиманске милиције, коју су прелводили Хусеин Ровчанин и Рустем Кријештолац. Тешко је било издржати по цио дан на положејима, мокри и промрзли, али су пролетер и на то навикли и одолијевали су непријатељу и лошим временским условима.

Једнога дана ме позвао комесар батаљона и наредили ми да се јавим штабу наше бригаде. - Шаљу те у школу да се мало марксистички опшмениш - вели ми он у шали. Из четвртог батаљона (бјелопољског) одређена су седморна. У штабу нам саопштили да идемо на курс у Пријепоље, гдје треба да се јавимо Данилу Пурићу. Из 3. пролетерске саниачке бригаде се скупило око 25 другова и другарица

Стигли смо у Пријепоље и смјестили се у зграду поред цркве. Два дана смо спремали себе за спавање и историју за наставу. За командира нашег курса смо изабрали Вукоман Шалипуновића, секретара Среског комитета СКОЈ-а за срез пријепољски. Прво прелавање је гласило: »Развој социјалистичког покрета у Србији«. Данило нас повремено упознаје са војном и политичком ситуацијом, уз констатацију да ће и VI непријатељска офанзива, која је тек почела, проћи као и све досадашње. тј. доживјеће неуспјех.

Будући да су се у Пријепољу налазиле јединице 2. пролетерске и 1. шумадијске бригаде и неке јединице 2.

корпуса, ми пијесмо лавали стражу, већ смо само имали дежурне. У ствари, сви смо се осјећали безбједни и у том погледу безбрижни. Настојали смо да што више научимо и привикнемо се на мирнодопску атмосферу каква је у граду влалала. Књнга нијесмо имали, па смо хватам! ири-бил>ешке које смо послје часова срећнвалн и допуњава-ли. Владала је примјерна днсцнплина и другарство.

Предвече, 3. децембра, почео је да пада снијег и постаје све хладннје. Већнна нас је остала до касно у ноћ у учионици да размотримо иека питања и што више од-годимо одлазак у хладне спаваонице. Те ноћи сам био у задњој смјени дежурства. Да не бих заспао, неколико пута сам излазио напоље, удисао чнст ваздух и ослушки-вао како хучи надошли Лим. Свиће 4. лепембар, а град спава у муклој тишини.

Око 5 сатн промолих се кроз прозор и примијетих већу фупу војиика под шлсмовима како трче главном улицом у правцу центра града. Било ми је јасно да су то Ннјемци, па истог треиутка дадох узбуну. - Не прави панику, шта се дереш, пусти нас ла спавамо - загаламнше другови. Енергично сам командовао: »Нијемци, к оруж-ју«. Тек тада, онако буновни, друтовн схватише о чему се ради, па наста општа јурњава и гужва око облачења, обувања, прикупљања забиљешки н паргијског материјала. Опомињали смо једни друге да се нешто не заборави, јер је било јасно да су Нијемии са већнм снагама уналн у фад и да предстојн крвави окршај. Истрчали смо напоље и заузели борбени положај. Примијетисмо фупу Ннјема-ца како се поред Лима иребацује у правцу пута Прије-пол>е-Прибој. Отворнли смо ватру на њих н брзо се нра-бацили на десну страну Милешевске ријеке и заузели новн одбрамбени положај. У том тренутку настао је дра-матичан ирнзор какав се ријетко виђа. За неколнко ми-нута фад се прстворио у пламен од мнтрал>еских рафала, ручних бомби и борбе прса у прса. Кркл>а Лимска доли-на, јече брда и то надјачава хуку Лима.

Велике губитке су префпјеле 2. пролетерска и 1. шу-маднјска бригада, јер су Нијемци н муслиманска милици-ја, користећи лоше временске услове и небулност неких једнница, успјели да заузму Коловрат, предграђе Прије-

поља и мост на Лиму без пуцања. Били су ту и четииии. Они су са Нијемцима обилазили поједине јединице пролетера и опкољавали их чекајући само сигнал за напад. Гестапо је обучио око 120 Муслимана на посебним курсевима за ратовање против партизана. Они су се овдје нарочито истакли. Обучени у женску муслиманску одјећу са ферецама, чак су увече били на партизанској приредби, а ујутру хладним оружјем ликвидирали партизанске страже.

Полазници партијског курса су имали жесток окршај са Нијемцима, четницима и муслиманском милицијом, али су без жртава успјели да се пробију из обруча. Пробијајући се у правцу Прибоја и дајући отпор непријатељу, рањено је пет курсиста. Како смо стигли до Бистрице, видјели смо да су неки другови у чарапама и скоро боси препјешачили више од шеснаест километара. Сеча из Бистрице су одмах набавили опанке и указали помоћ курсистима. Из Бистрице смо наставили преко Прибојских Голеша у Бучја за Пљевла. На Чемерну смо сазнали да су Нијемци заузели и Пљевла, па смо скренули према Болганићима и 7. децембра стигли у Маоче у састав 3. пролетерске санџачке бригаде.

Састомр РАШЧЛНИИ

ИЗ БОРБЕ У БОРБУ

Каћевска драма

Током 10. и 11. новембра 1943. године елитна немачка брдска дивизија, са бројном муслиманском милицијом, извршила је из Сјенице снажан напад на положаје Треће санџачке и Друге далматинске бригаде, које су затварале правце Сјеница - Пријепоље; Сјеница - с. Страњани - Бродарево и Сјеница - Нова Варош. Уз јаку подршку артиљерије и тенкова, они су 12. новембра жестоко напали Голо брдо, које је бранио Трећи (милешевски) батаљон. У обостраним јуришима Немци су претрпели велике губитке, али смо и ми изгубили храбре борце: Рада Дробњака, пушкомитраљесца из Страшивца, Душана Букушњића из Душманића и Мила Јуруквића из Залуга. Из строја је избачено и пет рањених бораца.

Следеће ноћи Немци су потисли Далматинце ка Говећаву. Истовремено Први (злагарски) батаљон повукао се у подножје Јадовника, село Сопотницу. Због тако изгоршане ситуације на крнлима, штаб 3. бригаде је наредио да се и Трећи батаљон и Италијанска бригада »Венеција« повуку на леву обалу реке Милешевке и организују одбрану у рејону Кобиља глава - Кашан - Каћево. У сумрак 13. новембра непријатељ је, преко Карауле, стигао у Милешев До.

Користећи велики међупростор између нас и Златараца, Немци су ноћу 14. новембра убацили групу јачине од 150 војника у позадину нашег фронта. Изненадно, пред зору, немачки аутоматичар напали су пратећи вод

Милешевског батаљона и његову интендантуру, који су били смештени у старом турском хану на караванском путу Сјенца - Пријеполје у кући Омера Бећировића у Каћеву. Непријатељ је ову акцију извео веома лукаво уз помоћ ломаћих издајника из редова муслиманске милиције.

Опокољени Милешевци водили су на Каћеву неравнoprавну борбу на живот и смрт. Нико се жив није предао, иако би у таквим условима то учинила свака војска и у сваком класичном рату, какав је забележила историја. На том каћевском гробу попула су нам тог јутра 22 борца. Био је то сраховит гл'бетак за Милешевски батаљон. У хану и Бећировића кући изгинули су: Александар Леко Дивац, скојевски руководица батаљона, Милан Томашевић, Душан Вукосављевић, Радомир Митровић, Анђелко Жугић, Омер Делић, Махмут Скадрак, Ратко Чпајак, Чедо Дивац, Миле Дучић, Радомир Дучић, Радивоје Дучић, Вехбија Машовић, Шаћир Кујовић, Илија Петрић, Радомир Павловић, Вукојпца Морачанин, Раденко Цвјовић и Бождар Цвјовић.

Сви ти дневни младићи нису ни војску служили, а било је међу њима и дечака од 16 до 18 година. Најмлађи, Анђелко Жутић из села Сопогнице, имао је свега 14 година. Ратна срећа је послужила да се са тог страшног губилишта из куће Омера Бећировића пзвучу малолетни Амр Кашини и Мишо Дивац и храбри митраљесци Бошко Јездовић и Бране Дука Алга.

Ти неочекивани губици у л'удству и ратном материјалу били су тежак ударац за наш батал'он, који је упркос томе са Италијанском бригадом »Венеција« пружао грчевит отпор успоравајући брз продор Немаца ка Каћеву. Напад из позадине био је вешто синхронизован са нападом са фронта. Кад су немачки тенкови продирали ка Каћеву, Италијани су у паници која их је захвагила оставили топове на Кашану, пошто су их њих пзвукли затвараче. Главом без обзира бежали су на све стране и Немци су их немилосрдно убијали, на чак и тенковима газили на друму између Кашана и Каћева.

Пружајући жилав отпор, наш батал'он се нашао у изузетно тешкој ситуацији. Борбени поредак био је расечен

на два дела: пао је у полуокружење, притиснут ураганском ватром и покретом са фронта и позадине. Ситуација је била крајње критична и неизвесна. И у таквом тренутку нисмо клонули духом, сачувана је присебиост. Одлучивали су минути. Шкрипа немачких гусеница, артиљеријска јека и пешадијска ватра, доста мртвих и рањених - пружали су тог јутра ставичну слику на Каћевском вису под Јадовником.

Није било другог решења осим да се баталзон извуче уским и стрмим кањоном Милешевке, низводно ка манастиру Милешеви. Извлачили смо се тешко проходним тереном куда, осим чобана, ловаца и лучосеча, људска нога није крочила. Борци су падали, котрљали се низ страшне стрмине, носећи са собом и рањеника и наоружање.

Око 8 часова изјутра уморна колона бораца приближавала се средњовековној тврђави Хисарцик, из које је муслимаиска милиција хоће Сулејмана Пачарнза, добро склоњена и маскрлана, отворила на њу јаку пушчану и митраљеску ватру. На ватру је брзо одговорено ватром п мучки напад издајника био је паралисан. Батаљон се ту врло брзо средио и без предаха наставио усиљеним маршем покрет према селу Бјелобабама. Одмах је посео положај Црквине - Дворнште и ступио у борбу са Немцима спречавајући њихов даљи продор ка селу Кошевинама.

У поподневним часовима на наш положај пристигао је и Други батаљон Четврте крајишке бригале. У салејству са Крајишницима извршили смо истог дана противнапад према Каћеву. Међутим, и после веома жестоке борбе наш противнапад није успио. У току следеће ноћи пристигле су и стаље снаге Четврте крајишке бригаде и тако је ослонцем на Бјелобабу фронт на Каћеву стабилизовао и спречен даљи иродор Немаца ка Пријепољу. У тешким лананоћним борбама од 12. до 15. новембра из борбеног строја нашег Трећег (милешевског) батаљона избачено је 35 бораца, од којих 25 погинулих и 10 рањених. У тим борбама погинуо је и заменик команданта Треће санџачке бригаде Вујо Јововић, а тешко рањен помоћник комесара бригаде Јевто Шћепановић Чајо. Рањен је и комесар 3. батаљона Вук Кулафић.

Ти тешки губици нису поколебали борбени морал бораца, који су и даље успешно наставили борбе у току шесте офанзиве.

Вруља - реваши за Каћево

Повлачењем на леву обачу Лима, Трећа пролетерска (санџачка) бригада нашла се крајем децембра 1944. године на простору Камена Гора, Горица, Вруља и Маоче, између комуникација Пријепол-е - Плевља - Бурђевина-Тара и Пљевља - Бијело Поље, водећи офанзивне борбе против Немаца, четника и муслиманске милиције. Због претрпљених губитака на Каћеву, малобројности и епидемије тифуса, наш 3. батаљон је по наређењу Штаба бригаде био привремено извањен из борби и разменен на одмор у Горњој Вруљи. И у таквој ситуацији Милешевце је носила страсна жеља да освете своје пошле другове и покажу своју скривену, духовну снагу. И та им се прилика указала баш ту у Вруљи.

Ноћу између 30. и 31. децембра једна чета Немаца из Пљеваља, чији су водичи били четници из села Лзутића, као добри познаваоци терена, успела је провући се између наших патрола и у саму зору напасти нашу Другу чету у рејону Борове главе. Као да су Немци и њихове сада друге слуге хтели да наираве репризу кашевске драме. Овог пута су се љуто преварили. Иако полуобучени, а неки чак и боси, борци друге чете са храбрим командиром Живком Грујинчићем су по дубоком снегу хитро излетали на положај, отворили жестоку ватру и сатерали Немце у поток позади Борове главе. У том тренутку срећна је била и околност што је стражар био храбар пушкомитраљезац Заим Буповић из Пријеполја. Чим је приметио Немце који су се привукли скоро до самих кућа где је боравила чета, он је улего у кућу, дао узбуну, зграбио »шарац« и отворио по Немцима ватру, уставивши њихово даље кретање.

И Пратећа чета је невероватном брзином запосела положај на Боровој глави. Овом јединицом командовао је Милован Пејановић, прави мајстор за управљање многа-

пачком ватром, којом су Немцима на старту нанегн велики губици.

На положај је хитно приспела и Прва чета нашег Трећег баталона са храбрим замеником командира 1. чете Драгојлом Чајаком. Она је из позадине извршила силовити напад на Немце, пресекла им одступницу ка Љутићима и довела их у безизлазан положај. Настао је крваваца. Немци су се фчевито бранили, али су Милешевци око **НИХ** све више стезали обруч и јуришали као пантери. Бомбе су прапгале на све стране из руку Вукоје Симића и других бораца и руководилаца. Све их је носила јединствена жеља да освете Каћево. Безглаво јуришање Немаца да поврате доминантан положај на Борову главу коначно је пропао. Негде око пола лана извршени смо последњи снажан јуриш на Немце, свим снагама нашег баталона. Немачки отпор потпуно и коначно је био сломљен. Биланс ове паклене битке је за Немце био поражавајући, јер им је скоро потпуно уништена једина њихова чета. На бојишту је остало преко четрдесет мртвих и рањених Шваба и заробили смо осам немачких војника, међу којима је био и један подофицир. Због наше малобројности нисмо успели да спречимо потпуно извлачење Немаца из нашег обруча, па се један део успео пзвучи дубоком јаругом према Доњој Вруљи. Тамо их је са положаја Катабун дочекао и дотукао Други (плеваљски) батаљон.

У тој жестокој борби на Вруљи, 3. батаљон је имао два погинула и фи рањена борца. Пао је храбри командир друге чете Живко Грујичић, неустрашиви борац са Прозора, Куиреса, Неретве, Сутјеске и других дотадашњих бојишта, а борац Стеван Шубашић из села Звезда. Рањени су Анђелко Букућић из Душманића, Светозар Романдић и Динко Дивац, Василије Јевтовић из Избича. Тада је хладнокрвни нишанџија на тешкој »брели« Анђелко Букушић изгубио лесну руку.

У борби на Вруљи, вођеној на живот и смрт, сви борци и старешине Милешевског батаљона показали су изванредну самоиницијативу, смелост и храброст. То потврђује и писмена захвалиница коју је тала, за ту успешно изведену борбу акцију Милешеваца, добио наш батаљон

од команданта Другог ударног корпуса НОП Пеке Дапчевића. Са дефидеом немачких заробљеника у слободом Колашну и реваншом за Каћево Милешевци су тако исправилн стару, а хитлеровцима »честитали« Нову, претпослелњу, ратну (1944) голину.

На попришту Обарди

Рано ујутру 23. марта 1944. године четници су са правца Јабукe и Михајиловице напали Други (плевалски) батаљон, 3. саниачке пролетерске бригаде на положају Боровац изиад села Обарди. Истовремено, Немци су извршили снажан напад са једном ојачаном четом на 3. батаљон, који се налазио на положају Борова Глава - Ражено Поље. Батаљон је био малобројан и без једног вода. Други батаљон је енергичним јуришом одбио напад четника и одбацио их ка Јабукци. Уз јаку ватру аутоматског оружја, Немци су извршили силовит напад на 3. батаљон. Активним дејством и упорном одбраном батаљон је успео да одбије све немачке нападе. Нарочито оштра борба водила се за положај Борова Глава кога су Немци настојали да заузму по сваку цену. За тај положај вршено је више обостраних јуриша. Од силне ватре аутоматског оружја гране са борова кресане су као секиром.

Трпећи озбиљне губитке, Немци нису успели да потисну борце 3. батаљона. Батаљон је, такође, имао знатне губитке. Озлојеђене Швабе око подне, уз ураганску ватру, извршиле су снажан јуриш на нашу 2. чету која је била на лесном крилу борбеног поретка батаљона и принудила је на повлачење. Тако се 1. чета нашла у полуокружењу. У тој критичној ситуацији, истичући се изванредном храброшћу и пожртвовањем, погинуо је комесар 1. чете Мујо Мусић из Нове Вароши, искусни ратник који је прошао кроз све непријатељске офанзиве и учествовао у свим тешким борбама које је волила 3. пролетерска саниачка бригада. Тешко је рањен и заменик комесара чете Боровоје Миросавић, из Бистрице, који се у овој изузетно оштрој борби истакао својом храброшћу. После кратког времена и он је издахнуо.

И лоред тих тешких губитака, Немци нису успели да остваре постављени циљ, борба се и даље водила исцрпљујућом жестином. У међувремену стигао је и вод (35 бораца) који је био у акцији на Коловрату код Пријепоља. Том приликом је напав четнике у кући Машке Јездовића и 12 од њих ликвидирао. После те акције, вод се усиљеним маршем вратио назад када је батаљон био у критичној ситуацији. Без предах и олмора, вод је одмах убачен у борбу са Немцима. Батаљон је прикупио све своје снаге и извршио снажан прогивнапал. Немци су били просто ошамућени и принуђени на повлачење ка Вијенцу. Друга чета, енергичним нападом, са њеним храбрим командиром Филманом Новковићем на челу, брзим пролором пресекла је Немцима одступаицу ка Венцу и у садејству са 1. четом принудила их да у широкој долини организују кружну одбрану. Снег је био велики, а ноћ стравично хладна и мрачна. Уз сагласност комесара наше бригаде Милије Станишића, који је прагматично током ове борбе, команда батаљона је оценила да би даљи напад изискивао значајне жртве, те је даља борба обустављена.

У том последњем јуришу, те паклене борбе, истичући се својим јунашством, поинули су поред Муја и Боривоја и следећи другови: Чедо Шница из Велике Жупе, прекаљени и искусни борац са Купреса, Неретве и Сутјеске, десетар Кутњак Изулин из Пријепоља, борац Пјанић Никола из Велике Жупе и Дивац Сретен из Диваца. Четири борца су рањена. У заносу те тешке борбе и декору витких борова снегом покривеним као да се одиграла смотра у крвн каљеног братста и јединства. Падали су један за другим Чедо, Муја, Никола, Изудин.

Уз подршку четника са Вијенца, Немци су се у току ноћи 23/24. марта извукли и одступили ка Плевљима, уз озбиљне губитке од преко 20 мртвих и рањених, што су нам касније потврдили и сељаци из Обарди и Вијенца. Батаљон је такође претрпео озбиљне губитке: 10 мртвих и рањених, од којих двојицу врсних четних руководиоца Муја и Боривоја.

У тој тешкој борби на Раженом пољу, где смо потукли много јачег непријатеља, остали су у крви збринати и партизани, наши пали другови. Ту долину сељаци из

Обарли и околних села од тала су изозвали Швапска долина. Радост победе на непришту Раженог полџа, односно Швапске долине, измештала се са тугом због изгубљених другова. Тако смо се осећали док нам је на борбеном успеху у строју честитао команлант 3. бригаде мајор Војо Тодоровић. Успех је био занста завидан. Тог 23. марта од Коловрата до Швапске долине из строја је избачено преко 35 непријатељских војника, заробљен јелан шарац, две машинке, 2 пиштоља, више пушки и друге ратне опреме. Коијајући дубок снег, сахранили смо наше другове. Изнад њихових свежих хумки у крошњама четионара тужно су, чини ми се, цвилели планински ветрови, као ла изводе химну о јунаштву санџачких пролетера, док смо ми отпевали болну арију »Почивајте мирно«.

У изузетно тешкој борби истакли су се својом храброшћу сви борци и старешине батаљона, а посебно борци прве чете, коју је команда 3. бригаде и писмено похвалила.

ШТАБ
III САНџАЧКЕ БРИГАДЕ
24. мртг 1944. г.

ПОХВАЛА

Похвалујемо 1 чету 3. батаљона ове бригаде која је 22. о.мј. у борби код села Обарли иока:ала ливис примјере храбрости, самоноу »данл и одлучности иротив петоструко јачег фашистичко-њемачког окупатора.

Борин и руководиоци 1. чете 3. батаљона као и чланови Штаба 3. батаљона који су били са њом, показали су нам како се неустраишво јуриша на мрског непријатеља и како га треба немилосрдно уништавати.

ПОВИМО ЈУНАЧКИМ ПРИМЈЕРОМ НЕУСТРАШИВИХ БОРАЦА И РУКОВОДИОЦА 1. ЧЕТЕ 3. БАТАЉОНА.

СЛАВА НАШИМ ДРУГОВИМА КОЈИ ПАДОШЕ У ОВОМ ЖЕСТОКОМ ОКРШАЈУ

СМРТ ФАШИЗМУ - СЛОБОДА НАРОДУ

Политички комесар
Милић Станић с.р.

ЗАМ. ношиишв
Десишо Јоковић, с.р.

Заседа на Михајловици

У другој половини јуна 1944. године Трећа пролетерска (санџачка) бригада водила је веома жестоку борбу са Немцима, четницима и муслиманском милицијом северно од комуникације Пријеполџе - Пљевља и вршила снажан притисак на пљевљански гарнизон. Да би отклонили опасност и обезбедили саобраћајницу Пљевље - Пријеполје, Немци су са квислинзима, уз јаку артиљеријску подршку, извршили напад на 1, 2. и 4. батаљона на линији: Црљешће - Којовић - Боровац ТТ 1129.

Трећи батаљон, без прве чете, у тој ситуацији имао је задатак да организује заседу на Михајловици, непосредно на комуникацији, а у салејству са Првим батаљоном обезбедити леви бок главних снага бригаде. Ујутру око 8 часова појавила се немачка извиђачка екипа која је од Маркова хана осматрала Михајловцу. Како су борци били веома добро маскирани, користећи раније изфаћене бункере, пафолу их није открила, што је било пресудно за успешан исход борбе. Убрзо се појавила моторизована колона у саставу 8 камиона и једно теренско возило, која се кретала доста опрезно. Код наших бораца владала је фобна тишина и бојазан да их Немци не открију. Прва два возила упала су у заседу. Отворена је ватра из целокупног оружја. Тешки минтракези из Пратећег вода одлучно су тукли по возилима. До краја изненађени, Немци су почели да скачу из камиона и испод њих извлаче мртве и рањене.

Једна десетина Немаца са два »шарца« успела је да се пребаци у зградине жандармеријске станице. Команда 2. чете није у току ноћни запосела ту станицу како јој је било наређено, што се негативно одразило на крајњи исход борбе. Немци су одатле пружали очајнички отпор. Због потпуног брисаног простора, борцима чете није било могуће прићи на домет ручних бомби. Наш положај почела је да туче и артиљерија из рејона Трлице. Осмотрен је и покрет непријатеља са правца Јабуке.

Да би се добило у времену, организован је и изведен последњи јуриш који није успео, па су се борци морали повући на полазни положај. Први батаљон, у чијем саста-

ву је дејствовала и 1. чета нашег батаљона, притиснут снажном непријатељском ватром, није успео да садејствује 2. чети, те су се тако Немци успели одржати ослонцем на жандармеријску станицу. Претрпевши велике губитке, они ипак нису успели заузети Михајловицу. Борци 2. чете том приликом су уништили свих девет возила и запленили неколико хиљада метака и ручних бомби. У овој заседи на Михајловици особито се истакао командир вода Хасан Мусабеговић, који је под кишом куршума успео да извуче два камиона са муницијом, који су касније спаљени на друму. У овој борби Мплешевски батаљон имао је два мртва и три рањена борца. Погинули су Војин Томашевић, храбри пушкомитраљезац из Бабна и Лушан Веруовић, борац из Велике Жупе, док су у последњем јуришу рањени помоћник комесара чете Миленко Ратковић из Кучина, Владо Лазаревић из Велике Жупе, Чедо Радовић, Вуловић Милојица и Тешевић Драгомир.

Уводећи у борбу јаче снаге, Немци су следеће ноћи овладали положајем Михајловина и одбацили наш Трећи батаљон северно од комуникације ка Слатини, где се у току 18. и 19. јуна водила оштра борба. Ту у рејону Лубењнице потпуно је комесар Прве чете Перо Рабреновић и пушкомитраљезац, Талијан, Натачио Паскали. Рањени су командир вода Михајло Морачанин из Велике Жупе и борац Милојица Мартиновић из Бабина. Из строја Трећег батаљона у току два дана оштре борбе избачено је 13 бораца, док су немачки губици износили преко 30 мртвих и рањених. Особиту храброст у тим борбама испољиле су старешине, митраљесци и бомбаши.

3. штибор - упали смо у четнички логор

Пошто је разбила бројне четничке снаге на ширем простору Нова Варош и нанела им озбиљне губитке, 3. пролетерска санџачка бригада пренела је тежнште борбених дејстава на десну обалу реке Увца, потискујући четнике ка Лубишу и Ивањци, тако да је 9. августа 1944. године широким фронтом избила на линији: Јасеново - Љубиш - Гостиље. На тим се положајима привремене-

но задржала. Кад је вршила одговарајуће припреме за даљн продор ка Ивањици, уследило је наређење за њено брзо повлачење и пребацивање на леву обалу Лима.

Трећи и Четврти батаљон, који су држали положаје у рејону Горњег и Доњег Лаубиша, на левом крилу борбеног поретка бригаде, добили су наређење да формирају колону и да се убрзаним маршем повуку основним правцем: Горњи Љубиш - Борова Глава - Горња Јаблашша - Бијело Брдо - Рудо, где се пребацују на леву обалу Лима. Био сам наредбом одређен за команданта колоне.

Бригада је била на наведеним положајима у повољној оперативно-тактичкој ситуацији. Почетак седме непријатељске офанзиве на слободну територију Санџака и Црне Горе принудио је бригаду на повлачење.

Наша војна обавештајна служба није располагала подацима о могућности судара са четницима на правцу повлачења деснокрилне колоне. Негде после подне, 10. августа, батаљон су извучени из борбе и кад је пао мрак колона је извршила покрет одређеним правцем. На челу колоне био је 3. батаљон. Ноћ је била мрачна, брско-планинско земљиште знатно испресецано и пошумљено отежавало је и успоравало покрет. Нешто пре пола ноћи претходница колоне избила је на Шанац ТТ 1120. Златибор. Четничка прелстража, која се налазила на положају Шанац, изненада је отворила ватру на претходницу. Брзим нападом претходница је заузела Шанац и запленила неколико сандука пушчане муниције.

Трећи батаљон се рали сваке сигурности развио по четним колонама и југозападним падинама Златног Бора наставио покрет ка долини Рзава. Приближавајући се Боровој Глави, четници су отворили неочекивано јаку ватру из целокупног наоружања, укључујући и минобацаче.

Батаљон се развио у стрелце и извршио снажан напад на Борову Главу. Још увек ништа нисмо знали о јачини четничких снага, али се по интензитету ватре дало закључити да се ради о бројним снагама, што је за нас било потпуно изненађење. Развила се огорчена борба за положај Борова Глава. Бомбе су пљустале на све стране; кључало је као у котлу. У тој тамној ноћи стравично је гучала долина Рзава.

Вршени су обострани јуриши, напади и противнападн. Четници су ослоњени на јаке тактичко-топографске положаје Борова Глава и југоисточне падине Торника лавали јак отпор. Борци 3. батаљона измешали су се са четницима и хватали се за гушу. Јуришало се на усијане цеви пушкомитралеза. Тако је неколико четника скочило на храброг пушкомитралесца Стевана Ракочевића. Настало је хрвање. Притекли су у помоћ Стеванов помоћник Заим Калрибашић и још неки борци и тако су савладали четнике и повратили пушкомитралез.

Приведени су и први заробљеници, међу којима и један капетан, командир четничке чете. На крајком са слушању капетан изјави да се ту, на Златибору, налазе два четничке бригаде (златиборска и рудничка) под командом Калабића и да су имали задатак да у току наредних дана нападну наше снаге из позадине у рејону Лубина.

Тек после те изјаве сазнало се да се ради о јаким четничким снагама и да је деснокрилна колона (3. и 4. батаљон) упала у четнички осипак.

Пружајући снажан отпор, бројно много јачи, четници су успели одбити напад 3. батаљона у борби за Борову Главу и његов даљи напад зауставили. У таквој, за 3. батаљон неминовној ситуацији, увелен је у борбу 4. батаљон правцем Волице - Градац (југоисточне падине Торника), са задатком да разбије четнике на правцу дејства и одсече им одступницу ка Пашсаду. Енергичним нападом 4. батаљон је после оштре и упорне обостране борбе сломио отпор четника, брзо овладао рејоном Воднице и озбиљно угрозио лево четничко крило успешно продирећи ка Грацу. Користећи успех 4. батаљона, 3. батаљон је извршио јуриш, овладао Боровом Главом и напорио се северно од комуникације Борова Глава - Рановац озбиљно је угрозио четнички поредак на његовом десном крилу.

И поред тога, четници су иружали јак отпор, уз постепено повлачење ка врху Торника. Наш батаљон, носећи им озбиљне губитке, иегле око 6 часова 10/11. августа, успели су у потпуности сломити отпор четника и присилити их на неуредно повлачење ка Чајетини оставајући на бојишту мртве и рањене.

Тако је четничка групација у тој изузетно оштрој борон са 3. и 4. батаљоном 3. пролетерске санџачке бригаде, иако бројно надмоћнија, и у љулству и у аутоматском наоружању, претрпела озбиљне губитке и потпуно разбијена.

Успех и тој изненадној борби постигнут је захвално јућн изузетној храбрости бораца и умешном руковођењу старешинског састава.

Четнички губици: око 25 мртвих и рањених и 20 заробљених. Све погинуле оставили су на бојишту, међу којима и рањенике.

Наши губици: 3. баталјон 2 мртва и 10 рањених бораца. Погиуно је Заим Буновић, изузетно храбрн борац, десетар и пушкомитраљезац, иаш делегат УСАОЈ-а Дрвару, који се истицао својом храброишћу и у свим претходним борбама. Па\а је и Даница Боловић, кћи јединица учитеља Божније Боловића из Пљеваља

Међу рањенима био је и омладннски руководилац 3. батаљона Владимир Обраловић из Пљеваља изванредно храбар и прекаљен борац са Купреса, Неретве и Сутјеске. Из 4. батаљона чији су борци и старешине у овој борби показали изваиредно велику храброст рањени су комесарн чета Вучић Дробњак и Вито Чујовић и борци Милорад Шћепановић и Душан Радојевић. Укупно из оба батаљона из строја је избачено 16 бораца (2 погнула и 14 рањених другова).

После те напорне борбе батаљони су остали на одмору у рејону Борова Глава, а затим, кал је пао мрак, колона је наставила марш правцем у луху раније издатог наређења.

Избијајући са челом иа Бњела Брда, колона се сукобила са четницима који су припадали вишеградској пприбојској бригади. Енергичним нападом брзо су разбијени дајући последњи отпор на Варди. Колона је после те борбе наставила са покретом н у Рулом се пребацила на леву обалу реке Лнма.

И порел напорног марша н жестоке борбе коју су бата\они водили на Златибору и Бњелим Брдима, деснокрњ\на колона успеои је изврпшла постављени залатак и непријатељу нанела осетне губитке.

Вошко ШКРВОВИЋ

ОА СТРАХА ПАДОХ СА БАНДЕРЕ

Тринаестог новембра 1943. године паша чета била је повучена са Јадовника у рејон КаНева. У јантармеријској станици на КаНеву била је смештена Команда Треће италијанске бригаде »Венеција«, односно један њен део. Прелече мене су послали у ову команду да сједим поред телефона и изволим наређења, обавештења и извештаје који комуницирају између партизанске команде у Пријеполу и италијанске команде. Целе ноћи оканисам склопио од телефонских разговора и превођења.

Изненада у цик зоре поче неко комешање око зграде пвојници који улегеше у зграду избезумљено почеше да вичу у смислу да су Немци и Албанези прелзградо. Унутар простора наста пометња међу италијанским официрима, подофицима и војшшима. одважнији су скакали кроз прозор позади зграде. Погледах кроз прозор. Немци и наоружани људи са белим омотачима око главе, Нуласима и фесовима постројавају са дигнутим рукама Италијане на путу испред зграде и њима прикључују све оне који излађу из зграде. Јавим у Пријеполе, јер је телефонска линија била стајно отворена, да су Немци, балисти и муслиманска милиција предзфадом, да се Италијани предају без отпора и да је некидам везу и бежим.

Брзо ставим телефони и повећи завежљај жице у торбу и кроз прозор суседне собе скочим пред кујну, која је била у приземљу, па трк према реци. Док сам трчао, поче пучава око зграде и према реци, јер су поред мене ка реку трчали и неки италијански војници. Лево око хана и околних зфала отпоче урнебесна пушвава. Како

сам се низ стрму страну сручно у кан.ом р. Милешевке, нн сам не знам. Нмз кањон сустигао сам доста италијанских избежумлених војника, а непосредно нза једне кривине испрел Хисарцика стајала је већа скупина војника и неког ишкекивала.

Мало далѐе иза кривнне, где стаза из села силази на реку, група Игалијана одлагала је оружје по наређењу Пачарнзове милнције, која је са зилина старог средњовековног града пуцала на Италијане и наређивала им ла одлажу оружје. Ко није хтео да одложи оружје није излазно нза кривине. Међу њима бљло је н неколико партизана. Убрзо ночеше ла иристижу нартнзани појединачно и у мањим фупама, међу којима и наш командант батаљона друг Бошко Шкрбовић. Олмах је запретно Пачаризовим плаћеицима ла ће са борци.ма уиасти у Хисарцик уколико се не повуку и ослободе пролаз кањоном р. Милешевке. Милнција се повукла после тнх претњи не успевши ни да однесе заплењено оружје од рашружаних италијанских војника.

Јавио сам се другу Бошку да сам пре бежаиѐа нз жанлар.меријске станице обгшестио Пријеполѐе о препалу Немаца и балиста на Каћево и да са собом носим телефон. Наредио ми је да одмах сићем на Бегов мост испод манастира Милешеве и да тамо сачекам и обавестим све оне који иду у правцу Каћева да су на Каћеву Немци.

После стижања на Бегов мост, након извесног времена, наићоше три камиона пуна Крајишника. Команданту те јединице пренео сам ситуацију на Каћеву и са њиме се понезао у правцу Бјелобаба. Успут сам дознао да су то јединице 4. крајншке бригале и да су послате према Каћеву. Изнал Бјелобаба нскрцали су се из камиона и наставили кретање колонама. Изгледа да Немци нису наставили даље наступање од Каћева, јер су Крајишници заузели положаје десно и лево од комуникације испод Каћева и у тој висшш успоставили везу са неким јединицама нашег 3. батаљона, десно од комуникације.

Команда крајишког батаљона лево од комуникације сместила се је у јелном шумарку порел пута, који из Хисарцика излази под Каћево. Између тог шумарка н ко-

муникације за Пријепоље преко једне лсдине пружала ее телефонска линија преко дрвених бандера.

Таман сам се спремао да пођем са пристиглим борцима у правцу 3. баталона кад ме позва командант крајишке јединице и упита: »Саниаклија, пошто нмаш телефон можеш ли успоставити везу са Пријепољем«. Одговорно сам да могу само трсба неко да ми помогне. Пошао сам са једним нхоним куриром ло једне бандере која је била изнад комуникације одмах иза кривине, јер ми се учинило да је најмања и најподеснија за пењање.

Одмерио сам и одрзао два комада телефонског кабла и укључио их у телефон, а крајеве завезао око паса који треба да се закаче за жице на стубу. Курнирова дужност је била да ме попне на своја рамена и касније, када закачим кабл за жице, да окреће ручку телефона.

Скинуо сам ципеле и чарапе и са курпрових лећа брзо се успео уз бандеру и завезао каблове за две жице. Када је курир окренуо ручицу телефона и рекао да телефон звони, иза окуке појави се немачки тенк. Чинило ми се да је топовска цев била уперена право у мене. Премро сам од страха да ме Немац не »стрелја топом« и још више се приљубио уз бандеру и чашпце. Курир легао на лећа и виче: »Не мрдај!« Сва срећа тенк прође, топ не она\и, али ја од страха падох са бандере као врећа на земљу.

Хиџо ПОМБНИ

НАПАД У ЗОРУ

У зору 31. децембра 1943. године дежурни наше 2. чете, која је била смештена у селу Горња Вруља, улетео је у кућу где су борци спавали и фомкним гласом викнуо: »К оружју!«. Борци су у реду и без паиике изле-тели из куће развијајући се у сгрелце. Положај изнад куће, Борова Глава, Немци су већ били запосели, а сно-пови светлећих метака су шибали по крову куће из које смо излазили. Муњевитним противударом збрисали смо Немце са брега изнад куће и натерали их на повлачење према потоку, чија је лева страна (на којој смо се ми на-лазили) била обрасла густом буковом шумом, а десна страна потока (страна њиховог одступања) кршевита и обрасла ретким шибљем. тако да су Немци у повлачењу преко таквог терена били олична мета за гађање. Јасно смо чули крнке њихових рањеника, а било их је досга и погинулих. Отиор су могли да пруже тек после изласка иа зараван са десне стране потока.

Међутим, нашем 1. воду, 2. чете, за даље настунање нспречио се немачки шарац који је из потока тукао наше лево крило. Зато га је хитио требало ликвидирати. У тој ситуацији командир 1. вода наше чете Филиман Новко-дић повео је фупу бораца са доста нталнјанских бомби да лнквндирамо митралеско гнездо. Били смо скоро над-омак циља када смо приметно фупу војника у белпм ог-ртачима са наше леве стране. Одмах су поче.н да нас туку јаком вафом из аутоматског оружја.

У једном моменту осетио сам јак удар по глави и пао сам у снег. У првим моментима нисам ништа виleo. Мало касније сам видео другове око себе, али ми се чинило да

су сви око мене окрећу неком филмском брзином. Покушао сам да устанем, али нисам могао. Затим сам осетио да ме неко од другова носи на леђима. Видео сам да је то био Вукајло Вуловић из Сонотнице. Вукајло ме изнео даље од ватрене линије, па га је заменио Драго Шпица из Велике Жупе. Драго је био развијен и снажан момак и брзо ме донео до једне куће, где је било смештено баталјонско превијалиште. Пошто су ме болничарке гревиле, мало сам се освестио и почео јасније да примећујем предмете и људе око себе. У једном моменту сам видео преко отворених врата у предсобљу групу људи у немачким униформама. Помислио сам: дођоше Немци да ме дотуку, али су ми болничарке одмах рекле да су то заробљени Немци, и сада оног немачког шарца који нас је тукао из потока. То сазнање је олакшало моје психичко стање, али сам болове у глави све више осећао. Дошла је болничарка Добринка Крсмановић и питала ме могу ли нешто појести. Рекох јој да могу и она ми донесе кришку хлеба намазану мармеладом. Када сам покушао да отворим уста, осетио сам страшне болове, јер ми је лева вилица због удара метка испод слепоочнице била рабијена, а метак је изашао позади левог уха. Помислио сам у себи - ако не умрем од последња ране, умрећу од глади. Вратио сам Добринки хлеб, а она је само завртела главом.

Поред мене лежао је борац из моје чете Светомир Романлић из Дренове. Био је рањен у ногу. Нисам знао, док ми он није рекао, да су Немци страшно потучени, али да је у том жестоком окршају погинуо наш командир 2. чете Живко Грујичић. Живко је био храбар борац и одличан руководилац.

Са великим напором сутрадан, 1. јануара 1944. године, око 12 сати, стигли смо у село Трожер, где је била болница наше 37. дивизије. Болница је била смештена у кући Сава Шестовића, угледног домаћина и члана Месног народноослободилачког одбора. Одмах после доласка лекари су нас прегледали и поново превили. У болници су радила четири лекара: докторка Ирина Кнежевић, супруга Вука Кнежевића из Плевала, који је 1941. године погинуо у плевалској бици, доктор Светозар Милатовић, такође из Плевала, и два италијанска лекара, од којих је један предано и савесно обављао своју лекарску

дужност (звали смо га доктор Бели), док је други Италијан иајиешће лутао по селу тражећи ракнје. Када би се вратио накресан, само би понављао: »Боно партизано, у село свере грапа« (у селу има ракије).

У болници сам нашао Анђелка Букушића, који је ло-**премљен** ире мене због хитне операције. Рањен је истог дана кад и ја. Рука му је била већ ампутирана до рамена. После доласка у болницу више дана нисам могао сам да устајем, јер је и даље све око мене летело. Имао сам јаку вртоглавицу. Како нисам могао да жваћем, давали су ми само супу и чорбасту храну и ичео сам по мало ла се опорављам. Почела је у мени да се јавља нека нада да ћу ипак преживети и поред тога што је рана била тешка. Лекари су нас храбрили, нарочито докторка Ирена. С обзиром на то што је то била ливизнјска болница, било је доста рањеника и болесника, нарочито из III и IV са-**нцачке** бригаде.

Било је потресних тренутака. Једног дана болничар-ка је извела једног рањеника да прошећа. Док је био напољу, ја сам мало заспао, а кад сам се пробудио, видео сам да је тај друг лежао на свом месту прекривен ћебе-том и без знакова живота. Умро је тако рећи на ногама. Знам да је био рањен у стомак. Не знам одакле је био и како се звао, јер нас је било из свих крајева наше земље.

Концем јануара пребачен сам у бригадну болницу која се налазила у селу Лијесци.

Средином марта 1944. године, вратно сам се у мој 3. батал^{он}, који се налазио у селу Добриловини, у срезу колашинском. Болови су били престали, али је рана цу-рила, па сам носно завој око главе. Распоређен сам у Пратећи вод, чији је командир био Мнлинко Марковнћ.

У Пратећем воду 3. батал^{она} остао сам све до средине августа 1944. године, прошавши кроз све окршаје које је бригада имала у том периоду. А било их је безброј. Ја и још неки другови отишли смо на терен мнлешевског среза, где смо се прикључили фупи теренских ралника. Крајем 1944. године, основан је Мнлешевски олред, у којем сам једно време вршио дужност комесара чете и у његовом саставу дочекао коначно ослобођење наших крајева.

Вашице ЈЕВТОВИЋ

IV АЕО

*БОРБЕ V САНЦАКУ, СРБИЈЦ И
БОСНИ 1944/45. ГОАИНЕ*

ГРУПА БОМБАША ЈЕ УСПЕШНО ИЗВРШИЛА ЗАДАТАК

Априла 1944. године Трећа пролетерска (саиначка) бригада налазила се на простору између Плеваља и Бијелог Поља, где је водила жстоке борбе са Немцима, четницима и муслиманском милицијом.

Под снажним притиском бројно надмоћнијег непријатеља, Бригада је била принуђена да се повуче на десну обалу реке Таре и организује одбрану, са тежиштем у захвату комуникације Мојковац - Колашин.

Друш и 3. батаљон имали су задатак да по сваку цену сирече непријатељу прелаз преко моста и даље ка Колашину. Немци су са артиљеријом непрекидно тукли наше положаје са Бојне Њиве, а четници су покушаваш да заузму мост на Тари, који је врло упорно бранио 2. батаљон.

Једне вечери у први мрак команданг 3. батаљона наредио је да се баталјон прикупи на месту где је била 2. чета, нешто западније од моста на Тари, чији сам борац био и ја. Окупљеном батаљону командант је издао наређење за напад на Мојковац, с тим што је претходно требао ликвидирати четнике који су се налазили у бункерима између Мојковца и моста са леве и десне стране. Бункер на мосту - на десној обали Таре претходно су ликвидирали храбри борци нашег 2. батаљона. Затражио је бомбаше - добровољце. Први се јавио Радован Кубуровић, командир вода, столарски радник и члан КПЈ. Ондама за Радованом јавили су се Рамо Мурановић из Косатице, Амир Капић, такође из Косатице, и ја. Јавно се

и Миленко Ратковић, помоћник политичког комесара друге чете, али је командант рекао да је потребно да он остане са четом и да је довољно бомбаша. За командира фупе бомбаша одређен је Радован Кубуровић, а затим је фупа подељена на две подгрупе. Чим су подељене бомбе, командант нас је повео у непосредну близину моста и објаснио где се бункери налазе и како их треба ликвидирати.

Прва група: Рамо Мурановић и Амир Капшић, имала је задатак да ликвидира бункер, који је био на десној страни, а друга група: Радован и ја, бункер који се налазио лево и нешто даље од њега.

Напад је фебало извршити после одређеног сигнала. Бомбаша су заузели полазне положаје за напад непосредно уз мост. Чекање на сигнал за напад било је дуго као вечност. Најзад, на небу се појави црвена и зелена ракета и ми кренусмо у скоковима преко моста. Мост је био запречен бодљикавом жицом, тако да нам је то чинило извесне тешкоће. Настаде мукла тишина. Четници не отварају ватру, нису нас приметили. Неколико скокова и Рамо и Амир су испод првог бункера. Ја и Радован смо трећи пошли према другом бункеру.

Четници још не отварају вафу. Скоро истовремено одјекнуле су експлозије бомби. Мало смо сачекали. Из бункера се ништа није чуло. Брзо смо се уверили да у њима нема више живих. Рамо и Муран су такође успешно ликвидирали бункер. У оба бункера било је ликвидрано пет-шест четника. Тако је фупа бомбаша успешно извршила постављени задатак и отворила пут 3. батаљону за несметан пролаз ка Мојковцу.

После пребацивања батаљона преко моста у борби за Мојковац, развила се оштра обострана борба. Мојковац је био солидно утврђен. Четници су пружали жилав отпор и извршили неколико јуриша, који су били успешно одбијени. Поред велике надмоћности, располагали су и знатним бројем мина и другим аутоматским оружјем. Убацивањем у борбу 8. црногорске бригаде, отпор четника у Мојковцу био је сломио, после чега су се повукли на Бојну Ђиву и Улошевину. Трећи батаљон у садејству са 8. бригадом наставио је борбу са четницима

на Улошевини и Бојној Њиви на којој је вођена крвава борба уз из обостраних јуриша. Тек негде пре подне свим снагама 3. бригаде и 8. црногорске бригаде отпор четника је коначно сломљен. У паничном бекству повукли су се ка Бњелом Пољу и Пљевљима, уз велике губитке. Поред црногорских и санџачких четника, у мојковачкој бици учествовали су и бројни четници из Србије - дражиновци, љотићевци и недићевци.

Трећи батаљон, који је у мојковачкој бици испољио ванредну храброст, имао је четири погинула друга (заменика командира 1. чета Брану Дучића, командира вода Радована Кубуровића, десетара Радојнцу Средојевића из Велике Жупе и бориа Мустафу Капиџића из Косатице). Било је и неколико рањених другова, међу којима Мурат Аледаровић Пуљко, Марко Пушица, Владо Лазаревић, Душан Веруовић, Чедо Марјановић и Милојица Вуловић.

Тако је група бомбаша из 3. батаљона успешно извршила у мојковачкој бици постављени задатак, са великом тугом и жаљењем за изгинулим друговима. Била је то цена извојеване победе.

Миленко РААКОВИЋ

ЗАДАТАК ЈЕ УСПЕШНО ИЗВРШЕН

У току 5. маја 1944. године 3. батал>он је водио це-
Аога дана врло оштру борбу са Немцима у Влаци
(Јабука). Батал>он је бно подвртнут страховитој артиле-
ријској ватри из рејона Михајловице, од које је погинуо
старњи волник Милорад Петрушић, а рањен бораи Мн-
лика Пејовић и Вилотије Драгојловић.

После полне на Немце је извршен сновит јурнш, на-
ког чега су се повукли у угврђени рејон Шанац. У том ју-
ришу батал>он је заробио једну машинку, један пшштољ,
нешто пушака, муниције и бомбн. Осим тога, на бојншту
је оставио пет погинулих војника.

Целога дана нисмо ништа јели, па смо, порел замор-
ности, били и страшно гладни. Тек што смо сахранили
погинулог Милорала, Перо Чаравеша, интендант батал>о-
на, дотера вечеру. Силно смо се обрадовали. Одмах после
вечере команлант батал>она Бошко Шкрбовић наредил
збор. Мислили смо да ћемо се повућн у Камену Гору на
заслужени одмор. Команлант кратко саопшти нови зада-
так: »Другови, ноћас ћемо напасти Немце и четиике у
Селашници. Морамо лејствовати брзо«, рече он. - Какво
изненађење! - почеше се борци шалити.

Али, наређен>е - извршење. Одмах је извршен покрет
низ стрме надине Јунчевића преко Кушића бара и Јусо-
вића-куле ка Селашници. Ноћ је била мрачна. Посттали
смо од умора, а команла са чела колоне нас подстиче:
»Брже, брже«! Селашница је била од нас удаљена око 15
км. Акцију је требало извршити у току исте ноћн и по-

вући се у рејон Камене горе, како рече командант. Кол Јусовића куле наншли смо на муслиманску милицију из тог села којом је командовао Хасан Обућина из Звјезде. Чим су нас приметили, олмах су побегли не отварајући ватру. Покр>ет је још више убрзан. Негде испред саме Сел>ашнице (на Вуковом брду) командант издаде кратка наређења командирима чета тако што је прва чета имала задатак да нападне и ликвидира Немце у кафани Милана Топаловића, а друга чета да нападне четнике у основној школи Селашница.

Одмах после издатог наређења, тако рећи трчећн, нашли смо се пред објектима напада. Док је прва чета муњевитом брзином успела да опколи Немце у кафани, лотле је 2. чета наишла на четничку засједу на Звјезданској реци (на мосту), која је отворила ватру, а четници из школе са командантом Војком Брашњовићом на челу успели су да се извуку и побегну у правцу Селана. Арута чета је наставила са гоњењем, али без резултата.

Око кафе Топаловића прва чета је водила борбу, бацала бомбе у кућу, позвала опкол>ене Немце да се прелају и ватра је на крају прекинута. Шта се десило? На наше велико изненађење, кад је група бораца упала у кафану и позвала Немце на предају, јавили су се гласови на српском језику: »Друговн, инсмо мн Немци, ми смо Срби«. Какви Срби. помнслише борци, да није некаква варка.

Бамил Веснић, пушкомитра\>езац и веома храбар борац, упа\е у собу са неколицином другова и истера групу војника у немачкој униформи. »Ко сте вн«, упнта командир чете Миле Томашевнћ, Један ол њих олговори: »Мн смо немачка шуц-полнција. Немци су нас насилно мобилисали и довели овде да обавл>амо дужност некакве жанлар.мернје«. »Гадови н издајници једни«, повикаше борци чега, са захтевом да се одмах помлате. Не даде командант батаљона да се то изврши. Било је то за 3. батал>он право разочарање, јер то нису били Немци, већ домаћи издајници и слуге окупатора.

У тој борби заробл>ено је осам шуцкора, нсто толико пушака, нешто муниције и друге опреме. Губнтака ба-

тал>он ннје нмао. Рађена је само једна жена, Муслиманка, која је нревијена и остављена рађена у кући Меда Таса.

Приблнжава\а се и зора, те је батаљон због могуће ннтервенције Немаца из Пријепоља извршио покрет правцем Селашница - Јусовића кула - Влака - Камена Гора. У Каменој Гори шуцкори су нредатн командн бригаде, која их је након саслушања пустила кући.

Тако су храбри борци 3. милешевског батал>она у току 5. и 6. маја 1944. године успешно извршили два задатка: потукли Немце на Јабуци и заробили (6. маја) осам шуцкора у Сел>ашници.

Стеван ФИЛИПОВИЋ

НА ПОПРИШТУ КАМЕНЕ ГОРЕ

Комуникација Пријепол - Пљескве, за окупатора веома важна саобраћајница, била је у току НОР-а под сталним ударима јединица 3. пролегерске санчачке бригаде. И не само ње. Напад који је извршио 3. милешевски батаљон 7. маја 1944. године на Јабуку, Шанац, по својој жестини и испољеној храбрости бораца, а пре свега пушкомитраљезаца и бомбаша, остала ми је у трајном сећању. Наш напад на утврђени шанш на Јабуци није 7. маја успео. Немци, бацујући у борбу тенкове и уз подршку јаке артиљеријске ватре, одбили су напад батаљона. Батаљон је био присиљен да се повуче на ноложаје Влака, Јаблановица, са којих је могао Немцима пружити јачи отпор.

Негде у преподневним часовима, Немци, надмоћнијим снагама и у живом сну и у техници, извршили су снажан напад на положаје 3. батаљона у Влаку. Развила се оштра борба, борба прса у прса. Обострано јака ватра пушкомитраљеза и митраљеза и прасак ручних бомби дјеловало је заглашујуће, а шума је хучала као од потмулог земљотреса. Пушкомитраљесци у 1. чети били су Војо Томашевић, Чедо Марјановић, Милорад Петрушић и ја. Батаљон, иако бројно слаб, пружао је Немцима, који су упорио јуришали, солидан отпор и наносио им озбиљне губитке. У неравноправној борби у шумама Јаблановце погинуо је косећи Швабе убитачном ватром храбри пушкомитраљезац Милорад Петрушић, чини ми се родом из Мојковца, а рањени су моји помоћници Милика Пејовић и Војиновић, чијег се имена на жалост више не се-

ћам. Погинуо је тог 7. маја и боран Шућро Цидић, радник из Пријепоља.

Око полне 7. маја, водећи борбу на узастопним положајима, батаљон се повукао ка Каменој Гори. Крајем лана Немци су овладали Бњелнм Борјем, веома јаким положајем изнад засеока Кијановићи, а 3. батаљон се задржао на јужним падинама Бијелог Борја. Немци су се на поменутом положају почели ужурбано утврђивати, а 3. батаљон је врпио потребне припреме за предузимање противунапада.

Командант 3. батаљона Бошко Шкрбовић, 8. маја, око 14.00 часова, позвао је старешине батаљона и комунисте и нешто смркнута лица издао наређење за ноћни противнапад. Приликом издавања наређења очито се видела нанета увреда од команде бригаде за јучерашње повлачење са Јабуге, јер је командант, пошто је издао наређење, доста узбуђено рекао: »Ноћас ћемо влети ко се кукавички повлачио«.

Према издатом наређењу, 1. чета је имала задатак да нападне Немце на кључном положају у немачкој одбрани, котн 1482, док је 2. чета добила задатак да нападне немачко лево крило - источне палине Бијелог Борја, у sadeјству са једном четом 4. батаљона, којим је 3. батаљон за ту борбу био ојачан, да се забаци у позадину немачке одбране и дејством у лећа разбије Немце и олакша напад 1. чете која је водила крваву борбу за коту 1482.

Негде око пола ноћи чета се развила за напад. Да би подишла немачким бункерима, морали смо претрчати преко неких њива и ливала. Немци су нас открили и на правцу кретања испалили више ракета, осветљавали предтерен, а затим отворили јаку митраљеску ватру. Стрељачки строј чете подигао је немачким бункерима на дomet ручних бомби и тада отворио ватру из целокупног наоружања и бацио бомбе на бункере. Ноћ је била доста видна и тиха. Чуле су се само бомбе и митраљези. Имао сам осећај да све гори од силне ватре аутоматског оружја и експлозије бомби. Моја 1. чета је залегла испред бункера. Има и рањених. Лево од нас чула се јака, али краткотрајна борба и затим тишина. На том правцу напал је изводио 1. златарски батаљон, где је погинуо ко-

манлант батаљона Радомнр Ракочепић, његон заменик Видоје Рнолић и многи друго борни 1. златарског батаљона. На нашем десном крили дејствовала је 2. чета и чета 4. баталјона. Енергичним и смелим нападом, те једнишше усиеле су да пробију немачку одбрану па се забаце у позадину, дејством Немцима у леђа иачине у њиховом борбеном поретку дармар и пометњу и натерају их на повлачење ка Равној Гори. На коти 1482 Немци су и даље пружали огорчен отпор 1. чети. У таквој ситуацији прикупљене су све расположиве снаге батаљона и у праскозорје 9. маја извршен је одлучујући јуриш на коту. Бомбаши и пушкомитраљесци имали су у том јуришу главну улогу. Кота је заузета и на њој је остало 5 мртвих Немаца. Од немачких бомби тешко је у тој јуришу контузован бомбаш Милутин Дивац из Ивања, тешко рањен изузетно храбри пушкомитраљезац Бамил Веснић, раник из Пријепоља, који је касније подлегао ранама, а погинуо је борац Михајло Карачић из Чадиња.

Немци, вукући мртве и рањене, ујурбано су се повлачили преко Равне Горе и Јаблановице ка Јабуци. Батаљон је предузео гоњење, све до Равне Горе. Гонећи Немце на северним падинама Бјелог Борја, тешко је у главу рањен борац Смајо Хашимбеговић, који је и у ранијим борбама испољавао примерну храброст.

У тешким и крвавим борбама које је батаљон водио 7, 8. и 9. маја на поменутих положајима са најмоћнијим непријатељем, и у живој сили и у техници, сви борци чете и батаљона показали су изванредну храброст и овога пута на поирншту Камене Горе потукли мрског окупатора и показали како се борс Титови пролетери.

У борбама на положајима Влака, Јаблановица, Бијело Борје, 3. батаљон је имао 8 бораца избачених из строја, од којих 4 мртва и 4 рањена. Немци су имали већи број мртвих и рањених, а 5 мртвих војника оставили су на бојншту Бјело Борје.

Велимир ПОТЕЖИЋ Леко

СПЕЦИЈАЛИСТИ ЗА УБАЦИВАЊЕ У НЕПРИЈАТЕЉСКУ ПОЗАДИНУ

Убацивање у населена места и у позадину непријатељског борбеног поретка за 3. батаљон није представљало велики проблем. Имао се утисак да је тај батаљон специјализован и предодређен за такве акције.

У борби за Мојковац и на Бојним њивама (19. и 20. априла 1944. године) успео је да се ноћу провуче кроз њихов борбени поредак, обиде главне положаје на преводу Бојне њиве и из позадине нападне четнике. Батаљон је потпуно изненадио четнике, тако да је у првом налету овладао овим значајним преводом на путу од Мојковца према Прошћењу. Када смо се нашли у позадини четника, на челу наше колоне налазила се једна десетина са Јованом Томашевићем, а непосредно иза нас био је командант батаљона Бошко Шкрбовић. Приметила нас је четничка иатрола и вичула: »Ко је тамо?« Одговорили смо: »Четници«, не сећам се којег корпуса. Бошко је наредио да један пође према њима и баци бомбу на њих. То је и извршено, а затим се батаљон разврстао за напад. У току кретања ка главним положајима наишли смо на једног четника коме се заглавио метак у цев. Када смо га упитали: »Шта ту радиш?« - он нам је објаснио о чему се ради. На захтев да ћемо му то учинити, он нам је дао пушку. Тада смо му рекли ко смо. Касније смо сазнали да је био припадник Недићеве војске.

У борбама за Мојкован, Улошевине и Бојне њиве 3. батаљон је имао 7 погинулих и рањених бораца и руководиоца, међу којима и командира 1. чете Бранка Аучића Анку, који је храбро погинуо у борби за Мојковац.

Борци 3. баталјона после чишћења оружја

У борби за ослобођење Пљеваља (октобра 1944. године) 3. батаљон непримећено је ушао у град пре него што су заузета јако утврђена спољна обезбеђења. Батаљон је кренуо касно ноћу са Илиног Брда, левом обалом Беоћне и непримећено пришао мосту на тој реци преко којег воли пут у град. Знали смо да са супротне стране моста истоји бункер, који су још Италијани изградили. На мосту смо приметили стражу која се кретала са јелне на другу страну моста. Када је дошла на нашу страну, жнве смо их похватали, а затим смо журили преко моста да бисмо пре пришли бункеру. Посада бункера је затечена на спавању, тако да смо отворили пут према Стражици (једио узвишење на улазу у град) и граду.

На Стражици су били уређени положаји за одбрану, али су у рововима била само дежурна оруђа са послугом. Те малобројне посаде су отвориле ватру тек када смо ми упали у њихове ровове. Посале су брзо ликвидирани, али је то узбунило четнике и они су трчали да што пре поседну унапред уређене положаје, не знајући да су партнери у тим рововима. Отворили смо ватру са блиског од-

стојан>а. Када су почелн бежаги, ми смо за н>нм ушли у град и без већег отпора избили код болнице, односно на перифернју града и путу према Чајинчу. Збуњени и изненађени четници су напустили град без организованог отпора и уз велике губитке. У безглавом бежању оставили су рањене, погнуте, опл>ачкану стоку, па чак и један камион, у којем се налазила већа количина Недићевог новца.

Пре сванућа је град био ослобођен, али је наш батал>он лобио наређење да што пре напусти град и да се иовуче истим правцем куда је и дошао. тј. према Илином Брду. Разлог за то смо сазнали тек касније - Ловћенски партизански одред није заузео јако утврђење на левој обали Беотине (Пљешевицу), које доминира једним делом града. Наш батаљон је непримеђено ноћу прошао поред тог узвишења при уласку у град. Међутим, дању је било веома тешко вратити се преко моста близу падине Пљешевице, одакле се могао ефикасно тући ватром излаз из града према Илином Брду. Ипак смо имали срће. У раним јутарњим часовима долином Беотине спустила се ниска магла, тако да смо се извукли скоро непримеђено и без губитака. После пар дана поново смо нанали и ослободили Пл>евл>а.

То је изванредно испланирана акција, где је тако рећи без губитака ослобођен град. Трећи батаљон је имао значајну улогу и задатак, који је успешно реализовао. Фронтални напад на Пл>евл>а, око којег је било више утврђења, и отворени простор захтевао би јаче снаге и веће губитке.

Укупни губици код три батал>она у борбама за ослобођење Пл>евања износили су 9 популних и 16 рањених бораца и руководилаца. Четници су имали 150 мртвих и 200 рањених.

У чувеној борби на Савином Лакту 25/26. новембра 1944. године, 3. батал>он је убачен из позадине и с лећа је напао немачке снаге. Изненадни напад 3. батал>она и брз продор у центар борбеног поретка и немачке снаге су брзо биле разбијене и одбрана у целини дезорганизована. У првом налету батал>он је савладао снаге у одбрани, а затим се нашао у рејону распореда њихове коморе

н командног места. Том приликом је разбијена и лелом уништена групација од око 600 Немаца и заплењено 15 камнона са опремом, 30 пушкоматралеза, 8 лаких противтенковских топова и већа количина муниције. У тој борби, бригада је имала 8 погинулих и 15 рањених бораца, међу којима је био и Душан Филиповић, командир вола у 3. батаљону.

У борби за ослобођење Пријепоља, 29. септембра 1944. године, 3. батаљон је 28/29. септембра прегазио Лим у рејону Дренове и из позалине, са правца Барица, у зору напао четнике с лева и тако у великој мери ложио бржеме наступу бригаде која је напредовала Пријепоље са десне обале Лима. Појавом 3. батаљона у позадини, четници су убрзали повлачење према Пљевљима, при чему су претрпели велике губитке. У последњим часовима 29. септембра дошло је до краћег међусобног судара 1. и 3. батаљона, када су се четници неприметно извели из окружења - 1. батаљон је наступао из Пријепоља у правцу Барица, а 3. батаљон из правца Барца ка Пријепољу. До јачег сукоба и већих губитака није дошло, јер је 3. батаљон, пре непосредног јуриша на положај 1. батаљона, приметно да супротна страна бацила енглеске бомбе (једна неексплодирала бомба је пала у наш распоред), а такву врсту бомби примили смо у Бистрици при поласку у напад на Пријепоље. Одмах смо повикали: »Ко је тамо!«. Мислим да су знаци распознавања за 28/29. септембар били: »Крајо« - »Митуша«. То су имена команданата батаљона. Они су одговорили »Крајо«. Уместо јуриша, тала смо се изгубили са борцима 1. батаљона, са којима смо често садејствовали у великом броју борби.

Борбо НОВОСЕЛ

САМО ДА ГА ЖЕНА НЕ СТРЕЉА

Јула 1944. године 3. батал>он Треће пролетерске (санџачке) бригаде преко Шербетовца уђе у Црквене Тоце. Мног л>уди почеше бежати испред наших бораца у шуме. Једнн беже што су били у четницима, а други да не буду мобилисани. Поред осталих, бежао је и Миканло Пушоњић из Црквених Толаца. За њих потрча Милена Рудић, саинтетски референт батаљона. Стигне га пред једном пећином. Мислећи да је четник, потера га пред собом у команлу батаљона.

Пита Милена Микаила где му је иушка и кокарда, а он уплашен, одговара да нема ни пушку ни кокарду, јер није четник. Милена му није веровала и упорно га је питала где му је пушка. Да би га што више заплашила, изнад њега је испалила један рафал из машинке. Микаило падне на пут и сав уплакан почне молити да га она не стрел>а. Срамота га, каже, да га стрел>а жена, јер он је Црногорац.

Аотера Милена Микаила у штаб батал>она и рапортира: »Ухватила сам бандита, али пушку је сакрио«. Микаило изbezумљено глела свуда по соби, па кад ме угледа, као да га сунце огреја, иовика: »Драго, кумим те богом, немој да ме жена стрелја! Нека ме стрелја неко од људи. Знаш, ја сам Црногорац«.

Сви смо се насмејали. Знали смо да Микаило никада није био у четницима. У наше село је дошао из Пушоњске Баре од Таре и био се призетио за једну сиромашну жену у Тоцима. Рекао сам да га неће стрелјати ни човек ни жена и дали смо му нешто да једе, али он није ни окусио. Стално испод ока гледа у Милену и њену машинку.

Кад је ношао кућн, замолно је домаћина те куће Милоша Стиковића да га отпрати, јер, вели, убиће ме она, па куд ће ми образ и на овом и на оном свету.

Драго СТИКОВИЋ

ОСЛОБОБЕЊЕ ВИШЕГРАДА

Ослобођењем Пљевала, Пријепоља и Прибоја, 3. пролетерска (Санџачка) ударна бригада је створила већу слободну територију као солидан војно-политички ослонац и већу слободу маневра за даља дејства у правцу Дрине и Сјенице, где је требало потпуно дотући четнике и муслиманску милицију. Имајући то у виду, штаб 3. пролетерске бригаде се определио да најпре енергичним дејствима у правцу Горажда и Вишеграда уништи четничке снаге, а затим да крене према Сјеници и општини муслиманску милицију.

У вези са таквим опредељењем, штаб бригаде, са 1. и 3. баталјоном, кренуо је од Пљеваља ка Рулом и Вишегалу. У току покрета, 8. октобра 3. баталјон је наишао на слабији отпор четника у Рудом, који је брзо сломио. После тога, покрет је настављен према Вишегалу и до 4 часа после пола ноћи 9. октобра оба баталјона су стигла у село Аринско, одакле су кренула у напад.

Први (Златарски) баталјон је добио задатак да са северне стране града нанадне спољно обезбеђење и спречи извлачење четника у том правцу и према западу. Тиме је практично полукружно опкољен град из којег се могло одступити само преко моста на Арини или савлађивањем реке.

Трећи (Милешевски) баталјон је добио сложен и тежак задатак - да наступа десном обалом Дрине, дуж ишта и пруге и да непримећено уђе у град, заузме мост на Дрини и тиме пресече одступницу четницима. Делом снага ће поселити главну улицу која се протеже дуж целог

града и да уништи главнину снага у самом граду. Ра.и што бољег маскирања бата.онска комора је остала у рејону пилање.

У заповестима команланта батал.она, Митуше Томашевића, и командира чета посебно је потенцирано: да тајно, без отварања ватре, ликвидирамо четничке страже и иатроле на правцу кретања и у самом граду; да по могућности заробимо четничке штабове, а посебно штаб Милешевске четничке бригаде, и да се у току борбе у граду не излази на улице, већ да се отвара ватра из унапред поседнут.ч заклона.

У Вишеграду се налазило око 400 четника, 250 младих и девојака, чланова равногорске омладине и неких политичари, идејне присталице четника и слуге окупатора, које су четници волили са собом.

У току покрега батаљона према граду на мосту и у граду ликвидирано је неколико стража и патрола, без отварања ватре. На једној од стража били су Италијани, једна четничка стража је ухваћена на спавању, а остале су похватане и заробљене. Дејство батаљона се одвијало према унапред прецизираном плану скоро у целини - носеднут је мост на Дрину и најважније раскрснице дуж главне улице и остали објекти. За све време још увек четници нису дали узбуну нити су знали да су партизани ушли у град и блокирали све излазе из њега.

Борба је отпочела нападом 1. батал.она и у том моменту су четници узбуњени и у граду. Из кућа, у којима су били смештени, појурили су према мосту и из споредних улица на главну, где су дочекани снажном ватром. Борба је практично истовремено почела по целом граду и са периферије. Збунена маса четника је неорганизовано, по фулама, покушала заузети мост и наћи излаз из фада у било којем правцу, што им није успело. После краћих уличних борби са разбјеним фулама четника, фад је био ослобођен и највећи број четника заробљен. У неким четничким штабовима, познати злочинци, да не би пали у руке партизана, извршили су самоубиство.

У току борби у фалу батаљону се предала и фула енглеских pilota које су четници водили са собом. Били су сретни када су видели да су пали у руке партизана.

Ишли су са нама све до Пљеваља, а касније су послати у Италију.

Одмах после сванућа наређено ми је да са групом војника одем на железничку станицу и да уништимо исправне локомотиве и најважније уређаје у станичној згради. Локомотиве смо гађали противтенковском пушком и тако уништили главне делове, а затим смо ушли у станичну зграду. Један од железничара нам је показао који су то главни уређаји, али пре него што смо гађали у њих рекао нам је да из правца Горажда долази воз, али да он не зна ко је у њему - могуће да су четници или нека беканија из Санцака. О томе смо одмах обавестили штаб батаљона.

Батаљон је одмах посео положај према прузи и изнад тунела који се налази испред улаза у железничку станицу.

Нешто око 10 часова, у град је ушао из правца Горажда воз пун четника. Машинновођа је зауставио воз испред тунела и побегао у један пропуст. Још пре заустављања воза, који је у композицији имао 3 путничка вагона, непосредно уз локомотиву, и око 50 теретних вагона - највише са отвореним платформама, четници су приметили да се у граду налазе партизани. Викали су: »Партизани, вратите воз назад!« Наша комора је у то време долазила у град из истог правца, па су њих четници прве приметили.

Када је воз стао, отворена је ураганска ватра на тако фуписане четнике. Преживели четници су највећим делом бежали назад дуж пруге и у том правцу се извукла мања фупа са командантом Нововарошке четничке бригаде Вуком Капитовићем на челу. Неколико стотина метара дуж пруге прагови пруге се нису видели од лешева четника.

На возу се налазила целокупна ратна опрема четничке бригаде. Заплењено је 17 миђаљеза и пушкомитраљеза, 4 минобацача, око 70 коња, велике количине муниције и друге опреме.

Борбом у Вишефаду су практично и физички коначно дотучени санцачки четници - потпуно је уништена Нововарошка четничка бригада, а и главни део Ми-

лешевске и Плевалске четничке бригаде. Четници су у Вишеграду имали 265 погинулих и 260 заробљених. Поред тога, похватани су и неки организатори и идеолози четништва и око 250 чланова равногорске омладине које су четници водили собом.

То је била сјајна победа 1. и 3. батаљона 3. пролетерске бригаде и велики допринос у ослобођењу Санцака од организованих четничких банди и великог дела њихових присталица, политичких вођа и идеолога.

Такав успех и укупни резултати ове борбе су остварени првенствено због изванредне идеје маневра и смелог плана употребе оба батаљона, а посебно трећег.

У борби за ослобођење Вишеграда, 1. батаљон и 3. батаљон су имали 7 погинулих и 8 несталих бораца.

У саставу батаљона су се налазили, највећим делом, стари, искусни и у више борби прекаљени борци и старешине.

Ворно НОВОСЕЛ

БОРБА НА ЈАБУЦИ И РУШЕЊЕ МОСТА НА ДРИНИ

Послије жестоких борби за ослобођење Пљеваља, Штаб наше бригаде је добио обавјештење да се усташе и Нијемци концентришу у околини Горажда. У вези са тим, 4. батаљон је добио задатак да настави протјеривање четника у правцу Чајнича, послије чега је требало порушити мост на ријеци Дрини код Горажда, да би се осујетили њемачки покрети у правцу Чајнича и Пљеваља.

Ујутро, 4. октобра 1944. године, борци 4. батаљона су стигли у Чајниче. Тамо су се сусрели са страшним призором. Група избезумљених, у браду зараслих људи, трчала им је у сусрет. Били су то сељаци из околине који су без никаквог увода почели да запомажу: »Браћо, другови, у помоћ! Више породица и њихових чланова је опкољено. Давају смо отпор, али даље не можемо. Хране је нестало, а и муниције. Немамо више снаге, изменогли смо. У току наредног дана усташе ће све поклати уколико их другови, не спасимо. Непријатељ је запосјео висораван Јабуку изнад Горажда, а народ се налази у шуми лијево од усташког логора. Са свих страна је опкољен. Овдје нас има седам наоружаних, а изнад Горажда нас чека још око четрдесетак наоружаних људи спремних за борбу. Они су из села око Јабукe и одлично познају терен. Знају све заобилазне путеве«.

Стајао сам, слушао и посматрао та несрећна лица људи. Слушају су и остали чланови батаљона и радознали се окупљали око сељака и штаба. Саслушавши сељаке и њихова запомагања, осјетила се на лицима бораца јака

желџа ла помогну тим несрећним лџудима, јер је у опкоље-
ној фупн било много лјеце, жена и стараца.

Валџало је ризиковати, јер о том новом задатку не мо-
жемо да обавијестимо Штаб бригаде. Времена за одлага-
ије иије било. Послије краћег договора са члановима
Штаба батаљона, нарећено је команлирима чета да бор-
цима саопште нови задатак. Задатак батаљона је био те-
жак. Требало је за кратко вријеме ирећи 30 километара
и напасти усташки логор, негдје око 1 сат послије посла
иоћи.

У батаљону је било лоста болесних и изнемоглих бо-
раца, али се нико није јавио да жели остатн са комором.
Колона је кренула на новн задатак са пјесмом на уснама
и мржњом у срцима, мржњом према крвавом неприја-
телџу. У колонн се чуло само: »Брже, брже...«

У први сумрак батаљон је стигао у Горажде, гдје је
нанравио мали одмор. Потом смо прешли Арину. Одмах
преко Арине, отприлике на један километар, сусрела нас
је фупа сељака за које смо већ знали да су нам једина
помоћ. Била је то фупа младића спремних за борбу.
Како су ти младићи одлично познавали терен, свакој де-
сетини дали смо по једног сељака из фупе.

Младићн из фупе су нам дали нсцрпне податке о
томе глје се налазе усташе, колико нх има, како су рас-
порегени. Сазнали смо да је то једна сатнија, да је зало-
горовала на Јабуцн код Горажда, да су на јужним пади-
нама и да су истурили тешке митраљеџе свугдје око ло-
гора. Партизане вјероватно нису очекивали, а фупа на-
оружаних сељака није им значила ништа.

Аонета је одлука за напад. Борци су се снабдјели до-
вољном количином муниције, ручним бомбама и фаната-
ма за лаке и тешке мннобацаче. Свака чета је имала до-
ста аутоматског оружја. Скоро сваки пети војнк је имао
аутоматско оружје. Пратећа чета је имала у свом саставу
3 тешка мннобацача и 5 тешких мнтраљеџа.

Чете су нападале у колонама. Јелна чета је забачена
иза леђа непријатељу на комуникацији Рогатица - Јабука.
Задатак: напасти усташе из позадине. Остале двије чете
нападале по водним колонама да бн се лакше провук-
ле кроз стијене и пришле ближе наложеним ватрама. На-

иал је гребаи\о да почме тачно у један сат послнје иола ноћи ирема сигналу: двије црвене ракете.

Командир минобацачке чете Радоман Топовић је добио задатак да постави минобацаче југозападно од висоравни Јабука, и то што ближе усташком логору, да би минобацачка ватра била што ефикаснија. Радоман Топовић је био вјешт, храбар и искусан минобацачлија.

Колоне са воличима су кренуле под Јабуку, а одатле свака чета и вод у свом правцу. И чланови штаба су распоређени по четама. Због слабе видљивости и добрих водича, све чете су успјеле да се увуку између логорских ватри, и то неопажено. Командири 2. и 3. чете су успјели да помоћу курира ухвате везу са команлантом батаљона и тако обавијесте да су борци успјели да се привуку и да, приковани за земљу у непосредној близини непријатеља, чекају команду за напад.

Тачно у један сат дат је знак за напад. У истом тренутку одјекнуло је стотинак ручних бомби и мнобацачких граиата, а осута је и снажна ватра из аутоматског оружја, уз повике са свих страна: - Ура, напријед, пролетери! Хватајте живе! Заломи Трећа иролетерска! То је усташе јако збунило и дезоријентисало. Велики број непријатељских војника није ни покушао да узме оружје, а камоли да га употреби, него су се дали у панично бјекство. Чак је и официр заборавио да команлује, него се и он дао у бјекство, и сударио се са командантом батаљона. Ухватили смо се у коштац. Како смо били близу стијене, пријетња је опасност да одемо низ стијену. Успио је да ме уједе за лице, што ме јако забољело. Таман да ме савлада. Прнтрчао је курир Гаврило Дубљевић и убно усташког официра.

Прогонили смо и убијали усташе све док нијесмо ослободили заробљено становништво. У том окршају непријатељ је имао велике губитке. Јабучка висорава је била прекривена усташким лешевима, оружјем и муницијом. Шест усташа је заробљено.

Послије завршетка битке, пришли смо збуњеном становништву. Ти луди су били јако узнемирани, изнемићени и врло неповјерљиви. Нијесу нјеровали да су слободни, нијесу вјеровали да смо ми партизани, њихови осло-

болиоци. Кала су се мало прибрали и схватили праву истину, настало је опште весеље. Око малог курира Дубљевића окупили су се млађи његовог узраста, којих је највише било у логору.

Кала се одушевљавање стишало, прелази смо селацима заплићено оружје, муницију и храну, а предали смо им и 6 живих усташа да им онн суде.

Овај наш изненадни напад потпуно је збунио непријатеља и пореметио му све планове. Непријатељ је имао за циљ да пређе Дрину и тако стигне у Чајниче. Међутим, Дрину никада више непријатељ није прешао.

Овај велики успех смо искористили да без знања Штаба бригаде одложимо рушење моста на Дрини код Горажда за неколико дана, јер је требало да се становништво пребаци на десну обалу Дрине.

Нијемци, који су се налазили у Рогатици, сазнавши за овај пораз усташа, одлучили су да одмах крсну са моторизацијом на Јабуку, а одатле у Горажде, да би спречили рушење моста на Дрини. Међутим, и тај план им је пропао. Нијемци су стигли у Горажде и покушали јуриш преко моста испод којег је било постављено 60 килограма динамита. Једно вријеме експлозив је затајио, а онда, као по команди, када су Нијемци били напред моста, динамит је експлодирао и за трен ока мост је био прекривен лешевима. Неког од њих је и Дрина однијела. Нијемци са друге стране моста једно вријеме су се притајили. Замјеник команданта батаљона Драго Лучић добио је задатак да са минером и још двојицом бораца поново активира постављену мину. Лучић је потпуно овај задатак извршио уз подршку чете која га је штитила. Тако су и последњи остаци моста бачени у ваздух.

Послије те **борбе**, као и после сваке друге, утврђују се губици. Ми смо имали четири мртва борца и осам теже и лакше рањених. Усташе и Нијемци су имале преко 100 мртвих и много више рањених, а изгубили су и велике количине оружја и разног материјала.

Милиш ПЕРУНЧИН

ОСЛОБОДИЛИ СМО СЈЕНИЦУ

Трећа пролетерска (с^ниачка) брнгала, са два баталона, и са Седмом црногорском омладинском брнталом »Будо Томовић« и два батаљона Пете саниачке бригаде, напала је ноћу између 14. и 15. октобра 1944. године Сјеницу. У граду су били четници и муслиманска милиција - легња Кремптер. Борба за ослобођење града отпочела је око пола ноћи и трајала је све до зоре. Мањи број Немаца, који се налазио у граду, заједно са милицијом и четницима, пружно је жилав отпор. Борци помену-те три брнгале били су опколили град. Обруч се сви више стезао. Непријатељ се после вишечасовне борбе повукао у правцу Новог Пазара и Тутина. Највећа борба за ослобођење града водила се на Шанчевина. Ја сам био водич, јер сам рођени Сјеничанин и добро сам познао град. Са командантом Другог батаљона Крајимиром Грбовићем Крајом, дошао сам на Петљански шанац. Овде се непријатељ фчевито бранио. У борби за ослобођење града ја сам се као борац ливио храбрости мога команданта батаљона, који је на челу батаљона јуришао на непријатеља, док сам ја као водич за њим ишао. Под на-цгам притиском непријатељ се из Шанчева повукао а ми смо се фуписали и извршили напад на центар града. Том приликом у центру града састали смо се са борцима Седме црногорске омладинске бригаде. Град је ослобођен. Његово ослобођење огласио је са црквене звонаре меш-таин првоборац Исидор Чоловић.

Народ Сјенице нас је дочекао са радошћу, изашао из кућа на улице и поздрављао нас љубећи нас и флећи као

своје ослободиоце. Заједио са народом ми борци из Треће пролетерске (санџачке). Пете санџачке и Седме црногорске прославили смо то на улицама у ифи и весељу. Мојој радости није било краја, јер сам се после дужег времена срео са мојим пријатељима и познаницима, комшијама у фаду. Посебно ми је остао V сећању сусрет са Милутном Поновићем, који је, колико ми се чинио био комесар батаљона. Њега сам упознао у Сјеници за време бивше Југославије, као студента, комунисту и човека који ми је улио прве идеје о комунизму. У свануће, пошто је фад ослобођен, престала је моја обавеза као водича. Ја сам то искористио и пошао да обнђем мајку. Како је моја кућа била у близини турског утврђења, које се звало Град, наишао сам на партизанску заседу. Нису ме позвали, па су ме питали за знаке распознавања. Те знаке сам ја заборавио и био сам разоружан и »заробљен«. На моју срећу, на коју је наишао друг Селмо Хашимбеговић. Пошто ме је препознао, наредно им је да ме пусте и да ми врате оружје. Задржао сам се кратко код куће, па сам се вратио у јединицу. У фаду смо се задржали 10 дана. За то време смо извршили префес свих кућа из којих је понеко учествовао у непријатељским редовима. Скупили смо доста пушака, бомби и разне муниције.

Ослобађајући Сјеницу, ми смо ослободили из затвора Марка Триковића, Алексу Бабића, Тома Карличића, Божа Тринковића, Слоба Пеграљевића и Вукашина Грелића, које је непријатељ ухапсио и држао као таоце, јер су очекивали наш напад и ослобођење фада.

За 10 дана, колико је Сјеница била ослобођена, извршена је мобилизација око хиљаду и сто бораца, међу којима је било доста добровољаца. Сви су они попунили трећу, четврту и пету санџачку бригаду. Овим је и Сјенички срез испунио свој велики дуг и дао велики допринос за коначно ослобођење земље.

С обзиром на то да су Немци и муслиманска милиција и четници вршили свакодневно нападе на наше положаје, ми смо се после 10 дана, тј. 25. 10. 1944. године

повукли из града на нове положаје према Пријепољу и Новој Вароши. Приликом одступања из Сјенице, тешко су рањени Ралоје Вукчевић из Седме црногорске и Бахта Пурковић из Треће пролетерске (санцачке) бригаде, а погинуо је Сјеничанин Тошо Трипковић, младић од двадесетак година, тек ступио у партизана. Распоређен је за помоћника топџије. Приликом пребацивања топа преко реке Грабовице у самом граду, топ је у реци нагазио на мину, која је разнела и топ и њега.

М-иорад КЛРЛИЧИЋ Мим

ПЕТИ БАТАЉОН ПОНОВО У СТРОЈУ

Кад је 5. јуна 1942. године формирана 3. пролетерска саниачка бригада, имала је у свом саставу пет батаљона. Касније је Трећи батаљон расформиран.

На Сутјесци Петн батаљон, и поред озбиљних губитака, успео је да се пробаци за источну Босну и уђе у састав 2. пролетерске бригаде.

После пете непријатељске офанзиве, 3. брпгала је реорганизована и преформирана у четврти батаљон. Пети батаљон, одлуком команде 37. дивизије, формиран је поново тек половином новембра 1944. године. Из постојећих четири батаљона 3. бригаде извучен је командни кадар за 5. батаљон. Тако је Четврти (бјелополски) батаљон дао команданта Арага Лучића и обавештајног официра Раленка Кораћа; Трећи (милешевски) батаљон дао је комесара батаљона Велимира Потежицу Лека; Аруги (пљеваљски) батаљон дао је заменика команданта батаљона Бранка Босовића; Први (златарски) батаљон дао је заменика команданта батаљона Милка Млађеновића; Четврти батаљон дао је за руководиоца СКОЈ-а Милију Обрловића и за интенданта батаљона Илију Обрадовића. За командире чета одређени су: за командира 1. чете Миланко Гомнлановић, за командира 2. чете Анефија Шековић и за командира 3. чете Комнен Босовић.

Комесари чета и помоћници комесара чета били су: Василије Бановић, Бранко Лабовић, Милоје Стевовић, Вукола Морачанин и Милосав Тасовић.

Јелан број десетара и војника постављен је из постојећих батаљона. У целини узев, мали број бораца био је у батаљону са борбеним искуством. Батаљон је био

формиран од бораца из одрела и оних који су били мобилисани из свих срезова Саниака.

Званично формирање баталјона извршено је у Плевљу. У строју је било око 150 бораца. Наоружање у баталјону било је скромно, без митраљеза, коморе и конџа.

После формирања баталјона, наредбом Штаба бригаде, баталјон је упућен на Боланиће, пре свега ради извођења борбене обуке и организационог учвршћења. Баталјон је, повремено, изводио и мање акције нападајући четнике око Металке, Побраћа, Ковача и Буковице. Поред извођења вежби, припремао се баталјон и за касније озбиљније акције. Уследило је и наређење за напад на Немце. Кроз Плевља је баталјон промарширао чврстим стројем корак по корак. Прве борбе са Немцима баталјон је имао на Јабучи, Савином Лакту и Брашанском брду.

Тако је из борбе у борбу стицао све веће искуство, чврсто се и сазревао за тежак окршај.

Наредбом штаба бригаде за 8, 9. и 10. јануар, баталјон је добио задатак да, дејствујући правцем Брашанско брдо - Икановац - Душмановићи - Пријепоље, разбије Немце на правцу напада и одбани их на левој обали Лима.

Немци су особито пружили јак отпор на положају Икановац и Градина. То су, у ствари, били кључни положаји за одбрану Пријепоља. Смелим и одлучним нападом бораца 5. баталјона, Немци су били на тим положајима разбијени, после чега су се повукли преко моста на десну обалу Лима. Борци 5. баталјона избили су на левој обали Лима у рејону старе болнице - Шековића-поље. Даљи напад, наредбом команде бригаде, обустављен је.

Тако је Пријепоље снагама 1, 4. и 5. баталјона ослобођено.

Први и Четврти баталјон напали су на Пријепоље са десне обале Лима, ослонцем на Кошевини. У тим борбама, нарочито се истакла 1. и 3. чета којима су командовали командир Гомзлаповић и Носовић. О борбама и успесима 5. баталјона за ослобођење Пријепоља говори и факсимил у прилогу под »ђ«.

Тако је 5. баталјон наставио борбену традицију свог претходног јуначког 5. баталјона и постао равноправан са осталим баталјонима у саставу 3. пролетерске саничке бригаде.

Велимир ПОТЕЖИЦ

УЧЕШНЕ БЕЛОПАЛАНЧАНЕ У 37. САНЦАЧКОЈ ДИВИЗИЈИ

Белопаламачки срез ослобођен је 11. октобра 1944. године. Омах после његовог ослобођења формирани су народноослободилачки одбори и изабрана руководства свих друштвено-политичких организација у селима. Пре тога формирана су и сва среска руководства друштвено-политичких организација и народне власти. Прва мобилизација војних обвезника рођених од 1914. до 1927. године извршена је половином новембра исте године. Тачније, 14. и 15. новембра формирана су четири допунска батаљона, а то у Белој Паланци, Аоњој Коритици, Моклишту и Сињу. Сваки од тих батаљона имао је по четири чете и бројао је око 450-500 бораца. У штабовима батаљона били су официри из Војног подручја пиротског округа, а остали руководни кадар био је из састава резервних војних старешина бивше југословенске војске. Сви штабови батаљона вршили су посебну обуку мобилисаних бораца према предвиђеном програму добијеном од Војног подручја пиротског округа. У току обуке, неколико пута су долазили официри из Војног подручја и руководиоци белопаланачког среза и тражили да се јаве добровољци за Ратно ваздухопловство и друге специјализоване родове наше армије. Јавило се близу 200 младих. Многи од њих после ослобођења остали су у ЈНА, а међу њима је доста оних који су ностали пуковници, потпуковници, капетани...

Допунски батаљони су остали на територији среза до почетка децембра, а онда су се сви батаљони окупили

Поручник Милован Пејановић изводи обуку младих војника на минобацачу

У Белој Паланци, одакле су са железничке станице кренули возом до Ниша. После неколико дана, из Ниша, са Пироћанцима и Бабушничанима, кренули смо возом према Санџаку. После једнодневног задржавања у Крушевцу, возом смо допутовали до села Врбе код Краљева, а одатле смо пешице прешли преко срушеног моста у Рибници код Краљева. Овде смо се задржали два дана, а потом пешице преко Ушћа, Рашке, Новог Пазара, Сјенице и Златара дошли до Нове Вароши. У Ушћу су нас дочекали представници 37. санџачке дивизије. Један од њих, не сећам се имена, говорио нам је о циљевима борбе и коначном ослобођењу и охрабрио нас. Његов говор је праћен дуготрајним аплаузом. У Рашкој смо распоређени у посебне чете. Додељени су нам пратиоци из 37. дивизије, који су нас даље пратили до Нове Вароши. Пут је био тежак. Падао је снег. Били смо слабо одевени. Ао биједи смо успут врло мало хране, а ми смо издржали. У Новој Вароши смо преноћили, а сутрадан су нас постројили у црквеној порти и код стругаре. Ту смо сви по-

јединачно распоређени у Трећу, Четврту и Пету НОУ бригаду. Одатле смо отишли у Ралопњу, где смо распоређени по баталонима.

Приликом распоређивања у јединице у Новој Варош, тражили су да се јаве сви они који имају завршен факултет, гимназију или неку другу средњу школу. То је учињено због тога да би се правилно распоредио новопристигли кадар. У Радоињи, приликом распоређивања по баталонима п четама, тражили су да се јаве они који имају неки занат (потковичари, обућари, фризери, грађевински радници, везисти итд.).

Могло би доста да се каже о борбама Треће, Четврте и Пете бригаде, у које смо распоређени, и о нашем учешћу у тим борбама. Међутим, ја ћу нешто рећи о борбама наших бригада после ослобођења Сарајева. Моја Трећа бригада је после ослобођења тог града наставила да гони непријатеља до Рајловца. Ту смо два дана водили борбу за ослобођење тог места. После вшечасовне борбе, Немци и усташе су се повукли, уз велике губитке, према Високом. Наша бригада је имала незнатне губитке. У Високом је, како се причало, било око 12.000 Немаца и усташа. Тај фал смо, после тешких борби, ослободили 9. априла. У борбама за град фашисти су убили много непријатељских војника, а доста је било и заробљених. У ослобађању града погинуло је много рањених неколико наших бораца.

После ослобођења Високог, наша бригада лобија покрет за Власеницу. У тај градић у источној Босни стигли смо усиљеним маршем и запосели положаје да бисмо осујетили пролет четника из источне Босне преко Дрине у Србију. Када смо стигли у Власеницу, добили смо после три дана ручак и вечеру. Биле су то богате порције: пасуљ са месом и бели хлеб. Екипа моје Прве чете, Првог батаљона, извела је културни програм за мештане и борце у Власеници. Сећам се, јер сам и ја учествовао у извођењу тог програма, сала је била пуна. Извели смо неки скоч и хор је отпевао неколико партизанских песама. У току извођења ишао је културни програм, четници су напали на фашисте. Преклинули смо приредбу и прихватили борбу са четницима. Пуцањ је на све стране. Борба се

водила скоро пуна два сата и ми смо успели да потучемо четнике и избацимо их из града. Не знам тачно колико их је погинуло, али било их је доста мртвих и рањених. Из моје чете није нико погинуо, али смо имали неколико рањених. После те борбе, Трећа пролетерска бригада наставила је са чишћењем терена од четника.

Након два-три дана боравка наше бригаде у Власеници и околини, усиљеним маршом смо се пребацили преко Сокоца, Горажда и Фоче на Сутјеску где су биле концентрисане велике четничке снаге. Успут, у Фочи смо добили следовање. Оно се састојало од опсенице и парчета меса. После доласка на Сутјеску, распоређени смо на положаје. На Сутјесци су нам савезнички авиони бацили намирнице, од којих су нам кувари припремили богату и укусну вечеру. Међутим, четници су нас напали, па ту вечеру нисмо појели. Речено нам је да ћемо је ујутру добити са доручком. Како је четнички напад уследио у зору, прихватили смо борбу и нисмо имали времена да поједемо ни вечеру ни доручак. Развила се борба прса у прса. Моја чета је била присиљена да форсира набујалу Сутјеску, и то баш мој први вод. Приликом форсирања Сутјеске, утопило се око 30 бораца, међу којима је био и мој земљак Златко, чијег се презимена не сећам, и наш комесар чете Иван Ивошевић, Санцаклија. После форсирања Сутјеске, мој батаљон, са борцима других батаљона Треће и Четврте санџачке, до ногу је потукао четнике, којих је овде, како се говорило, било око 12.000. Разбијене су и уништене четничке јединице. Велики број четника је изгинуо, а много их је и заробљено. То је била последња већа борба моје бригаде за коначно ослобођење домовине.

Видојка ВЕЛИЧКОВИЋ

ЗА БОЖЈИ АЛТАР, НЕМОЈ МЕ УБИТИ!

У октобру 1944. године, формиран је Тутински одред, у коме сам вршио дужност командира чете. Када је нешто мало касније ослобођен Тутин, одред се расформирао, а нас педесетак је отишло у Трећу пролетерску (санџачку) бригаду. Распоређен сам у Пети батаљон ове бригаде, који се тада налазио у околини Чајнича. Командант батаљона био ми је Араго Лучић. Код Чајнича се нисмо задржавали, јер смо одмах преко Фоче и реке Дрине дошли у село Браиловићи, у коме смо на положајима остали више дана. Одавде смо скоро сваки дан и ноћ нападали Немце на Јабуци поврх Горажда. Сећам се, када смо једне ноћи нападали немачка утврђења, мој комшија Хилмо Диздаревић, који је био у Првој чети као и ја, тешко је рањен и заробили су га Немци. У том нападу те ноћи погинуло је и рањено доста наших бораца.

Учествовао сам у многим борбама за ослобођење око Горажда, Пала, Сарајева, о којима би могло да се доста каже и наише. Међутим, ја ћу изложити само неколико мојих сећања.

Приликом напада на немачке положаје у селу Росњевићима, добио сам наређење од командира чете да са мојим водом (био сам командир вода) по цену живота ликвидирамо митраљеско гнездо на путу Горажде-Устипрача. Обратио ми се речима: »Батовићу, како знаш има да ликвидираш оно митраљеско гнездо горе« и показао ми га руком. Брзо сам направио план. Са мном сам узео Шуфра Туцака, бомбаша, зато што је имао бело сук-

нено олело које је неприметно на снегу. Узели смо ио неколико бомби и кренули. Привукли смо се по снегу ло јелног жбуна у близини непријатељског гнезда. Снег је био лубок. Шућро се привукао ло под само гнездо, у њега убацио једну за другом три бомбе и оно је ућуткано. Одмах потом смо се повукли према чети. Повела се затим велика борба. Колико су густо изнад нас летели светлећи меци, и наши и непријатељски, добро се сећам једног летаља. Изнад мене и Туцака сударнла су се два светлећа метка, па је један од силине удара са другим одлетео високо у небо.

Одмах после те акције напали смо Немце у Устринрачи. Они су се под силином нашег напада повукли, боље речено побегли су преко железничке пруге. Пошто смо тај напад извршили у току лана, видео сам трагове бексгва немачких војника. Измерио сам мојим нормалним корацима и утврдио да у једном бежећем немачком кораку има мојих три. Један немачки војник је мислио да ће наћи сигурно склониште испод моста. Приметио сам га на стотинак метара удаљености, нанишанио и погодно га. Један борац из мог вода стигао је први до убијеног Немца, узео од њега пушку, ранац и муницију. У његовом ранцу је била чутурица за воду, порција, три пара веша и друге ситнице. Све сам то поделио борцима, а за себе сам задржао кашику. Насам сачувао и данас је стално употребљавам. Ко год ми дође кући у госте показујем је и евоцирам успомене на ту борбу. Имам петоро деце и ниједно, из поштовања, није до сада хтело узети »бабову кашику« да њом једе.

У близини Пала мој вод зароби једног Немца. Имао је само пиштољ. Вероватно је био официр. Спроводили смо га ноћу према нашем Штабу батаљона. Везали смо му руке кратким канапом. Ишао је између нас. Када смо пролазили кроз један честар, он шмугну и утече. Нисмо смели да пуцамо да не бисмо открили положаје. Сутрадан ујутру дао сам заробљени пиштољ командиру чете Мирку Стојинићу.

У борбама за ослобођење Пала на Романији, пришла је моја чета близу зграде која је личина на школу, у селу Горовићима. Из ње су изашла двојица војника у немач-

ким униформама. Наредно сам им да се врате унутра. Они су осетили да су опкољени и да су се вратили. Одмах после уласка у зграду, изашла је једна жена, Муслиманка. Дође до нас, на мој позив. Од ње сам сазнао да се унутра налази 37 усташа. Чим сам то дознао, позвали смо усташе на предају. Када су видели да су опкољени и да се одавде не могу живи извући, предадоше се. Њих смо, затим, спровели до команде чете, пошто смо их претходно разоружали. Међу њима, сећам се, били су Хоте Сабит и Мустафа Плакало. Одавде смо их спровели до Штаба бригаде, где су саслушавани. Неки од њих су се после саслушања јавили да остану у бригади и да се боре за ослобођење земље. Са осталим не знам шта је било.

До ослобођења Сарајева наш батаљон је свакодневно водио борбе против Немаца. Било је доста погинулих на обе стране. Ослобођење града смо прославили са грађанима који су са ралашћу дочекали своје ослободиоце. Одмах после ослобођења града, наша јединица је отишла преко Романије на Хан-Пијесак, а одатле за Власеницу. У борбама са четницима између Гласница и Власенице четници су заробили три наша курира - Пироћанца. Поломљени су им руке и ноге и извадили очи и тако их оставили да се муче. Када смо их нашли искрвављене, стравично унакажене, купили смо их на носила и однели у бригадну болницу. Не знам шта је са њима било и да ли су преживели.

После Власенице наша бригада је отишла на нове положаје, Трново - Калиновик - планина Трескавица. На том простору, према обавештењима, налазиле су се јаке и бројне четничке снаге. Овде су на четницима силовито напали. Ми смо се повукли на нове положаје. Пред вече смо добили наређење да се даље не одступа, да се у заседи распоредно пет метара један од другог. У заседи смо остали до зоре. Ујутру, када је сунце изгрејало, дошла су наша два авиона и извршила извиђање. Чим су се авиони вратили, ми смо извршили напад на четнике. Развила се жестока борба. Силовито смо их напали. Они су се повукли преко једног дола. Сећам се, само моја чета заробила је 47 четника. Јелан од њих, кога сам пронашао у вртачи, запознао је: »Баткице, за божији атар,

немој ме убити«. То је био младић из Косјерића. Није имао више од 20 година. Био је рањен у раме. Саслушан је у Штабу батаљона. Рекао нам је да је на оближњој чуки погинуо заменик команданта четничког корпуса. За његову даљу судбину ја не знам. После те борбе, мој баталјон одлази за Калиновик, а одатле за Фочу. Били смо гладни, па смо овде добили по килограм хлеба. Из Фоче смо узводно десном обалом Дрине отишли за Сутјеску, где смо сачекали четничке јединице. Увече, око 10 часова, четници су нас напали. Развукла се велика борба, која је трајала до зоре. У свануће смо дознали да је наша бригада била опкољена са свих страна. Нисмо могли добити ни храну, ни муницију. Јели смо буково лишће и чупали траволук. Такво стање је трајало 24 часа. Наша бригада је била стиснута на узани простор. Борба је почела да се разбуктава. Четници су извршили јуриш. Ми смо их дочекали. Целог дана се водила тешка борба. Пред вече су стигла наша три авиона, који су тукли четничке положаје. То се поновило три пута, а онда је командант наше бригаде повикао: »Другови, јуриш«. Ми смо силовито јурили на четнике, измешали се са њима, развила се борба прса у прса. Разбили смо потпуно четничке јединице, које су нас нападале. Доста их је изгинуло, а многе смо заробили. Сутрадан смо извршили претрес шума. Сећам се, само мој вод је на једном месту ухватио 16 четника, а двојца су побегла. Сви четници су били окићени оплачаним стварима. Све смо им то запленили.

Мухарем ИЛТОВИЋ

ОДГОВОРНО ИЗВРШАВАЊЕ ЗАДАТАКА

Колона се кретала поћу, 24. XI 1944. год., из правца Мијајловице, нрема Савином Лакту, и заобишла га са десне стране. Испод једне косе, дат је кратак застанак. Старешине јединица су саопштиле борцима циљ предстојећег борбеног задатка. Трећи (милешевски) батаљон имао је задатак да подилажењем лево од пута Пријепоље - Савин Лакат, уз пошумљено удоље, дође до полазног положаја. Предстоји напад на немачке положаје. Још једном је скренута пажња на важност потпуно неопаженог подиласка положајима противника. Борцима је скреиута пажња и на најситније детаље који би нас могли открити у даљем наступању. Док смо се кретали у колони по један, од овог засанка, испред мене је један борац носио на опасачу алуминијумску порцију. Маршевао се ноћу, па ми је светла боја алуминијума служила као оријентир да се колона не прекида. На застанку је тај борац морао скинути порцију са опасача, јер би нас у даљем кретању могла открити.

Одговорност за дисциплиновано извршавање задатка било је, поред војне (командне) линије, на члановима кандидатима КПЈ и члановима СКОЈ-а.

Настављено је кретање у колони по један, у највећој тишини. На месту где узанн путељак повија десно ка изласку из шуме, према колском путу, запазили смо три прилике које се крећу према нама-право у десни бок колоне.

У том моменту и на том месту могла је биги само патрола из борбеног осигурања противника. Улаљеност

те партоле од наше колоне није била ни десет корака. Нашли смо се тачно на правцу кретања патроле.

Нас неколико бораца из Друге десетине Другог вода Друге чете, што смо овај изненадни сусрет видели, очекивали смо да ће нас засути ватром из непосредне близине. То се није догодило.

Због изричите наредбе да се не отвара ватра док се не поседне нолазица положај, нисмо смели реаговати ни гласом ни оружјем. Патрола се одмах повукла назад, а да ни једног метка није испалила. Тог тренутка сам имао осећај као кад змија испружену главу врати у скровиште. Кад су својим очима видели како партизанска колона промиче брзо уз падину према њиховој главнини, вероватно су одлучили да сачувају своје главе, а онима горе шта бог да. Ово се све догађало пре него што су остали наши батаљони отпочели са иаиалом.

Да је у том изненадном ноћном сусрећу прогивинка дошло до отварања ватре, било са које стране, изванредно иостигнут успех наше бригаде нас моторизованом и ојачаном немачком јединицом, која је бранила Савин Лакат, био би доведен у питање. Такав закључак проистиче из каснијег сазнања да је 3. батаљон имао задатак да са нападом почне пола часа касније од осталих батаљона, тј. у 23,00 часова, изврши напад са леђа и не дозволи повлачење Немаца према Пријеполу.

Непосредно након што смо се развили у стрелце, иза стрелачког строја, поред командира вода, водног делегата и десетара, налазио се и командир чете Јован Томашевић и комесар чете Смајо Хашимбеговић. Храбрили су борце да се што брже крећу напред, јер се тако смањују губници од ручних бомби противника. Након што је напад почео, није прошло пуно времена, а Немци под притиском наших батаљона били су присиљени да се пробијају из окружења. Бацали су своје ручне бомбе са дугим дршком и скоковима низ камењар и шипраг ишли право на нашу ватру. Неки су буквалио скакали у непознато изиша наших глава.

У току борбе, попуо је од ручне бомбе противника десетар наше десетине Мираш Цвијетић из Пљеваља, док је командовао десетином, затим борац нушкомитраљезац

*Комесар бригаде
Душан Томоанић*

*Комесар Схпн-изна
Вук хулафић*

Миливоје Шестовић из с. Крупице Пљеваља, водник Сретан Бабић, борац Секула Војиновић и пред завршетак борбе смртно је погођен из неког прикрајка водник Душан Фнлиповић из Страљана када се сусрео са нашим водником Стеваном Филиповићем. То су били губици 3. (милешевског) батаљона.

Након што је савлалан отпор противника, у свитање, са свих страна су наши борци хрлили према средишњем делу попришта. Сви се лали на посао, да се богат ратни плен што пре извуче. Остало је неоштећено и лако и тешко наоружање, опрема, моторија возила и друго. То је била јединствена прилика да наши борци, поред осталог оружја, дођу до новијег модела немачког митраљеза, и да их користе до последњег дана ратовања. (За разлику од претходна два модела, тај модел је имао већу брзину гађања, лакши је за ношење и имао је дводелни добош за муницију). Док се сусрећу расположена лица бораца бршаде, Јован Томашевић се попео на седиште противавионског четвороцевног митраљеза и само притишће на обарач. Цевни митраљеза се померају у круг.

Сав ратни илен је извучен према Пљевљима У бригади је тада било само два возача моторних возила (Хасо

Мусабеговић и још један). Одвозиди су по два возила са пдеиом ирема Пљевљима, а враћали по следећа два на мотоциклу. Док су се Немци прибралп и иочелн топовима из долине Лима да туку но Савином Лакту, борци наше бригаде су и тај задатак били завршили.

Ово је само један од задатака који су борци и старешине наше бригаде савесно и одговорно извршавали.

Пре, а и после описаног догађаја, све до последњег дана ратовања, увек се придавала посебна пажња борбеном осигурању. На истурену стражу, патролу, или заседу, одређивани су најбољи борци, а у посебно крнтичним борбеним приликама одређиван је за вођу патроле и водни делегат.

Сафсг ХАСАИАГНН

ПЕТ ХИЉАДА ПИРОНАНАЦА У 37. САНЦАЧКОЈ ДИВИЗИЈИ

У новембру 1944. године, у пиротском округу, обављена је општа мобилизација. Добро се сећам, имао сам 20 година, сви позвани су се олазали. На зборовима у местима Темској, Крупцу и Барја-Вуфлику, окупило се из пиротског, белонаначког и лужничког среза око 5.000 младића од 18 до 20 година. Били су одушевљени слободом и на зборна места долазили су у групама са песмом и музиком. Из тих срезова свима смо дошли на железничку станицу Пирот и ту се укључили у воз на Ниш. За време боравка у Темској и другим селима, ми смо завршили прву обуку. Нас су неколико дана обучавали војним вештинама и упознавали са оружјем официра Војног одсека из Пирота. После те обуке, стигли смо возом до Ниша. Ту смо остали десетак дана, јер смо се овде прикупљали. Пошто је завршено прикупљање бораца, кренули смо пут Санцака. Возом смо стигли до села Врбе у близини Краљева. Далје се није могло, јер су Немци порушили мост на Западној Морави. Овде смо прешли пешке реку преко срушеног моста, а затим наставили пут за Рашку и Нови Пазар, где су нас преузели пратиоци 37. ударне дивизије. Они су нас по страшној међави допремили до Сјенце. У току целог пута снег је непрестано падао. Газили смо дубок снег преко метра дебљине. Иако смо били слабо одевени и обувени, издржали смо то напорно и тешко путовање. Из Сјенце смо преко Златара попутовали, такође, по тешком невремениу. Све се издржало и нико није посустао. Сви смо журили напред да

се што пре ослоболи наша ломовина. Из Нове Вароши смо допутовали у село Ралоињу. Ту смо сви распоређени у 3. пролетерску и 4. и 5. саниачку бригаду. Ја сам са још око 100 Пироћанаца распоређен у Трећу пролетерску (саниачку) бригаду. Највећи број мојих другова из пиоротског округа распоређен је у Четврту и Пету санџачку бригаду.

Прва борба у којој смо ми, Пироћанци, учествовали била је у Бистрици и Челнцама. Ту смо напали Немце који су одступали из правца Пријепоља према Прибоју и даље према Сарајеву. То је било почетком јануара 1945. године. У тој борби, првом ватреном крштењу прогив непријатеља, погинуло је неколико мојих другова Пироћанаца. Немци су одступили према Прибоју, а мој Други баталјон Треће пролетерске, у који сам био распоређен, добио је задатак да се преко Пријепоља и Јабучке пребаци у Пљевља, а одатле у село Каће, на нове положаје. Овде смо се задржали на положајима неколико дана. Ту смо добили и оружје, јер приликом доласка у бригаде није било довољно оружја за све нас који смо дошли из Пирота. Након тога, бригада добија задатак да нападне Немце у Горажду и да тај град ослободи. Град су напали Трећа и Четврта санџачка бригада. Колико се сећам, најпре смо 14. фебруара напали Немце у Илџино.м селу код Горажда. Пуних двадесет дана стезали смо обруч око тог града. Вођене су тешке борбе, тако рећи, за сваку кућу. Нападали смо скоро сваку ноћ од 4. односно 6. марта, када је Горажде коначно и ослобођено. Немци су у Горажду били јако утврђени. Град је био онасан бодљикавом жицом и бункерима. Ни жестоки мраз, ни мећава, као савезници Немцима, нису им помогли. Непријатељ, наоружан до зуба, добро одевен и нахрањен, под нашим силовитим притиском морао је да поклекне и напусти град. У тим вишешевним тешким борбама много нам је помагао народ из околине Горажда. Снабдевали су нас храном и одећом и обућом, помогли у иреношењу рањеника до наше дивизијске болнице. У тим борбама за ослобођење Горажда пошло је и рањено доста бораца из санџачких бригада, а за двадесет дана тешких борби са Немцима погинуло је око 250 бораца. Само на Мншја-

ку за јелну ноћ погнуло је пли рањено преко 100 бораца Треће и Четврте санџачке брнгаде.

Кала смо заузели Горажле, повеселили смо се са мештаиима. Долуше, то наше весеље је било кратко, јер смо одмах продужили да гонимо рањеног непријатеља према Сарајеву. Немци су успели да се утврде у Стамболчићу. Њихове иоложаје нанали смо неколико дана. Они су се жпаво бранили. У тој борби посебно се сећам јунаштва једног мог земљака, дечака из околине Бабушнице, кога смо звали Жућко, а име сам му заборавио. Кад смо ишли у стрелачком строју да нападнемо Стамболчић, Жућко, као да је предосећао, рекао ми је да га боли нога и да ће сигурно вечерас погинути. Иако га је нога болела, он се јавио за бомбаша, са осталим бомбашима, да нападне немачке бункере. И чим је устао и пошао да баци бомбу на бункер, дочекао га је немачки шарац и покосио. Тројица његових другова, Пироћанаца, притрчало је да га извуку са бојништа. На жалост, нису успели и њих су покосили немачки »шарци«. И Немци су у тој борби имали знатне губитке, па су се повукли на нове положаје код Пала на Романији. Ми смо, лок је још трајала борба, извукли четворцу мртвих мојих земљака и сахранили их код једне иојате у близини Стамолчића. У Стамболчић је ушла Четврта санџачка НОУ бригада, а моја Трећа је гонила Немце до Пала. У борбама за Пале, посебно се сећам херојства мога комаианта батаљона Драгојла Шпајака, родом из околне Пријепоља. Пред одлучну битку за Пале, наша артиљерија је тукла зграду основне школе у овом месту где су биле немачке јединице. После те артиљеријске палбе, Драгојло је нас бомбаше лично повео у напад на школу. Пузећи смо пришли под прозоре. Он се обратно бомбашима и тражио да они који не смеју да из те близине убаце бомбе у школу да их дају њему. Видео сам да му је неколико бораца дао бомбе и да их је он једну за другом све убацио међу Немце. Када су то видели борци, сви су на јурнш заузели школу, а Немци су се уз велике губитке повукли према Сарајеву. Жао ми је било мога храброг команданта када је после заузимања школе кренуо да ухвати везу са Првим батаљоном и том приликом био рањен од бомбе коју

је на њега бацио јелан усташа. Срећом, раица није била тешка. Брзо ју је преболио и умарширао на коњу на челу баталзона, после тешких борби, у Сарајево, које су за његово ослобођење водиле наше бригаде.

У борбама за Пале посебно се истакао Радомир Ранчић, мој најбољи друг, родом из села Проваланика код Бабушине. Као скојевац био је неустрашив. Својим митраљезом косио је Немце, али га је у напад на немачки бункер тешко ранио непријатељски бањач мина. Остао је без ног и непрживео захваљујући томе што смо га брзо извели и послали у болницу на лечење. Дакле живи као тежак инвалид у своме селу.

Гојко ПЕТРОВИЋ

КАКО ЈЕ 4. БАТАЉОН ЧЕСТИТАО НИЈЕМЦИМА НОВУ 1945. ГОДИНУ

У другој половици децембра 1944. године, 3. пролетерска бригада налазила се са основици снагама јужно од комуникације Пријепоље - Пљевља на положајима: Влака, Обарле и Вијеица, са којих је даноноћно нападала непријатеља на комуникацији Пљевља - Пријепоље, наносећи му осјетне губитке у живој сили и материјално-техничким средствима. Четврти и Пети батаљон били су на положајима сјеверно од комуникације (Бабинице, Л>ељеница).

Цијенећи повољност ситуације, командант 3. бригаде је 31. децембра 1944. године донијела одлуку да изврши оншти напад свим расположивим снагама, на дијелу комуникације Савин Лакат, Михајловица, развије непријатеља и одбацн га ка Пријепољу, односно Пљевима. Четврти батаљон, у склопу општег напада, добио је наређење да нападне непријатеља на положајима Мостиште (источно од Михајловице за 3 км). Лијево, Савин Лакат нападао је 5. батаљон. почетак напада био је одређен у 23,00 сати 31. децембра 1944. године.

Команда батаљона равновремено је извршила све погребне припреме. Када је пао мрак, батаљон је извршио покрет правцем Љељеница - Завршје - Мостиште.

Снијег је био велики, а ноћ мрачна и хладна. Борци су постртали упадајући у снијег. Знатан број аутоматског оружја био је залеђен. Но, и поред свих тих тешкоћа, батаљон је правовремено стигао на полазне положаје за напад. Тачно у 23,00 1. и 2. чета, које су биле у првом ешелону, извршиле су енергичан обухватни напад на куће Гачевића и Пјановића, у којима су Нјемци били раз-

мјештени м вршилн припреме за лочек Новс 1945. године. Чтс су брзо заузеле Мостиште и натјералн Нијемце на повлачење ка Јабуцн. У заузетнм куКама борци су нашлн доста разног пиНа н хране, па чак п окићених јелки. На-јуспјешније је извршила залатак 2. чета, под командом храброг командира Мираша Медојевића, чији су борци заробили један минобацач 82 мм, два пушкомнтрал>еза, један пиштол, доста муниције и друге опреме. Чета је заробила једног Нијемца, а три су наћена мргва. И остае чете су успјешно нзвршиле постављене за\атке.

Послије неколико часова, Нијемци су ослоном иа јаке положаје (Јабука) извршили, уз полршку минобацачке ватре, веома снажан противнапад. Воћена је борба прса у прса. Борци су се са Нијемцима тукли и кундацима. Бата\>он је трпио и озбиљне губитке, а\и је успио ла освојене положаје задржи у својим рукама. Борци су у тој борби испољавали изванрелну храброст и излрж.\>ивост. Било је 7 рањених бораца, међу којнма изузетно храбрн ко.манлир 2. чете Мираш Мелојевић, тешко рањени комесар 3. чете Аушан Радојевић, Вукола Морачанин из Мојковца, болничарка Хана Бећировић из Броларева и још неки борци. Погинули су: борац Душан Обраловић и Никола Рогановић од Горажда. Болничарка Хана Бћировић је касније иодлегла раиама. Тако је 4. батал\>он у тој борби имао 10 нзбачених бораца из строја

На лужности ко.мандира 2. чете, умјесто рањеног Медојевића поставл\>ен је Милован Панић. Зорка Зиндовић, упркос мраку и великом снијегу, пожртвованим ралом, успјела је да правовремено превије и евакуише све рањенике.

Нијемци су у тој борби и.ма\н, такође, осјетне губитке.

Будућн да нске јединице брига\е нису успјеле да овладају прелвићеним положајима, то је команда 3. брига\е наредила повлачење на иолазне положаје за напад. Четврти бата.\>он је посјео првобитне положаје у рејону Љељенице, оријептишућн своја дејства на комуникацију Пљевља - Пријепоље, V рејону Мнхајловице.

Тако су борци 4. батаљона честита\н Нијемцима Нову 1945. годину.

Милан ПЕРУНЧИН

МОЈА СЕБАЊА НА БОРБЕ ПРВОГ БАТАЛ>ОНА

У јануару 1945. године нас неколико стотина бораца из Пете санџачке НОУ бригаде добили смо распоред у Трећу пролетерску (санџачку) бригаду. Ми смо у Трећу бригаду ишли из Миоча, код Рудог, преваљили пут преко више брда и долина и дошли у близину Чајнича, где нас је у једном селу дочекао Халил Хацимуртезић, командант Треће пролетерске бригаде, са још неколико чланова Штаба. То је мој први сусрет са вишим војним старешином. Он нам је одржао краћи говор, у коме је изразио добродошлицу и указао на наше обавезе у даљим борбама за ослобођење домовине. После тога сви смо распоређени у чете и батал>оне. Ја сам са већом фупом припао Првом батал>ону, којим је командовао Момчи Митровић, Пљевљак. Распоређен сам у Трећу чету, а командир ми је био Нововарошанин Ралосав Колашинац. За добродошлицу приредили су нам вечеру. Она се састојала од иарчета качамака и кашике пекмеза. Били смо гладни, па смо качамак брзо смазали. Овде се тако рећи нисмо ни одморили, добили смо оружје и са батаљоном смо кренули у напад на Горажде из правца Чајнича. Пол нашим притиском Немци су се повукли преко моста на Арину на леву страну. Тада су и минирали мост. У тој борби заробили смо 8 пушкомифалаца и већи број другог оружја и муниције. Тим оружјем смо се бол>е наоружали и наставили борбе за ослобођење Горажда. Да би осујетили наше напредовање у центар града, Немци су лигли у ваздух мост на Дрини.

Пошто су Немци срушили мост, мој батаљон је кренуо десном обалом Дрине према Фочи. У близини тог

града, прешли смо иа леву страну Дрине, преко висице моста. Левом обалом Дрине смо усиљеним маршом журнли преко Устиколине за Горажде, где смо напали Немце с лећа. Немци су се овде били изузетно добро утврдили. Командир чете издао је наређење десетару Бамнлу да са десетином изврши напад на немачки бункер. Одмах смо кренули. Ја и мој колега, бомбаш, који се, колико се сећам, презивао Комадановић, са осталим борцима кренули смо у напад. Наши митраљесци су нас штитили док смо се ми подвлачили пол немачке буикере. У истом моменту са друге стране нападала је нсти бункер друга наша десетина. Десетар те десетине Стеван Булатовић је својим телом скочио на немачког митраљесца и ту је погинуо. Мн смо бомбама напали бункер. Убили смо шест Немаца тешким митраљезом, а једног смо живог ухватили. Око подне лобили смо на бојишту следовање које се састојало од парчета проје или хлеба и парчета меса. Пошто смо заузели бункер, Немци су се повукли до Дрине, одакле су наше новоосвојене положаје тукли бацачима. Новоосвојене положаје пржали смо неколико дана, а онда смо кренули у силовит напад на брло Мишјак, које је доминирало Гораждем. Немци <у се жилаво борили да га ми не заузмемо. Мн смо на Мишјак папада\и више пута. Једне ноћи смо водили непрекидну борбу. Има\и смо доста жргава, и ми и Немци. Педесетак метара од мене чуо сам јечан>е. Бно је то наш рањени борац. Ја сам пузећи дошао до њега и гштао га како се зове. Одговорно је: Јован Нелељковић. Јелино је то изговорио и само је јечао. Ставио сам га на лећа и пузећи га превукао у заклон. Колико се сећам рекао ми је да је родом из пиротског среза. Наши болничари су га понели на носилима. Чим су кренули, он је умро.

После борби на Мишјаку, мој батаљон добија задатак ла напада Немце на Јабуци. И овде смо водили тешке борбе. После дневних тешких борби, заузели смо Горажде, а онда смо кренули према Романији. Успут смо имали више окршаја са Немцима, као на пример на железничкој станици Месин, где је погинуо мој друг Борђе Борћевн из околине Пирота. Сахранили смо га на кривини више пута код Месића. Немци су минирали желез-

нички туиел и одступили према Сарајеву. После тога, први судар са Немцима био је у селу испод Романије, у близини Пала. Овде смо остали на положају све до 13. марта, када смо напали на немачке положаје. Нападајући том приликом на немачко утврђење, ја сам био рањен у десно раме. Моји другови су ме рањеног одмах пребацили у бригадин санитет, који се налазио у близини Месића. Овде сам на лечењу остао до 3. априла, када сам се вратио у моју чету, која се налазила у околини Пала. Наставили смо борбе са Немцима и потискивали смо их према Сарајеву. Борбе за ослобођење Сарајева трајале су скоро месец дана. Ноћу, 5. априла, из правца Пала напали смо Сарајево. Уз велику борбу заузели смо улицу по улицу, кућу по кућу, док сутрадан нисмо коначно ослободили Сарајево. У Сарајеву смо имали краћи одмор од неколико дана. Трећа бригада из Сарајева креће за Каиновик. Из тог места наша бригада креће за Зеленгору, где су биле стациониране четничке снаге. Борба са четницима нису дуго трајале. Ми смо четнике брзо разбили. Колико памтим, Трећа пролетерска (санџака) бригада са осталим јединицама 10. децембра дана разбијена је и уништена неколико хиљада четника Драже Михаиловића.

Шаден ЛНТИЋ

КАКО САМ СПАСАО ЛЈУБИШУ

Једног хладног дана, фебруара 1945. године, по дубоком снегу водили смо тешку борбу за ослобођење Горажда и околине. На Јабуци више Горажда Немци су се били јако утврдили. Подигли су бункер до бункера из којих је непрестано бљувала ватра. Те ноћи када смо нападали Немце на тако утврђену Јабуку, изпшало је доста наших бораца из мог, Трећег (милешевског), батаљона, и то претежно младих људи, храбрих бомбаша. У тој борби рањено је доста другова из чете, међу којима и Лзубиша Бугарић из села Врановине из околине Новог Пазара. Били смо заједно на изучавању заната. Када сам дошао до њега и виђао га рањеног, рекао сам му: »Шта се то са тобом догодило, јуначе, срећне ли ране«. Кратко ми је испричао да је рањен у десну ногу и да не може да се креће. У том моменту Немци су нас напали и моја јединица је одступила. Било је то у свануће. У таквој ситуацији ја сам Лзубишу, да не би био у немачке руке, понудио да га спасем. Он ми је рекао: »Иди ти, Милојица. Спасевајте се ви, од мене и онако нема ништа«. Те његове речи гануле су ме до суза. Оне су ми дале снагу да рањеног друга по сваку цену изнесем, па макар и ја погинуо, само да не падне у руке непријатеља. У том убеђивању са Лзубишом, моја чета је већ одступила преко косе. Остали смо Лзубиша, болничарка и ја. Замолио сам болничарку да не одступи док га не превије и да га заједнички спасавамо. Она је то и учинила. Чим га је превела, упртио сам Лзубишу на леђа и понео га у правцу где је чета одступила. Болничарка ми је помагала у ношењу. Снег је био дубок, понегде су намети износили и више од два метра. Газећи тако дубок снег, више пута сам посртао са Лзубишом. Био сам на измаку снаге, али

је моја желџа да спасем Љубишу бнла јача и давала ми снагу да булем упоран. Носио сам га тако скоро два километара.

У току спасавања Љубише мало сам застао иза једног жбуна који ми је служио као заклон да се одморим. Немци су нас пратили митраљеском и пушчаном ватром. Иако смо били под сталном немачком паљбом, мене, за дивно чудо, није закачио ни један метак. Шшвељ ми је био погођен са неколико метака у доњем делу. Међутим, тешко рањеног Љубишу погодио је немачки куршум у десну руку и пробно му налактицу и подлактицу. Поновно Љубишино рађавање отежало је моје напоре да га живог извучем. Заједно са болничарком успео сам да Љубишу на леђнима пренесем преко косе до места где се моја јединица налазила. Овде смо мобилисали неколико сељака са воловима и саоницама. Ставили смо рањенике на саонице, међу којима и Љубишу, и отпремили их у бригадну болницу на лечење. Сећам се да сам приликом опраштања од Љубише извадио из торбе моје резервне опанке и дао му их да му се нађу, затим сам му дао око триста грама изренданог дувана, који ми је дао отац када сам пошао у партизанае и ако нисам пушио, рскавши: »Понеси, сине, нека ти се нађс!« Дао сам му и већу суму новаца. Приликом одласка у партизанае отац ми је дао помашну суму новца.

Пресрећан сам био када сам успео да спасим друга, а и поносан на своју упорност да не дозволим да тешко рањени борац падне у руке непријатеља.

Таквих случајева било је много приликом ослобођења Горажла и Сарајева. Глелао сам, као млад борац, како старији другови спасавају рањене борце, па сам се и ја на њих угледао. Моја упорност у спасавању рањеног друга била је резултат баш тог мог сазнања. Посебно нама скољевцима био је један од првих задатака да не дозволимо да рањени борци палну у руке непријатељу.

После завршеног рата, био сам срећан када сам у Ужицу срео Љубишу и видео да је преболео ране. Честитао сам му на томе. Он је остао инвалид. Захвалио ми је што је остао жив иако је остао инвалид. И ја сам се обрадовао што сам га видео и што је мој напор у спасавању уродио плодом.

Ми-љџица ПАВЛОВИћ

НЕКА МОЈА СЕНАЊА

Одмах после мог доласка у Прву чету Петот батаљона Треће пролетерске бригаде (саниачке), јавно сам се добровољно да учествујем као бомбаш у нападу на немачке бункере на Јабунн код Горажда. То сам чинио више пута у току вшедневних борби за ослобођење Горажда. Немци су се били јако утврдили на Јабуци. Мн смо скоро сваку ноћ њих нападали. Обично смо нападали Немце пред зору. Како сам се више пута истакао као бомбаш, командир чете Мирко Стожњнић унапредио ме је у вођу бомбаша. Када смо једне ноћи напали немачке бункере на Јабуци, у моју бомбашку групу одређен је и новајлија Хилмо. Он се није добровољно јавно за бомбаша, већ га је водник одредио у бомбашку фупу. Често су у бомбашке фупе одређивани појединци, који се нису лобровољно јављали, да би стекли искуства у освајању бункера. Добили смо задатак од командира да нападнемо немачки бункер. Пузећи привукли смо се бункеру. Са нама је био и Хилмо. Подвукао се под сам бункер. Као вођа фупе бомбаша командовао сам да бомбаши баце бомбе. Чим смо убацили бомбе, наступили су наши борци. Бункер је ликвидиран.

Сећам се и акције на усташке положаје у близини Пала на Романијн. Пошто је наш обавештајни официр Миленко Гомнлановић, Бјелопољац, претходно дознао да се поврх Пала налази непријатељски неутврђен бункер, са собом је повео мене и још једног бомбаша да га ликвидирамо. Још у току дана пришли смо кроз шумицу близу непријатељског бункера. Ту смо сачекали први

мрак, а онла смо, нузећн, пришли близу бункера. Чим смо дошли на потребну далџину, сва тројица смо у један мах убацили бомбе у буикер. Настао је кркланан у бункеру. Усташе су ликвидиране. Ниједан није преживео. Мнленко је из бункера стргао митраљез чији је кундак разнела наша бомба. Убрзо после те акције направили смо кундак и оспособили митраљез. Добро нам је дошао у борбама за ослобођење Сарајева.

Изнео сам сећаља само на две бомбашке акције против неиријатеља, а било их је много више. При томе не могу а да се не сетим и мојних Тутинаца који су борећи се за коначно ослобођење земље погинули на Јабуци. То су Делија Шкријељ из села Граца и Рагиб Мулић из Браћака код Тутина, док су у борбама на Падама, Сарајеву, Калиновику и Сутјесци погинули моји другови из тутинских села, и то: Рамо Бадић из Гурдијера, Тахир Мамић из Бороштице, Асим Куртовнћ из Берекара, Хамид Ујкановић из Морана и Хилмо Чолаковић из Драге и други. У Трећој пролетерској (санџачкој) бригади, у завршним борбама за ослобођење наше домовне, погинула су 22 Тутинца. Ваља додати да су у току рата за ослобођење земље од 1943. до краја рата своје животе положили још 57 бораца из бившег Штавичког (тутинског) среза, међу којима и тутински првоборац и народни херој Богољуб Чукућ, борац Друге пролетерске бригаде. У борбама за коначно ослобођење у санџачким и другим бригадама, учествовало је 900 Тутинаца, а од њих који су у партизане отишли 1943. године, погинули су у борбама против непријатеља Мнодраг Веселиновић из Велепоља, Милосав Поповић из Жупе и Радосав Алексић из Кочарника.

Рамо ХАЏИЋ

ПОД НЕМАЧКИМ БУНКЕРИМА НА КРИВОЈ ДРЛГИ

Био је фебруар 1945. године. Зима страховито хладна, мрзне се све, дах се ледн. Неким борцима су премрзле ноге и руке, а скоро сваки дан смо у борби.

Наш Трећи батаљон Треће пролегерске (санпачке) бригаде налази се на положајима иа Јабуци, више Горажда. На Кривој Драги нападамо немачке бункере скоро месец дана. На таквом су положају и тако утврђени да им не можемо прићи ниоткуда, па ин нападамо само ноћу, а повлачимо се пред зору. Исхрана бораца је веома слаба: добијамо по шаку сувих ливљих крушала, а често нема ни тога. Хладноћа, неспавање, сталне борбе и лоша исхрана скоро су нас потпуно исцрпили, морал бораца је на висини. Чак има и смеха и шале, јер смо тако навики.

Један од тих наших напада на Криву Драгу дуго ће ми остати у сећању. У први мрак на немачке бункере на Кривој Драги кренула је, чини ми се, цела бригада. Наш Трећи батаљон имао је задатак да нападне утврђене бункере са свих страна. Моја, Трећа чета Трећег батаљона, напала је уз благу косу приквирену ретким растињем клеке и ниског жбуња. Ја сам добио задатак да са својим одељењем нападнем Немце на самој чуки и њиховим бункерима. Испод бункера била је стена. Рачунали смо да Немци неће обратити пажњу на ту страну, одакле је прилаз скоро непреступачан и дању, а камоли ноћу.

Ипак, уз крајње напоре и велику обазривост, испузило се нас неколико бораца у чарапама до бункера и уба-

цили смо бомбе унутра. Олјекнула је снажна експлозија. Спретно смо се повукли низ стену. Немачки митраљези су заштектали. Видели смо из непосредне близине њихове пламене језике. На жалост ни један од тих митраљеза нисмо ућукали, јер су бункери били специјално направљени, из два дела. У првом делу, у који смо убацили бомбе, не налази се људска посада, па тако нашим бомбама нисмо постигли циљ.

Вратили смо се до осталог дела одела и чекали даље наређење. Курир, који је одржавао везу између одељења и чете, пренео је да нема наређења за одступање, што нас је чудило, јер смо се ло када увек пред зору повлачили испред немачких бункера. Неки од бораца говорили су да се повлачимо и без наређења, али се то није могло прихватити.

Ујутру, кад је већ било оданило, угледамо далеко од нас, чак тамо на другом брду, дугачку колону наших бораца, како полако, јер су већ били изван домаћаја непријатељске митралеске ватре, одлазе у правцу нашег уобичајеног повлачења.

Нешто ме ледну и пресече. Зовнух курира и упитах га ко му је рекао да се не повлачимо. Он ћути. Питам га поново, а он упорно ћути. Видех у чему је ствар: он није ни ишао до чете да донесе наређење, страх га је било сигурно, па је рекао оно што му је прво пало на памет.

Шта да се ради? Немци су свега тридесетак метара изнад нас, камењем могу да над побију ако треба, а не бомбама. На окупу смо испод стрме стене. Договарамо се шта да радимо. Ситуација је више него тешка. Ја предложем да а! ту замаскирамо и преланимо, али борци се не слажу, јер Немци после сваког нашег ноћног напада претражују терен. На крају сам предложио да ја узем пушкомитраљез, да се успењем горе на врх стене до самих немачких бункера и штитим одступање осталих бораца. Десетар Омер Зекић требало је да распореди десетину по два борца у стрелце и да се пребацују низбрдицом до реке поред које се налази шума. Они би штитили једни друге при пребацавању. Борци су тај предлог прихватили.

Ја сам узео од Азуба пушкомитралез, а њему дао своју машинку. Са собом сам понео пет пуних оквира митраљеске муниције. Успузао сам се уз стену, заузео положај и често погледао доде како ће се наш план остварити. Вилим: десетар окупио борне у иодној стени и ту у мртвом углу, припремају се да савладају чистину од око три стотине метара до шуме, поред реке. Пребивање је почело у највећем реду. Међутим, кад су први борци претрчали преко чистине стотинак метара, приметили су их немачки митралесци и осули ватру. Ја сам ирви рафалом »ућуткао« најближе митраљеско гнездо, а и друга два митраљеза, који су били заклоњени од мога положаја, бесомучно су тукли чистину поред реке. На ливади је настао паника: другови су скоро сви били млади и неискусни, на су почели да претрчавају брнсани простор који се од бункера видео као на длану и били су одлична мета немачким митралесцима. Падају мртви и рањени, неки се придижу, покушавају да се домогну реке, али их немачки митраљесци прикивају за снежну ливаду.

У »мртвом углу« под стеном остала су само двојица бораца: десетар Зекић и пушкомитралезец Лубо Маџгал (који је имао само аутомат, јер је мени био дао пушкомитраљез). Викао сам им да одступају и они, а ја ћу их штитити! Брзо су се почели пребацивати, штитећи један другог, али се Маџгал изненада оловом и погрчао према једној вратници на крају ливале, вероватно мислећи да је тај део ливаде ван домаћаја митралезаца. Зекић је срећно замакао у шуму, Маџгал је пао на самој вратници, свега неколико корака од спасоносне шуме. Био је погођен у обе ноге. Зекић се повратио, допузао до њега, ставио га на шињел и довукао до реке.

Опрезно сам пошао низ стену ка реци. Решио сам да чистину прегрчим сасвим лево, јер сам приметио да су немачки рафали дизали највећу снежну прашину нешто мало лесно. Трчим ка реци. Приметили су ме митраљесци и осули палбу, али ме иребацују и туку вниш бочно, десно, од мене. (Сигурно су били променили одстојање, јер су пре тога гађањем циљеве дали у шуму, преко реке). Дотрчао сам до другова који су се скупили поред реке,

испод неке окапнне. Од нас триаест свега смо тројица здрави, па нема ни говора да можемо изнети мртве. Мац-гаџ је сав у крви и покушавамо да га како-тако превејемо, јер немамо болничарке.

Сад долази оно најтеже: треба изнетн рањене уз стрмо брдо, по дубоком снегу, и пешачити најмање два сата. Поред нас тројице, могу нам помоћн још једино два лакше рањена борца. Пошао са са Омером низ реку ка једној воденици. Грлићем пушке отворно сам врата и унутра угледао пет-шест селџака. (Рекли су да су селџаци, а можда су биле и усташе, па су због борбе која се ту водила негде одложнлн оружје). Реклн смо им да поћу с иама и носе нам рањеннке, али су се сви изговарали на разне начине да не могу. Није било друге него да их приморамо. Недалеко од воденице наћосмо седам повезаних коња. Питамо лџуде чији су коњн, а они ћуте. Кад Омер поведе коње, онн селџаци почеше молнти да оставимо коње, јер су наводно њихови. Потоварнли смо другове на коње, а селџаци су их придржавали са стране.

После трн сата хода стиглн смо у село у коме смо боравили. Наши другови су нас већ били избрисали из списка живих, јер су уј\тру чули велику борбу и помнслили да нико није остао жив. Разместили смо се за одмор. Кажу мн да ме зове Лџубо Маигаљ. Доћох код њега, а он ме једва познаде. Много је искрварно, блед је, на измаку снаге. Показује мн лицем и очима да му прићем ближе, једва је састављао реч по реч. - Друзе водниче, ја хоћу да умрем! - Не бој се, друже Лџубо, ти ћеш брзо оздравити! - рекох му, а једва уздржавам сузе. - Хоћу да умрем - каже сад мало сталоженије, као да је сву снагу чувао за те последње речи. - Хоћу ла умрем, видим, и то одмах. Него, остављам ти у аманет да о мојој смрти јавиш мојој јадној мајци, ако је жнва. И кажи још ... да ме пренесу кад доће слобода, у мој родни крај...

Нисам умео да кажем ни једну реч охрабрења, а нје ни требало. Затворио је очн и ућутао. Сви рањеници су немо заћуталн. Неки су и заплака\и, јер је Лџубо био наш миљеник, пушкомитраљезац, млад, леп. Ста\но је причао о мајци и слободи. Ето, ни једно није дочекао. А били су обоје тако близу!

Сахранили смо га сутрадан на једној ливади, пол крушком. Написао сам ко је ту сахрањен, олакле је, кад је погинуо.

Били су то за мене тешки тренуци, тежн од оних под немачким рововима под Крнвом Арагом. Ипак, било ми је теже после три лана када је дошла Љубова мајка! Тражила је снна међу борцима, а нико од њих није имао храбрости да јој каже тешку истину. Неко ју је упутио до мене. Са злом слутњом немо ме питала - Гле је мој А>убо?

Повео сам је на Лзубнн фоб. Бутке, са грчем у фудима.

Била је то за мене најтежа борба. Тежа од оне под немачким бункерима на Кривој Арагн.

Вукојица ГРУЈИЧИН

ОРГАНИЗАЦИЈА И РАД ШТАБОВА - КОМАНДИ

На дан формирања Трећа пролетерска (саничка) баталјона, бригаду интендантуру и бригадни санитет. Бригадом је командовао и руководио Штаб бригаде, и то: командант бригаде, заменик команданта, начелник штаба, политички комесар и заменик политичког комесара бригаде. Интендантуром, односно санитетом бригаде руководили су интендант бригаде и референт санитета бригаде. Поред тога, при штабу бригаде постојао је Политодјел бригаде, као инструкторски орган ЦККП од пет људи, за партијско-политички рад у бригади.

У саставу бригаде налазиле су се по две до три чете, митраљески вод, баталјонска интендантура и баталјонски санитет. Баталјонима су командовали и руководили штабови баталјона састава: командант баталјона, заменик команданта, комесар и заменик комесара баталјона. Интендант и референт санитета баталјона били су органи штаба баталјона.

Четама, које су у свом саставу имале по два вода, командовале су команде чета састава: командир, заменик командира, комесар и заменик комесара чете. Исхраном је руководио економ чете, а о санитетском збрињавању старала се четна болничарка Водовима и десетинама су командовали командири водова, односно десетари.

Приликом формирања бригаде на скоро све руководеће положаје у штабовима бригада и баталјона, па и у командама чета, постављени су искусни, у дотадашњим

борбама проверени калрови, што се види из следњих података: за команданта бригаде постављен је Владимир Кнежевнић Волоћа, дотадашњи командант Главног штаба за Санџак, за заменика команданта Миле Перунчић, члан Главног штаба за Санџак, за начелника штаба Ратко Митровић, командант одреда у Србији, за политичког комесара Велимир Јакић, командант Плевског НОП одреда, и за заменика комесара Рифат Бурџевић Тршо, политички секретар Обласног комитета КПЈ за Санџак (Воја Лековић је био постављен за заменика комесара, али је одсечен, па није практично ни вршио ту функцију).

Команданти батаљона, такође, налазили су се на руководећим дужностима у санџачким јединицама било као команданти одреда или команданти батаљона. Командант 1. батаљона Момир Пуцаревић налазио се на дужности команданта батаљона у Златарском партизанском одреду, командант 2. батаљона Лубо Меденца налазио се на дужности команданта батаљона Плевског партизанског одреда, командант 3. батаљона Жарко Видовић налазио се на дужности команданта Бјелополског партизанског одреда, командант 4. батаљона Радисав Луковац на дужности команданта батаљона у Бјелополском партизанском одреду и командант 5. батаљона Велимир Кнежевић на дужности команданта батаљона у Плевском партизанском одреду.

Поред искуства којим су располагали на дотадашњим дужностима командант бригаде, начелник штаба бригаде и команданти три батаљона били су активни официри бивше Југословенске војске, један командант батаљона био је резервни официр, а један активни под-официр бивше Југословенске војске. Како се види из изнетих података, сви другови који су постављени на командне положаје имали су завршено основно војно школовање у академијама и школи резервних официра бивше Југословенске војске. Ово је, поред стеченог искуства на дотадашњим дужностима, иружало гаранцију да ће јединице успешно извршавати све настављене задатке.

И на осталим дужностима у штабу бригаде налазили су се, такође, искусни и школовани кадрови. Комесар бригаде био је шумарски инжењер и резервни официр,

заменик команданта бригаде учитељ и заменик комесара бригаде правник и искусан партијски руководиолац пре рата и у току рата. На дужностима комесара батаљона били су постављени: један професор, један инжењер, један правник, један студент теологије и један студент права. На дужностима заменика команданта батаљона и заменика комесара батаљона налазили су се, сем два земљорадника, интелектуалци и ђаци. На дужностима командира чета налазило се 6 земљорадника, два радника, један службеник и два ђака. На дужностима комесара чета налазило се седам ђака, два земљорадника, један службеник и један радник. Ако се узме у обзир и то да се на дужностима интенданта и референта санитета бригаде, као и на дужностима у Политодјелу бригаде, налазило пет интелектуалаца и два радника, онда се јасно види да су се, сем пет радника и 10 земљорадника, на командним и руководећим положајима од команде чете па до штаба бригаде налазили претежно интелектуалци и официри бивше Југословенске војске. Са таквим саставом руководећих органа бригада је ушла у састав групе бригаде чији је задатак био да под непосредном командом Врховног штаба изврши марш у западну Босну и да учествује у извршавању свих задатака које пред њу буде постављао Врховни командант.

Организациона структура руководећих органа у бригади била је једноставна, прилагођена задацима и условима у којима ће јединице дејствовати, а и партизанској тактици ратовања. Штабови и команде били су лако покретљиви, увек на окупу, што је омогућавао да се у свим ситуацијама брзо нађу на окупу, процене ситуацију, донесу одговарајућу одлуку и за кратко време издају јединицама заповести и наређења било усмено или писмено.

Бројно мале, лако покретљиве команде и штабови процену ситуације и доношење одлуке вршили су на заједничким састанцима свих чланова штаба, на којима су често присуствовали команданти батаљона односно командири чета па и курири. После донете одлуке командант и командири су издавали заповести за маршове, борбена дејства и слично. Остали чланови штаба и ко-

манле распоређивали су се у јединице у току извршавања задатака. На тај начин је обезбеђивано брзо преношење заповести и организовано садејство у току извршавања задатака. Поред тога, команданти батаљона и њихови заменици у поволшним ситуацијама организовали су обуку бораца и јединица, руковшне и употребу појединних борбених средстава и сл.

Комесари су организовали, руководили и реализовали програм политичког и културног рада у јединицама и одговарали за рад са народом на терену на коме се налазила њихова јединица. Они су заједно са осталим члановима штаба анализирали морално-политичко стање у јединицама и на терену и на основу тога планирали и организовали политички рад у јединицама и на терену. С тим циљем у батаљонима су одржаване повремене политичке конференције са целокупним саставом, лок су у четама одржаване чешће, скоро пред сваку акцију, марш или анализу извршених задатака. На тим конференцијама вршена је анализа како су извршени постављени задаци, какво је било држање јединица, појединих бораца и руководилаца постављених задатака. Поред тога, на тим конференцијама доношене су одлуке о смењивању појединих руководилаца ако нису испољили потребну храброст или се нису сналазили у руковођењу јединицама.

Заменик политичког комесара је руководио партнјском организацијом и њеним радом, а истовремено је са комесаром био одговоран за морално-политичко стање у јединицама и организацију и спровођење политичког рада у јединицама и на терену. У свим четама биле су организоване партнјске ћелије јачине око 20 чланова КПЈ, а у батаљонима партијски бнрои. У брнгади је радила јака партијска организација која је крајем августа 1942. године бројала 218 чланова КПЈ и 44 кандидата за чланство у КПЈ. Поред тога, скоро свн омладинци и омладинке били су чланови СКОЈ-а. Подаци о саставу руководелих кадрова, овако бројна партијска и скојевска организација указују на то да су команде и штабови, уз правилно донете одлуке, могли у свакој ситуацији обезбедити извршавање и најтежих задатака.

Бригали је пошло за руком да оправда поверење свог Врховног команданта. Она је успешно, уз салејство са Првом пролетерском бригадом, извршила марш са историје Бурева преко планинских масива Зеленгоре, Тресковице и Бјелашнице, избила на пругу и комуникацију Мостар-Сарајево, заузела у налету жељезничку станицу Брадина и жандармеријску станицу Иван-село. У колони бригаде при извршењу тог задатка кретао се и врховни командант друг Тито. Настављајући дејства, бригада је успешно ликвидирала усташко-домобранско упориште у Прозору, за шта је била похваљена од врховног команданта друга Тита.

После донете одлуке на састанку штабова, командовање јединицама било је усредсређено у рукама команданта, односно командира. Заповести за извршавање борбених задатака издаване су усмено или писмено. Оне су по садржају кратке и конкретне. У њима се прецизира шта која јединица треба да изврши, за које време и са ким ће се садејствовати. Потчињеним командантима и командирима остављена је пуна слобода у погледу реализације постављених задатака. Пре доношења одлуке и издавања заповести, нарочито у компликованијим ситуацијама, командант бригаде је познавао команданте батаљона и са њима се договарао и ценио ситуацију, што је у многоме олакшавало командантима батаљона да се правовремено припреме за извршење задатка. Команданти батаљона су, такође, ценили ситуацију са командирима чета, па после тога доносили одлуке и издавали заповести.

Штаб бригаде је издавао писмене заповести штабовима батаљона, које су, зависно од развоја ситуације у току борбе, допуњаване или кориговане. У заповестима су прецизирани задаци јединица, правци и време почетка дејстава, најосновнији елементи салејства између јединица бригаде и са суседним јединицама. Основи садејства утањавани су или на заједничким састанцима представника јединица или писменим обавештењима о томе како ће дејствовати јединице, где треба остварити салејство и одржавати везу.

Команданти батаљона, после кратке процене ситуације, издавали су скоро редовно усмене заповести коман-

дирима чета. Поред детаљног објашњења задатка командирима чета, команданти баталјона, у комилкованијим ситуацијама, објашњавају су пред стројем целог батаљона значај и начин извршавања постављеног задатка. На тај начин су командири чета, водова, и десетарни детаљно упознати са задатком, начином његовог извршења и елементима садејства између чета и водова и са суседним јединицама.

После саслушање заповести, командири чета издавали су задатке командирима водова и десетарима и договарали се о начину извршења задатка. Командири чета су скоро редовно пред стројем кратко објашњавали борцима начин извршења задатка и његов значај. Такав метод рада штабова баталјона и командни чета био је неопходан због тога што су се борбена дејства изводила претежно ноћу, често на непознатом терену, без техничких средстава везе. Курири, који су били једино средство за одржавање везе између јединица, нису били у стању да у току борбе пренесу допунска наређења. Стога су заповести морале да садрже и ситније детаље око распореда јединица, праваца напада или гшкрета, олређившва ватрених положаја митралеза и сл. Докле се ишло у детаље при постављању задатка од команданта батаљона видн се из извештаја команданта 1. баталјона штабу бригае од 24. јула 1942. године о борбама 1. и 4. батаљона на правцу Купрес-Шујица. Командант баталјона не само да је поставио задатке четама него је прецизирао и задатке водовима, па и лесетинама, на важним правцима, и одредио ватрене положаје тешким митралезима. Ево како прецизира наведене задатке:

»Једна чета ће ићи друмом ка Ливну и упутити тешки митралез на косу Сутна и он ће дејствовати преко брисаног простора Шуичког поља. Једна десетина са пушкомитралезом пожариће друмом на окуку код Боровца изнад села Галнчића... Други део чете ће да напада углавном дуж лрума од раскршћа ка Шуице.

Друга чета ће напалати преко с. Богдешића са једним водом између Рајковаче и Окича, право ка мосту у сл. Шуици. Други вод те чете бреговима изоред р. Шуице, прећи ће реку код млина, правац ка цркви. Тешки мит-

раљед поставиће се иа Малу Рајковачу. Ако је лалеко, у току иапада преместиће се на мало узвишење испрел групе кућа до реке у Богдешнћу».

Поред излавања писмених заповести, био је развијен и систем извештавања о извршеним залацима и стању у јединицама и на терену. Команлири водова и команле чета полносили су усмене извештаје командантима батаљона, односно комесарима и њиховим помоћницима. Међутим, често су такви извештаји до нивоа штаба батаљона били сувишни због тога што су командант батаљона и остали чланови штаба били у непосредном контакту са четама па и воловима. Обично се командант батаљона налазио са четом на тежишту лејстава, а заменик команданта или комесар батаљона са другом четом. Штабови батаљона су достављали штабу бригаде писмене извештаје у којима су детаљно обавештавали како је извршен залакак, какво је било држање јединица, које су слабости уочене, непријатељски и наши губици, ратни плен и сл. Поред тога, комесари батаљона су достављали својом линијом извештаје о морашо-политичком стању у јединицама и на терену. Исто тако су и заменици комесара батаљона повремено анализирали рад организације КПЈ и о томе обавештавали заменика комесара бригаде. Штаб бригаде је у првом периоду достављао писмене извештаје Врховном штабу, односно касније штабовима дивизија, у којима је анализирао поједине акције, које је бригада изводила, или морално-политичко стање у јединицама бригаде и рад партијске организације за одређени период.

Веза између штаба бригаде, штабова батаљона и команди чета одржавана је куририма који су уз коришћење техничких средстава веза, остали једно од најзначајнијих средстава везе у току читавог рата. Сваки батаљон је из свог састава имао у штабу бригаде по два курира. То су били борци који су се истицали храброшћу, сналажљивошћу, издржљивошћу и способношћу да наређења хитне природе, нарочито у току борбе, усмено пренесу потчињеним јелиницама. У првим ланима ту службу су обављали следећи другови: Миле Пурић, Никола Благојевић, Боко Зннловић, Филотије Кљајић, Здравко Тајевић,

Радош Кушељевић, Вукоман Шалипуровић и Милорад Голубовић. Курири су били дужи да нисмена или усмена наређења нренесу командама батаљона и пре почетка и V току борбених дејстава јединина. Извршавање тих задатака било је често скоичано са великим тешкоћама, нарочито ноћу и на непознатом терену. Поред тога, ситуације су се често мењале, тако да је то отежавало извршавање њихових задатака. Треба истаћи да су се по цену великих опасности наши курири умели да снаћу и да се извуку из најтежих ситуација. Они су своје задатке обављали пешке. Само у хитним ситуацијама добијали су коње. Веза између штабова батаљона и командне чета одржавана је, такође, куририма. То су најчешће били млађи борци јер су штабовна батаљона била у непосредној близини команди чета, тако да за курире није представљало тешкоћу да се снаћу и брзо дођу до јединица.

За извршење маршевских задатака и довођење јединица на полазне положаје, штабови батаљона и команде чета користили су водиче. За тај посао узимани су мештани, добри познаваоци терена, путева и стаза којима је требало маршевати или ложи неопажено што ближе непријатељским положајима. Команданти и командири су настојали, кад је то било могуће, пронаћи наше симпатизере, који би обезбедили већу сигурност при вођењу јединица и давању података о непријатељским снагама. Проналажење поузданих водича нарочито је било значајно у ноћним дејствима. Било је случајева да су водичи у току извршења задатака гинули или тешко рањавани.

У борбама у другој половини 1942. године иако простојељни: Ливна, Аувна, Шуица и Босанске крајине бригада је истрпела озбиљне губитке у руковођеним кадровима. Погинули су командант бригаде, заменик комесара бригаде, команданти 1. и 4. батаљона, комесар 2. батаљона, док се командант 5. батаљона разблео од тифуса, тако да се више није вратио V јединицу. Погинуло је заменик комесара 4. батаљона. Поред тога, погинуло је неколико командира чете, командира водова и комесара чета. Ти губици, а нарочито командант бригаде и заменик комесара бригаде, тешко су се одразили на борце и јединице јер су у њих имали велико поверење и као руководиоце и

као храбро и одважне борце. Ти губици су у том момен-ту утицали и на морално-политичко стање у јединицама.

Губици толиког броја искусних руководећих кадрова, који су се налазили на клучним положајима у Штабу бригаде и штабовима батаљона, захтевао је да Штаб бригае изврши попуно упражњених руководећих места новим кадровима. Поставило се питање да ли да то учини смелим уздизањем кадрова из састава бригаде или довођењем кадрова из других јединица. Изгледа да је Штаб бригае у том погледу био неодлучан. Није имао поверења да ће кадрови којима је располагао бити у стању да замене дотадашње руководиоце са тако великим искуством и знањем. Зато су на руководеће положаје комесара бригаде, команданте 1. и 2. батаљона, постављени руководиоци из других јединица. За команданта и заменика команданта 5. батаљона постављени су командири чета из истог батаљона.

Таква кадровска политика негативно је утицала и на борбе и на руководиоце у нижим јединицама. Често се постављало питање - како је могуће да се из других бригаа шаљу кадрови у новоформиране јединице и смело уздижу на руководеће положаје, а из наше бригаде не само да се не уздижу него се смањују, а на њихова места уздижу руководиоци из других јединица. То је нарочито било карактеристично пред почетак и у току пете непријатељске офанзиве. Тала је дошло до великог иомерања кадрова у командама чета и штабовима батаљона. Дobar број командира и комесара чета био је смањен, а на њихово место доведени нови руководиоци.

Доласком наших јединица на територију Санцака, Штабу бригае су стајали на располагању не само кадрови из састава бригаде који су имали драгоцено искуство, него и врло квалитетни и оспособљени кадрови који су се до тада налазили у герили на територији Санцака. То је пружало реалне могућности да се јединице попуне новим борцима, а штабови и команде одговарајућим кадровима. Међутим, бригада је примила на себе тежак задатак у петој непријатељској офанзиви а да то питање није било потпуно решено. Остало је непопуњених руководећих положаја, као на пример у 5. батаљону, у коме су недоста-

јали комесар и заменик комесара батаљона. Оба тешко рањена и онепослобљени за своје дужности. У штабу бригаде за комесара и заменика команданта бригаде постављени су нови другови из других јединица, који нису имали времена да се упознају са јединицама и њиховим могућностима.

Из свега наведеног види се да је бригада са несрећним стањем у погледу попуне руководећим кадровима у штабовима и командама чете ушла у најтежи период од формирања па и касније. У таквој ситуацији она је презула на себе тежак и одговоран задатак да штити главнину Оперативне групе Врховног штаба и Централну болницу са великим бројем рањеника и болесника од тифуса у току пробоја на реци Сутјесци. И поред свега изнетог, даноноћних борби са надмоћним снагама непријатеља, јединице бригаде су све до пробоја из обруча и за време пробоја остале компактне, неке од њих се пробиле из обруча (5. батаљон), а друге су по цену великих губитака, после покушаја пробоја у одређеном правцу по деловима, успеле да се пробију у правцу Санцака.

У борбама на Сутјесци погинуо је велики број руководећих кадрова, међу којима командант и заменик команданта бригаде. Тако израђавана бригада се по деловима, са делом Штаба бригаде, пробила на територију Саниака. Било је неопходно предузети мере да се јединице бригаде поново прикупе, реорганизују и попуне кадровима из бригаде и са терена. Штаб бригаде, Обласни комитет и Главни штаб за Саниак, после капитулације Италије и реорганизације јединица бригаде, приступају нешто смелије попуни руководећим кадровима са територије Саниака. За кратко време бригада је била оспособљена за извршавање свих задатака који су се пред њу поставили.

Организација штабова и команди све до краја рата остаје са малим изменама како је то било и раније. Извршене су само допуне обавештајним официрима и официрима Озне. После капитулације Италије, а нарочито у току 1944. године, командовање јелишшама на нивоу Штаба бригаде било је олакшано увођењем у формацију бригаде радио-средстава за везу са Главним штабом за

Санџак и са штабом дивизије. Поред тога, кад год су то дозвољавале могућности, коришћене су и телефонске везе. На релацији Штаб бригаде штабна батаљона и даље су курири били главно средство везе.

Кроз штабове и команде прошао је велики број руковођених кадрова који су кроз борбу стицали драгоцену искуства и послужили као извор за попуњу новоформираних јединица на територији Санџака (4. и 5. бригада, артиљеријска бригада и бригада КНОЈ), а и за попуњу Штаба 37. дивизије. У Трећој бригади у току њеног борбеног пута припремани су кадрови за попуњу свих јединица 37. дивизије и других јединица. Већи број од њих, на челу својих јединица као команданти, командири и комесари, положили су своје животе, дајући пример како се треба жртвовати за слободу свога народа.

Слободан ЛУЧИЋ

ПАРТИЈСКО-ПОЛИТИЧКИ РАД

Почетком септембра 1943. године, налазио сам се на дужности руководиоца Политодјела IV пролетерске црногорске бригаде. Наређено ми је да предам дужност и да се јавим на распоред у Штаб тек формираног 2. ударног корпуса, који се тада налазио у Фочи.

Командант корпуса, друг Пеко Дапчевић, саопштио ми је наређење Врховног штаба, којим сам постављен за политичког комесара Треће пролетерске (санџачке) бригаде. Истим наређењем Жарко Видовић је постављен за команданта бригаде. Остали чланови штаба биће накнадно именовани. Том приликом је, пред Штаб бригаде, поставио ове главне задатке.

1. - Обновити борбену снагу бригаде мобилишући нове борце;

2. - Војнички учврстити бригаду, јачајући њено морално-политичко јединство и учвршћујући команде п штабове;

3. - Оспособити бригаду за извођење крупнијих дејстава, која је непосредно очекују V борбама за ослобођење Санџака.

Истовремено, комесар корпуса друг Митар Бакић поставио је задатак да се што прије отклоне ранији недостаци у партијско-политичком раду у бригади. На крају ми је саопштио да ће у бригаду ускоро бити упућен један број искусних партијско-политичких кадрова из Црне Горе и из Друге пролетерске бригаде.

Са једним нодом из 2. пролетерске бригаде, који ми је додијељен ради обезбеђења, стигао сам (14. или 15.

септембра) у рејон између с. Маоча и Крупица, где сам затекао санџачко партијско и војно руководство са неколико десетина бораца из пљеваљског краја. Предао сам им наредбу о именовању новог Штаба бригаде и прихватио сам се посла.

Аругови су ме обавијестили да су уз знатне напоре успјели да учврсте политичке и војне позиције НОП-а у Санџаку, преко којег је прохујала V непријатељска офанзива. Већ су били окупили око 210 бораца 3. пролетерске (санџачке) бригаде, сврстаних у четири батаљона (батаљонска језгра): 1. златарски, 2. пљеваљски, 3. милшевски и 4. бјелопољски батаљон. Велики број партијско-политичких кадрова из бригаде био је распоређен за политички рад на терену. Међу њима су били искусни партијско-политички радници: Војо Лековић, Мирко Буковић, Раде Борисављевић, Живко Жижић, Велибор Лаујић, Милутин Дивац, Милош Павићевић, Владо Далјановић и Владо Мирковић.

Нове штабове сва четири батаљона у бригади сачињавају су искусни и способни руководиоци. У Првом батаљону: Халм Хаџи-муртезић командант, Чедо Друловић комесар, Гојко Друловић, партијски руководилац батаљона, који је ускоро именован за партијског руководиоца бригаде и на тој дужности погинуо; у Другом батаљону: Данило Јауковић, командант, Данило Кнежевић, комесар, Јосиф Струнаш, партијски руководилац батаљона; у Трећем батаљону: Бошко Шкрбавић, командант, Вук Булафић, комесар; у Четвртм батаљону: Буро Ракочевић командант, Веселин Булатовић, комесар, Милан Новаковић, партијски руководилац батаљона.

Ускоро су стигли руководиоци који су упућени као командовско нојачање бригаде:

Штаб бригаде

- Јефто Шћенановић Чајо, замјеник комесара бригаде (у Црној Гори је на почетку устанка био секретар Окружног комитета КПЈ).

- Вуко Јововић, замјеник команданта бригаде (погинуо средином новембра).

- Милан Абрамовић, начелник штаба бригаде (кратко се задржао у бригади).

Политодјел

- Арагослав Борђевић - Гоша, руководилац Политодјела (крајем децембра постављен је за замјеника комесара 2. пролетерске бригаде).

- Радоје Лзубичић, члан Политодјела (био кратко вријеме замјеник комесара 3. крајишке бригаде).

- Ратко Радовић, члан Политодјела (1942/43. био је у Црној Гори секретар Окружног комитета КПЈ).

- Аушан Вукићевић, члан Политодјела (у Црној Гори био је члан Окружног комитета КПЈ).

Крајем децембра 1943. године, за руководиоца политодјела именован је Ратко Радовић. Из Политодјела отишао је Радоје Љубичић, а дошли су нови чланови: Милан Требјешанин и Ацо Николић, партијско-политички руководиоци из црногорских јединица. Формирањем 37. дивизије, наш бригадни политодјел именован је за дивизијски.

Штабови батагона

- Арагојло Стојић, командант 4. баталјона;

- Милко Поповић, партијски руководилац 3. баталјона;

- Радивоје Раловић, партијски руководилац 1. баталјона (од почетка децембра 1943. године);

- Новица Ракочевић, партијски руководилац 1. баталјона (од почетка децембра 1943. године);

За партијског руководиоца баталјона послје рањанања Чаја Шћепановића именован је Момир Бошковић Мошо (из нововарошког среза).

Пред партијску организацију и све политичке раднике бригаде постављени су, одмах на почетку, слиједећи главни задаци:

1. - Омасовити партијску и скојевску организацију;

2. - Учврстити партијску организацију и оспособити је да постане руководећа снага бригаде;

3. - Ораганизовати и изводити плански и систематски политички и културно-просветни рад, са циљем да се бригада морално-политички учврсти и ла војнички ојача;

4. - Обезбиједити вођење правилне калровске политике у бригади.

Почетни услови за рад на остварењу тих задатака били су прилично сложени. Бригада је првих мјесеци дејствовала на простору читавог Санџака, а дијелом и у сјеверноисточној Црној Гори и југозападној Србији. Батаљони су били међусобно удаљени десетине километара. Дио новомобилног љулетва је раније дуже времена био изложен снажној непријатељској пропаганди. Партијску и скојевску организацију требао је организовати и учврстити. Дио партијско-политичког кадра је био неискусан у раду и идејно-политички недовољно издешан. Руководиоци који су долазили «са стране» нијесу познавали своје људство. За кратко вријеме избачена су из строја два партијска руководиоца бригаде (Друловић је погинуо, а Шћепановић тешко рањен). Борбе су вођене свакодневно, што је ометао плански и систематски рад. Но, и поред свих тих крупних тешкоћа, постојали су услови да се постављени задаци ваљано обаве: бригадни и батаљонски партијско-политички радионици били су искусни руководиоци; међу руководећим кадром и борцима бригаде владао је огроман полет, јер је било извјесно да је на домаку руке извојеванае наше побједе и у Санџаку и у читавој земљи.

Партијска организација бригаде средином септембра 1943. године имала је свега 65 чланова. Но, и поред малобројности, структура партијске организације је постављена тако да у свакој чети, у сваком батаљону и у свакој бригадној приштапској јединици постоји партијска ћелија. У батаљонима су формиран бирои батаљона. На истом принципу издешивана је и организација СКОЈ-а. (Напоменуто је било значајно то да је у кратком року формирано и оспособљено скојевско бригадно руководство). Таквом организацијском структуром било је могуће да се све јединице бригаде обухвате утицајем партијске и скојевске организације.

Велика слабост партијске организације на почетку била је у томе да су чланови КПЈ били скоро искључиво руководиоци. Бораца је у организацији било премало. Стога је као прва и неопложна ствар постанљен задатак да се партијске и скојевске организације што прије омасове. Партијским ћелијама дата су упутства да пријем нових чланова врше на основу три главна критеријума: одабност циљевима борбе; храброст и пожртвовање у борби и морални лик. Основни критеријум за пријем био је одабност револуционарној борби. Секретари ћелија су подучавани да се питање пријема не смије рјешавати кампањски, већ да је то сталан задатак, који треба да резултира из разгранатог и интензивног рада комуниста, односно из њихове повезаности са борцима.

Врата Партије је прво требало отворити старим борцима, који су већ били провјерени у многим борбама и тешким искушењима. С тим циљем, требало је преовладати ранији секташки став у погледу пријема нових чланова у Партију (који је, иначе, био присутан у свим нашим бригадама). Дато је упутство да се примају у Партију сви они борци и руководиоци који су се после повратка са Сутјеске V Сањак храбро пријели.

За омасовљење партијске организације био је исто толико значајан и однос према новим борцима. Најоданији, најхрабрији међу њима примани су у СКОЈ. Најбољи од њих примани су у Партију пролазећи кроз кандидатски стаж (од 15 дана до више мјесеци). Посебна се напажња обраћала на то да се Муслимани примају у Партију, јер их је све више пристизало у бригаду.

Захваљујући таквом курсу и раду, партијска и скојевска организација су се успјешно омасовиле. Почетком 1944. године, у бригади је било 165 чланова КПЈ: радника 30, сељака 90 и интелектуалаца 45. Канџилата је било 38, а чланова СКОЈ-а 211 (из извештаја замјеника комесара бригаде ЦК КПЈ од 4. II 1944. године, Зборник НОР, Т.9, књига 5, док 50). Партијска и скојевска организација су се обновили новим и свјежим снагама и чврсто су се повезале са борачком масом.

Упоредо са преовладавањем секташтва, вођен је оштар курс према појединцима који су крњили углед Пар-

тије. Кажњени су или искључивани из Партије они појединци који су у борби испољавали кукавичлук и неодговорност и који су крњили лик борца народне армије. Према руководиоцима примењиване су оштрије мјере него према борцима.

Снага партијске организације зависила је не само од бројности чланства, већ истовремено од његовог теоријског знања и идејно-политичког нивоа. Бригално партијско-политичко руководство је од почетка разматрало да је идејно образовање кључна карнка за остваривање руководеће улоге партијске организације и за извршење њених основних задатака. Такав значај требаш је придати овом питању посебно због тога што је идејни ниво чланства и дијела њиховог партијско-политичког и војног кадра био незадовољавајући.

Основним организацијама стављено је у задатак да сваке седмице одржавају такозвани теоретски састанак. На њима су највише прорађивани: Историја СКП(б), основни лењинизма и чланци из »Пролетера« (органа ЦК КПЈ). Састанци су припремани и текли тако да је један друг реферисао о теми, а после тога је вођена дискусија.

И поред значајних резултата који су постижани, домет успјеха тог рада био је знатно ограничен: није се располагало са довољно материјала за прораду; теоријски ниво учесника био је прилично низак; састанци се нису могли редовно одржавати услед непрекидних борби и покрета (било је, такође, и недостатака у методи рада).

Већ у октобру 1943. године одржан је у Пријепољу партијски курс при Штабу бригаде, а други курс је одржан у новембру и децембру. Са оба курса руководио је Радоје Лзубичић. Захваљујући његовој војничкој снажљивости, курс се без губитака извукао из Пријепоља, којег су Нјемци 4. децембра заузели и блокирали. У првој половини 1944. године одржан је и трећи курс. Поред њих, слати су појединци и на курсеве Обласног комитета КПЈ за Санџак и ПК КПЈ за Црну Гору и Боку. До маја 1944. године, курсеве је завршило око 40 чланова КПЈ.

За слушаоце бригадног партијског курса одабирани су четници партијско-политички радници, као и они борци који су имали услове да се уздигну на руководеће дуж-

Одлуке Другог засједаља АВНОЈ-а су посебно и детаљно изучаване.

Политички рад је конкретно повезиван са приликама које су владале у Саицаку. Борцима је упорно разјашњавано да је фашистички окупатор главни виновник за све народне недаће у Југославији и Саицаку, а да га снаге контрареволуције у свему помажу. Посебан акценат је стављен на разобличавање четничке и усташке политике геноцида - а истовремено је расвјетљаван смисао, значај и улога политике братства и јединства југословенских народа коју је прокламовала КПЈ и за њу се одлучно борила. Упоредо са свим тим, разогкривани су циљеви снага контрареволуције, које су по сваку цијену хтјеле да у Југославији поново узму власт у своје руке.

Поред програма политичког образовања, у јединицама је ироучавана и текућа војно-политичка проблематика. Циљ тог рада је био да се цјелокупно људство свестрано и правовремено упозна са свим актуелним догађајима у земљи и свијету. При томе су највише ираћени развој догађаја и стање на свјетским и домаћим ратиштима.

Бригадно руководство, са батаљонским руководством, за све врјеме је настојало да се политички рад најтешће повезује са стањем и задацима јединица. Јер, ефикасан је могао бити само онај политичко-васпитни рад који је, поред буђења и учвршћења вјере у побједу, истовремено разгарао и све људске потенцијале и усмјеравао их на примјерно извршавање борбених задатака који су стајали пред народним борцима. Стога је цјелокупна политичка јелатност партијске и скојевске орагнизације и политичких радника усмјераван на јачање морално-политичке мотивисаности цјелокупног људства у извршавању свакодневних задатака. У том погледу, нарочита се пажња поклањала развијању другарства и повјерености међу борцима и руководиоцима, а и учвршћењу војних колектива. Поред тога, посебан и нарочити значај прилаван је васпитању људства да се у свим јединицама усвоји и оствари свјесна дисциплина, основни гарант борбене моћне револуционарне војске. Исто тако, прел политичко-васпитни рад постављен је задатак да се код бораца и

старјешина што више развија активност, иницијатива и организационост у борби, са тежњом да сваки појединац уложи све своје снаге за побједу. Није занемаривано ни политичко разјашњење појаве дезертерства, до којег је дошло (у мањим размјерама) у вријеме шесте непријатељске офанзиве. У рјешавању свих тих задатака, значајну улогу су имале четне и батаљонске конференције. На њима су постављана сва важија питања живог једншце. Борци су имали право да слободно износе своја мишљења у вези са свим питањима укључујући и право да критикују старешине. На тај начин су стварани услови да стваралачке снаге бораца дођу до пуног изражаја, а на другој страни тиме се учвршћивало међусобно повјерење старешина и бораца. Конференцијама су руководили политички комесари јединица.

На јачање борбене моћи бригаде био је усмјерен и цио културно-просвјетни рад. Пред ту врсту дјелатности постављени су слиједећи основни задаци: 1. - Описменити све неписмене борце; 2. - Подићи просветно-образовни ниво људства; 3. - Јачати борбено расположење бораца и старјешина; 4. - Ширити културу и просвјету у народу. Радн развијања те дјелатности изабрани су културно-просвјетни одбори у батаљонима, а касније и у четама. Они су, у ствари, били органи комесара који су се бринули: за организовање алфабетских течајева; за одржавање образовних предавања; за издавање цепних новина и батаљонских листова; за одржавање приредби по јединицама и у народу. Тежило се томе да свака јединица сопственим снагама задовољи своје основне културне потребе, развијајући самоактивност људи.

Организација рада на политичком образовању и културно-просвјетном просвјешћавању била је прилагођена условима у којима је бригада живјела и дејствовала, а и стању калдрова V бригади. Извршена је полјела улога и задатака партијско-политичких радника на појединим руковољим степенима. Бригадни политички руководиоци (комесар, његов замјеник и чланови Политодјела) посматрали су основне смјерове и задатке политичког и културно-просвјетног рада, одређивали су главне теме за прораду, контролисали су резултате и усавршавали ос-

новпе облике и метод рада. Политички комесари баталона, са својим замјеницима, били су главни организатори и носиоци политичког и културно-просвјетног рада, пружајући непосредну помоћ четним руководиоцима. Чете су, пак, биле жариште политичког и забавног живота.

У организовању и извођењу политичког и културно-просвјетног рада, политички руководиоци су се чврсто ослањали на партијску и скојевску организацију. Оне су политичко-васпитни рад држале непосредно у центру пажње, настојећи да буде што болје организован и што чвршће усмјерен јединственом циљу, а не да буде прилагођен условима сваке појединачне јединице. Захваљујући напорима политичких руководилаца и партијске и скојевске организације, постигнут су значајни резултати у политичко-васпитном раду. Политичка свијест бораца и старјешина и њихова морална чврстост постали су најубојитије оружје бригаде.

Партијска организација и политички руководиоци улагали су напоре за све вријеме да изграде и примјене ефикасну кадровску политику у бригади. При томе су се руководили не само схватањем о рјешавајућој улози старјешинског кадра у изградњавању и употреби војске, већ и са знањем да су у ранијим развојним периодима бригаде на поједине руководеће дужности остављени људи који нијесу били довољно одани нити способни, што је имао негативних посљелица на морално-политичко стање и убојитост јединица.

Цјелокупна кадровска политика вођена је са становишта јачања борбене снаге бригаде. Њен циљ је био да на руководеће положаје долазе најоданији и најспособнији људи. Да би се то постигло, политика кадрова заснивана је на слjedeћим принципима: 1. - Оданост револуционарној борби; 2. - Чистота моралног лика; 3. - Доступност свих руководећих дужности онима који су привржени борби и у њој се истичу; 4. - Провјеравање кадрова кроз акције; 5. - Чување кадрова.

Основна претпоставка успјешне изградње кадрова била је да се у свима партијским организацијама води правилна кадровска политика. Она се испољавала на три колосјека: у вођењу бригаде о људима, у праћењу ре-

зультата рада сваког комунисте и у иружању помоћи вишим руководством да се кадрови правилно размјештају. Партијске ћелије су подучаване и оспособљаване да тим питањима поклањају највећу пажњу. Тиме је кадровска политика добила чврст ослонац и широке могућности за правилан избор људи на старјешинске дужности.

Штабови и команде убрзо су увели и одомаћили праксу да руководећи састав анализира на посебним састанцима све значајније борбе јединица. Штабови и штанске партијске ћелије васпитавале су старјешине да буду максимално критични према свом сопственом раду и држању у борби. Усавршавању старјешина доприносили су и анализе бораца са цијелим лудством јединице. Упоредо с тим, по батаљонима је организована стручна војничка обука са десетарима и водницама, а на војном курсу при Штабу бригаде оспособљавали су четни руководиоци.

Тако конципирана и вођена кадровска политика омогућава је да способности људи дођу до пуног изражаја. Кроз борбу су израстали многи нови кадрови, а старији су бивали све зрелији. Бригада је могла сама да задовољи све своје кадровске потребе. Дакле је један број руководилаца за Четврту саниачку бригаду. За Пету саниачку бригаду Трећа пролетерска је дакле скоро цео руководилачки кадар.

Партијски и политички руководиоци ангажовали су се и на учвршћењу својих штабова и команди и на јачању њиховог ауторитета. Инсистирали су на томе да се штабови и команде оспособљавају за самостално руковођење, да остварују непосредну и живу везу са борцима и да раде колективно. У раду штабова и команди стварана је атмосфера искрености и узајамног поверења, што је доприносило јачању њиховог јединства. Иако се јединицама руководило колективно, лична одговорност је била у првом плану. Сваком члану Штаба и команде препоручена је иницијатива за његов сектор рада. Нарочито је вођено рачуна о томе да се не пригуши самосталност и иницијатива командира и команданата.

Радећи на начин како смо га овде исказали у општим цртама, партијска организација је била у мatici жи-

нота. Све успјешније је обухватала својом оргаинзацијском структуром и политичком активношћу сва питања из области употребе јединица. Било је у партијско-политичком раду, разумије се, и несналажење, посустајање и пропуста. Али, успјеси су високо наткриљавали недостатке, а руководећа улога партијске организације је непрекидно расла. За потврду те констатације наводим дио извјештаја Политолјела 37. дивизије ЦК КПЈ од 4. маја 1944. године, у којем се, између осталог, каже: »Партијска организација 3. санџачке бригаде постала је стварни организатор и руководилац цјелокупног живота и рада ове бригаде... Партијска организација води правилну политику кадрова и то је имало одраза на све партијце - и самим тим иницијатива, жеља за уздизањем, као и активност у многоме су порасле«. (Зборник НОР-а, том 9, књига 6. документ 6).

Напустио сам Санџак после девет мјесеци provedених на дужности политичког комесара Треће бригаде. Све то вријеме наилазно сам на искрено другарство и повјерење »домаћих кадрова«. То ме је снажно подстицало у раду. Највећи полет свима нама давала је спознаја и сазнање да је борбена снага бригаде непрекидно расла и да је попова стала уз раме најбољих јединица наше војске.

Милија СГЕНИШИЋ

МАРШ III ПРОАЕТЕРСКЕ САНЦАЧКЕ БРИГАДЕ

*Наша Трећа бригада
Иде у јуриш напред.
Она је храбра војска,
Осветнички одред.*

*Већ пуца бомба,
Бацач »брета«,
Тучемо фашисте све!
Гонимо душмане,*

*Са земге дедовске.
Наша земља ће бити,
Срећна и слободна,
Јер ће бригада њена,*

*Срушити тирана.
Већ пуца пушка,
Минобацач, »брета«,
Тучемо фашисте све!*

*Нестаће џелата наших,
Хитлера и Мусолина,
Наша Трећа бригада,
Иде у јуриш напред.*

Јунус МЕВ&ХОВИћ

РАД ОРГАНИЗАЦИЈЕ КПЈ И СКОЈ-а V 2. БАТАЉОНУ

У борбеном колективу, какав је био наш баталЈОН, од скојеваца се тражило да буду храбри, дисциплиновани и добри другови и борци; да стално рале на свом политичком, војностручном и културно-просветном уздизаљу; да имају правилан однос према својим старешинама и према народу. Таквим својим целокупним радом и понашањем морали су да примерно делују на борце - омладинце. Радн тога су одржане две врсте затворених скојевских састанака - радних и теоретских.

На радним састанцима се самокритички и критички расправљало о раду и понашању сваког скојевца и актива као целине у извршавању задатака у борби и ван борбе. Оснм анализе спровођења ранијих задатака, давана су и конкретна задужења сваком скојевцу за даљи рад. Како су скојевци у свим четама били добри и храбри борци, није било критике за слабо држање у борби. Више су упућиване замерке за недовољно чување у борби, коришћење ранијих искустава и примену стечених војностручних знања и вештина. Јер, понекад је занемаривано маскирање, а врло често употреба заклона, што је доводило до непотребних губитака у борби. На тим састанцима расправљала су се и организациона питања око припреме и пријема омладинаца у СКОЈ и друга. Увек је указивано, без обзира што није било негативних појава те врсте, на правилан однос према народу, да се ништа самовољно не узима од хране и одеће, чак ни једна шљива. Све се морало организовано прибављати и делити.

Наша се јединица кретала и борила на терену мешовитог становништва - Срба, Муслимана и Црногораца, ма је примером и на делу требало ширити и даље учвршћивати братство и јединство.

Теоретски састанци су одржавани ради потпуније идеолошко-политичке изградње, јер скојевци су морали више знати од осталих бораца - омладинаца. Сећам се да смо на тим састанцима изучавали садржаје из брошуре: »Шта је СКЈ« »Развитак људског друштва« од Сегала, олуке Другог заседања АВНОЈ-а, материјале са I и II конференције УСАОЈ-а и сличне друге материјале о бившој Југославији, НОР-у и изградњи нове, Титове Југославије. Ти су материјали најчешће читани и о њима вођена дискусија, а било је случајева да су појединци задужени да се припреме и дају уводно излагање о коме ће се водити дискусија. Вкупно помоћ и на једним и другим састанцима (радним и теоретским) чинило је присуство помоћника комесара и политичког комесара.

Поред теоретских састанака за своје уздизање, као млади скојевци и борци, користили смо свакодневну политичку и војноструктурну и културно-просветну рад у четни и батаљону да бисмо се што боље политички и војнички оспособили и успешно извршавали све задатке. За то смо користили сваки предах између маршева и борби. Пугом разговора, прелавања и четних конференција редовно смо информисани о војно-политичкој ситуацији на територијама где смо се кретали и водили борбе, о ситуацији у свим крајевима наших савезника из Антифашистичке коалиције. И поред свакодневне борбене праксе у постављању заседа, нападама и одбрани, борбеном обезбеђењу на маршу и одмору, имали смо по часове војноструктурне наставе на којима смо теоретски употпуњавали своја знања о свим тим питањима. Такође, учили смо да познајемо и рукујемо свим типовима лаког пешадноског наоружања (ручним бомбама, пиштолима, пушкама, аутоматима, пушкомитраљезима и митраљезима и лаким бацачима југословенског, италијанског, немачког, енглеског и другог порекла). Налазило се времена и за стројеву обуку и за предавање о свесној војној дисциплини. Није изостао ни интензиван културно-просветни рад да бисмо употпу-

нили своја општа знања и обезбедили забаву и добро расположење у јединици. На тај начин нам је идеолошко-политички и културно-просветни рад у организацији СКОЈ-а и у јединици омогућио да спознамо прве научне истине о развоју природе, постанку човека и људског друштва, карактеру старе Југославије, окупације, циљевима и задацима НОР-а и револуције, узроцима другог светског рата, учесницима тог рата и његовом карактеру. С друге стране, војностручно образовање нам је пружало могућност да у борби тучемо непријатеља не само високом политичком и патриотском свешћу него и стеченим војним знањем и вештинама. Организовали смо учење и певање борбених и револуционарних песама. Имали смо и четне хорова. Од масовних борбених песама које смо певали у чети и батаљону, најдраже су нам биле песме:

*»Нема боја да се бије,
где скојевац млади није«.*

и

*»Нема бомбе да се баца
без младијех скојеваца,
а ни бункер да се чисти
док не дођу комунисти«.*

То је скоро била наша химна. Тиме смо стално обезбеђивали весеље и добро расположење у батаљону и у местима где смо боравили. Неки наши другови учествовали су у оквиру батаљона у припреми и давању приредби за борце и народ. Од многих посебно се сећам велике приредбе за борце и народ у селу Шљивовици на Златпобору, коју је лала културна екипа 2. батаљона, којом је руководио друг Рнза Катана, комесар наше пратеће чете. Организовано смо писали и чланке за батаљонски лист »Звезда«. Захваљујући томе, у листу су објављивани прилози не само старешина и ћака, већ и бораца са села. У свему томе пуно су нам помагали старији другови, чланови КПЈ.

Организације КПЈ и СКОЈ-а биле су покретачке и кохезионе силе, које су све борце и старешине јединица

сливале и окупљале у монолитне војне колективе са високом морално-политичком свешћу о својој снази и спарола коме служе, за остваривање циљева и задатака НОР-а и револуције - националног и социјалног ослобођења.

Други батаљон и 3. бригада лали су скоро целокупно руководство за новоформирану 5. санџачку п артиљеријску бригаду. Наместо њих дошли су нови руководиоци из редова бораца и млађих старешина, који су лостојно заузели места другова прекомандованих у те бригаде. То су показали у борбама у Србији, Санџаку, Црној Горн и у Босни - све до ослобођења Сарајева и уништења четника на Сутјесци у пролеће 1945. године. И то је свакако дело организације КПЈ и СКОЈ-а 2. батаљона и 3. бригаде. Тешко је писати о раду организација СКОЈ-а и КПЈ одвојено од рада јединица у којима су деловале. Само кроз рад и живот јединица могућно је потпуно и реално сагледати њихов рад и допринос. Исто тако, не може се говорити о доприносу комуниста и скојеваца, а и наших јединица у целини, без сагледавања улоге и доприноса политичких комесара и њихових помоћника у томе. Руководиће партијским и скојевским организацијама, као и целокупним партијским и политичким радом у јединицама, Партија је поверила политичким комесарима и њиховим помоћницима. Стога су на те дужности, по правилу, долазили најiskusнији и најбољи партијски кадрови. Они су се бринули не само о партијском, идеолошко-политичком и културно-просветном раду, већ и о војностручном уздицању бораца и старешина, револуционарној будности и свим мерама борбеног и материјалног обезбеђења, исхрани, збрињавању рањених и болесних, о односима народа и војске и о сузбијању непријатељске пропаганде. Угледајући се на њих, комунисти и скојевци самопожртвовано су се ангажовали у борби и другим задацима. Испољавајући сопствене вредности делом су доказивали вредност циљева наше борбе и револуције. Снажно су деловали речима и делима у војсци и народу да усвоје те циљеве и да се боре за њихову реализацију. Налазили су се у првим редовима, тамо где је било најтеже. То је била она морална снага која је најнепосредније и најснажније

деловала на људе да следе реч и дела комуниста и скојеваца. Јер, они су показивали велику храброст, одлучност, дисциплину, дружељубље, хуманост и све позитивне морално-политичке и друге врлине које је у себи садржао југословенски револуционарни раднички, омладински и ослободилачки покрет.

У складу са пролетерским моралом и позитивним ослободилачким борбеним и револуционарним традицијама наших народа и народности, комунисти и скојевици су, васпитавањем од политичких комесара и помоћника, револуционарно и смело мењали превазиђене традиционалне моралне и друге вредности, старе навике и предрасуде, обичајне норме понашања и схватања. Својим личним примером ширили су нова схватања и моралне норме понашања.

Беолин КНЕЖЕВИЋ

ЖЕНЕ У ТРЕНОЈ ПРОЛЕТЕРСКОЈ (САНЦАЧКОЈ) БРИГАДИ

У првом сгроју Треће пролетерске (санцачке) бригаде од 958 бораца и старјешина било је 119 жена. То су углавиом биле жене из Санцака. Од тога броја 84 другарице су биле борци, 29 болиничарке, 2 референти саопштења баталјона и 4 на другим руководећим дужностима, од чега 2 руководиоци СКОЈ-а баталјона, 1 заменик комесара чете и 1 комесар бригадног санитета. Једна другарица је била лекар, затим неколико учитељица, професорки, студенткиња и ћака, а и је више од половине домаћица са села и санцачких варошица. Скоро двије трећине је било чланова КПЈ, канцеларата и скојевки. Просјечна старост другарица је била око 18 година, мада је било неколико старијих другарица од око 40 година. Преко 85% су биле неодамашње девојке. Све су биле првоборци из устаничке 1941. године.

Од формирања бригаде до побједе погинуло је 98 другарница, од којих 69 из Санцака, затим 12 из Далмације, 15 из Босне, 2 из Србије. Као што се види, у редовима Треће пролетерске су погинуле Српкиње, Црногорке, Хрватице, Муслиманке и друге, што најбоље свједочи да је Трећа пролетерска (санцачка) бригада - бригада истинског братства и јединства утемељеног на заједнички проливиној крви. Од 98 погинулих другарица било је 32 чланова КПЈ, а 35 чланова СКОЈ-а. Међутим, и оних 31 погинула другарица које су биле неорганизоване биле су идејно-политички чврсто везане за КПЈ и револуцију и

самопријегорно и јуначки далс своје животе. Скоро да није било засједе, патроле, бомбашке фупе, а о јуришпа да не говоримо, у којима другарице инјесу биле међу првима у улози борца или болничарке.

Четворогодишњи рат без прелаха, даноноћни маршеви и легендарне битке наше револуције. И порел страховитих тешкоћа и ненормалних ратних услова, ни једна другарица није лезертрала из редова Треће пролетерске (саиначке) бригаде. Посебно морам да истакнем дужну захвалност нашим неуморним другарицама, дивним људским ликовима изузетне племенитости и фанатичне хуманости - партизанским болничаркама, које су у току НОБ-а до врхунске етике изфадиле култ према рањеном борцу. По цијену живота оне никда нијесу рањеног друга остављале на ратном попришту. Стојички су подносиле неописиве тешкоће и опасности. Велики број жена Саниака, Босне и Далмације у нашој бригади ратовало је заједно са својим синовима, кћерима и мужевима, у поодмаклим годинама.

Зато се ланас, после 45 година од рата и оружане револуције, често питамо хоће ли се наћи ратни кадре да искажу сву ону величину оданости наших жена овој земљи, Партији, свом крају, породици... Свуда гдје се борило и умирало, на фронту и у позадини, наше жене су биле присутне и активне. Ни једна партизанска колона, ни једна акција на фронту, не могу се замислити без масовног учешћа жена. Као активисткиње НОП-а, многе су се нашле у концентрационим логорима, на вјешалима и стрелиштима, као жртве фашистичке одмазде.

Из сјећања на те дане тешко је изловити поједине моменте. Чини ми се, грајно ће ми остати у сјећању Прва конференција АФЖ Југославије које су увијек с великом радошћу сјећам. Све је било импресиивно и велико.

Тог децембарског дана 1942. године, Босански Петровац, мала планинска варошица у далекој и до тада слабо познатој Босанској крајини, постала је велика престоница ратног борбеног скупа и јединства жена. На Првој земљској конференцији АФЖ-а Југославије, стигло је 166

делегата. Дошло су жене их Хрвагске, Приморја, Кордуна, Санџака, Банње, Лике, Далмације, Црне Горе, Београда, Загреба, Босанске Крајине, затим жене из наших славних пролетерских бригада. Дан-два прије 6. децембра на ту нашу дивну ослобођену територију пристизале су жене из окупираних и ослобођених крајева. Сјећам се да само словеначке жене нису могле благовремено стићи због великих ратних препрека. Ја сам дошла са положаја из Прве пролетерске бригаде...

Највећу радост коју сам доживјела био је да одржавања свечане сједнице кала смо се сусрели са врховним командантом, нашим драгим другом Титом. Тај дан ће увијек крупним словима бити уписан у епоху женског борбеног покрета. Узбуђење, бурни изливи задовољства и радости, помијешани са сузама и неком тихом сјетом. Јер свака Титова ријеч изречена на овом скупу и до данас је дубоко урезана у срца свих жена наше земље. И сада горло звуче оне Титове ријечи: »Ја се поносим тим што стојим на челу Армије у којој има огроман број жена. Ја могу казати да су жене у овој борби по свом хероизму, по својој издржљивости биле и јесу на првом мјесту и у првим редовима и нашим народима Југославије чини част што имају такве хероине... «.

У тим данима, гледајући та дивна раздрагана, а у исто вријеме тако брижна, племенита лица наших другарица, жена из свих наших крајева, расло је свуда осјећање и искрено увјерење да са таквим мајкама, сестрама и женама наш народ не може изгубити рат, ми морамо побједити све наше непријатеље. И баз због тог масовног и јединственог покрета у борби донијета је одлука на пленарној сједници АФЖ-а да сваки крај земље има свог представника у Централном одбору АФЖ-а Југославије.

Рекоше ми Даница Росић, студент медицине из Плевља, улази у Централни одбор АФЖ-а као представник жена Санџака. Питам Стану Томашевић, представника жена Црне Горе, ко ме је предложено, збуњена сам, узбуњена, осјећам дубоко да ми је указана велика част, одго-

ворност, носебна обавеза, искрено мислим зашто мене поред толико наших способних и днвпих другарица из борбеног строја санџачких жена-ратника

И данас памтим сваки детал. те скромне украшене свјеже окречене сале, пуне љубави и јединства. Трајно у сјећању ми је остала и смјена л>епотица, омладинки, бораца с пушком о рамену из ратних бригада, које су по-носно стајаде с обје стране ралног прелсједништва. Биле су оне украс, бОрбено обезбјеђење и опредјел>ење да ће народ и жене са новом снагом наставити неравноправну борбу до копачног ослобођења наше вол.ене земл>е.

Ааници РОСИћ

ОРГАНИЗАЦИЈА И РАД ИНТЕНДАНТСКЕ СЛУЖБЕ

На лан формирања Треће пролетерске (саниачке) народноослободилачке ударне бригаде на Шћепан-Полу 5. јуна 1942. године, интендантска служба била је овако организована:

- Бригаду интендантуру сачињавао је око 25 бораца, интендант бригаде и његов заменик. Интендантура је имала потребан број конџа којима се скоро искључиво и вршио пренос материјалних добара.
- Баталонске интендантуре сачињавао је 6 до 8 бораца, обично старијих људи, од којих је један био интендант.
- У четама су били економичари чета са 2-3 куvara.

Са таквим саставом интендантуре бригаде вршено је снабдевање од њеног формирања до 1. новембра 1942. када су извршене извесне измене.

Снабдевање је било децентрализовано, тј. батаљонске интендантуре снабдевале су своје батаљоне, а бригадна интендантура снабдевача је Штаб бригаде, вршилацке јединице и бригади саопштење. Централизовано снабдевање остваривало се само приликом заузимања градова када се долазило до већег плена

Изворн снабдевања били су: прикупљање од народа, конфискација од народних непријатеља, ратни плен и савезничка помоћ. Прикупљање животних намирница од народа вршено је путем народноослободилачких одбора који су формирани на ослобођеним територијама. Зато је приликом ослобађања неке територије први задатак био

да се формирају народноослободилачки одбори како би се поред осталог организовало и снабдевање храном. Због тога су понекад НОО формирали и интендантске јединице и тако били организатори народне власти и тумачи циљева народноослободилачке борбе.

Конфискација имовине народних непријатеља остваривана је према одлуци Штаба јединице. Одредила би се Комисија за извршење конфискације, у чији би састав обавезно улазило и интендант. До ратног плена најчешће се долазило приликом заузимања градова или акцијама на непријатељске возове или моторизоване колоне. Обично је најстарија команда прикупљала плен и делила њим јединицама.

Савезничка помоћ најчешће је дотурана авионима, а при крају рата и бродовима - али је, на жалост, у том периоду, тј. од јуна 1942. до јуна 1943. године нисмо добили ни једном.

Након формирања, бригада се нашла на терену Шћепан-Поља, Мратића, Грандића, Курева, Врбнице и Лзубића који је у економском смислу био врло сиромашан, а поред тога био је попаљен од четника и усташа. Нарочито је било отежано снабдевање 1, 3. и 4. батаљона, који су штитили одступању наших снага од четника који су надирали преко Пиве ка селу Мратњу. У нешто бољој ситуацији налазио се 5. батаљон, који је био размењен у селу Лзубићу, па је користио терен у правцу Фоче, који је био богатији животињом намирницама.

На том терену није се могло наћи ни месо као основни артикул у партизанској исхрани, а о осталим артикулма (хлеб, вариво, поврће) није могло бити ни говора. Једино смо имали нешто меса од стоке коју смо водили из Санцака и Црне Горе. Таква слаба исхрана врло је неповољно деловала на борце који су били изнурени даноноћним борбама при новлачењу из Санцака. Ситуација се побољшала тек када је један батаљон Прве пролетерске бригаде, који је био у претходници, растерао четнике у селу Боријама код Калиновика и запленио неколико стотина јагади. Тај драгоцени плен подељен је свима бригадама које су се припремале за поход у Босанску крајину.

Трећа пролетерска (сапиачка) бригала, након залр-жаиалва десетак дана на тпм теренима, са Првом проле-терском, у заједничкој колони, креће на марш за Босан-ску крајину. Пут је водио преко неприступачних терена планина Зеленогоре, Трескавице, Бјелашнице.

На том тешком маршу снабдевање је било отежано, јер се није могло наћи ништа од животних намирница, осим меса којим смо се снабдевали, узимајући стоку са-рајевских трговаца са планинских катунa. Но, било је тешко припремити храну, јер су нас током целог марша пратили немачки авиони, а дим из кухиње био је при-влачна мета њихових бомбардовања и митраљирања.

Трећег јула бригада је стигла V рејон Бралина-Иван-седло, где је у току ноћи 3/4. јула напала жељезничку станицу у Брадини. У одлучном налету заузет је и униш-тен већи број жељезничких вагона и велике количине на-мирница - око 9000 килограма. У богатом плену било је доста брашна, масла, шећера, соли - чак и воћа. То је до-бро дошло свим борцима, нарочито рањеницима, за ок-репљење после оскудне исхране у току марша. Од куку-рузног брашна у селу Ерићима скували смо добро за-машћен качамак, па смо уз тако богат ручак имали и по порцију крупних сочних трешаља. Било је интересантно видети борце како при напуштању Брадине у колони носе заплећене гајбе трешања пазећи да се не проспе ни један комад те посланице.

Даљим наступањем бригаде, ослобођењем Коњица и Прозора, дошло се до новог ратног плена: брашна, лво-ијека, шећера, конзерви. Поред тога, дошли смо на терен који није био исириен у економском смислу. Зато се у партизанском јеловнику, после дужег времена, нашао и хлеб, пасуљ, кромпир.

Заузимањем Ливна 7. августа 1942. године, дошло се до већих количина хране и одеће. Зато долази до изра-жаја централизовано снабдевање. Врховни штаб, односно његов економски одсек, дели намирнице бригадама, а бригаде батاليонима.

После ослобођења Ливна, бригала се на том терену задржала петнаестак дана организујући исхрану бораца на завидном нивоу. Било је хлеба, варива, поврћа, меса.

Све разноврсно, калорично, укуено спремно у војничким казанима.

Трећа саидачка 21. августа креће у иравцу Мркоњић-Грала да би учествовала у његовом ослобођењу. Међутим крајишке јединице и Прва пролетерска бригада 23/24. августа заузеле су Мркоњић-Грал, па наша бригада није учествовала у његовом ослобођењу.

У Босанској крајини Трећа пролетерска бригада остала је пуна два месеца. Углавном је била у рејону Мркоњић-Грала и Бања Луке, по селима: Подрашница, Медна, Штрбна, Бараћи, Гержово, Млиниште, Јањ, Ситница, Чаћевца, Мањача, Снабдевање на том терену и у овом периоду било је одлично. Корншћен је ратни плен из Мркоњић-Града, а и тај крај био је ненасрпан у економском погледу. Посебна погодност је била та што је воће било добро родило, па је доста коришћено у исхрани бораца. Међутим, ниједан борац није самовољно убрао ни једну шљиву. Тиме он се само потврдио четничка пропаганда коју су они ширили да партизани пљачкају све на што наиђу. Зато се дешавало да борци леже испод грана окићених зрелим плодовима, а да не узму ни једну јабуку, крушку или шљиву. Сељаци су се чудили и говорили:

- Овако поигане војске још нијесмо видели! Леже у воћњаку, падају зрели плодови око њих, а они без питања неће да узму ни уцрвак! Зато су сељаци сами доносили борцима воће, нудили их и просто молбили да узму.

Снабдевање житом допунјавано је из долине Сана са подручја Кључа, где су омладинске радне бригаде сакупљале летину. Овде поново долази до централизованог снабдевања. Бригада организује логистичку жигу из долине Сана, меље га у Мркоњић-Граду, пече хлеб, дели баталјонима и шаље на положаје. Сваких петнаест дана кретао је из Мркоњић-Града у долини Сана караван од 40 до 50 коња под командом Јоса Мрковића и носио житом. Тако су борци редовно снабдевани хлебом.

Станцијом околиности у нашој бригади јавио се један помаћо необичан начин снабдевања бораца чаранам. Наиме, у нашој бригади био је прота Јевстатије Карамастијевић, православни свештеник. Чим би прота дошао у неко село и сељаци су се уверили да је то »прави« поп.

почели би да молите да им крстну децу или венча младенце. А гаквих је било доста, чак на стотине, јер су усташе 1941. године овде поубијале православне свештенике или их протерали у Србију. Тако скоро годину и по дана нико није имао да врши тај верски обичај, само у једној недељи могла се видети колона сељака са двадесеторо и више деце која су доношена у цркву Подрашница да их проту крстну. А попу - зна се: најмање по један пар чарапа! Било је ту и других поклона. Прота никоме ништа није тражио, али баш зато иарол је лоносио и мимо обичаја.

Тих дана Трећа иролегерска попуњена је новим борцима из Босанске крајине и Далмације. Тиме се указала потреба, због попуне бригаде и стварања веће слободне територије, за приширењем формације интендантске службе у бригади и њеним батаљонима. Зато се у бригадној интендантури, а и у баталонским, формирају, радни водови у јачини од 25 до 30 људи, на чијем се челу налази командир вода и полигички делегат. У ралне волове ушли су углавном занатлије: месари, пекари, обућари, опанчари. Они су олу осушених говећих кожа правили онанке - опуте, који су у то време били и главна обућа партизанских јединица, али у условима партизанског ратовања веома неспори, па су се морали стално правити нови. Другарице су плеле чарапе, иемпере и прале веш.

Наредбом врховног команданта друга Тнта 1. новембра 1942. године формирана је Прва пролетерска дивизија у чији је састав ушла и Трећа саниачка пролетерска бригада. Одмах после њеног формирања, дивизија добија задатак да из Босанске крајине крене у централну Босну са задатком да тамо развије немачке, четничке и усташко-ломобранске снаге. На путу за централну Босну дивизија заузима Јајце у коме смо лошли до знатног плена хране, али тај ратни плен нисмо дуго користили, јер смо убрзо креиули према плашшским масивима ка Скендер-Вакуфу и Котор-Вароши. Зима је била тешка, а снег веома дубок, па смо са собом могли евакуисати само незнатне количине хране.

Деветог децембра 1942. године, бригада је стигла у рејон Котор-Вароши, разбила четнике и усташко-ломоб-

ранске снаге, заузела Котор-Варош и продрла у долину Врбање, шири рејон Јаворана и непосредну околину Бања Луке. Ослободивши ту територију, бригада се разместила на иростору Јаворан - Јошовка - Попован - Меховац - Линовац - Челнац и Карановац, где остаје све до 27. јануара 1943. године.

На путу од Јаја до Котор-Вароши, због непрекидних борби са Немцима, тешке зиме и планинског терена - снабдевање је било отежано. Опет је главна и скоро једина храна било месо, а због честих борби и сталних покрета није се могао истовремено ни припремити.

Доласком бригаде у централну Босну и заузимањем Котор-Вароши и делова бањалучког среза, снабдевање поново постаје редовно и квалитетно. Користи се ратни плен, а и тај терен није био економски сиромашан, па се могло наћи хлеба, пасуља, меса, сувог воћа и осталих артикала. Овде долази до изражаја рад радних водова: V К(Јтор-Вароши међу жито (кога је било у изобиљу, јер смо V селу Јаворанима од четника запленили велике количине), пеку хлеб, праве опанке, а другарице плету чарапе. Доброј и уредној исхрани допринело је и то што бригада и баталјонска интендантура остаје дуже времена на једном месту, чиме су створене могућности за организовање снабдевања.

Када је почела тзв. четврта непријатељска офанзива Трећа пролетерска бригада се налазила у рејону Челнца и Караповца код Бање Луке, где је водила тешке борбе против четника и Немаца. 27. јануара бригада добија задатак да крене правцем Скенлер-Вакуф - Мркоњић-Град - Млиниште - планина Хрбљина - Купрешко поље - планина Радуш - Горњи Вакуф - Салкова кула. Овај тежак пут савладан је за двадесетак дана, тако да је бригада 20. фебруара избила на друм и железничку пругу Брадина - Коњц. На том маршу снабдевање је било веома отежано, јер је бригада била стално у покрету, кретају се преко планинских масива, кроз слабо насељене крајеве и терене покривене дубоким снегом. Омет је исхрана сведена само на месо, а и то ограничено и нередовно. Ситуација се нешто поправила када су наше јединице заузеле Прозор и ту запленили велике количине интендантс-

ких средстава. Док се ТреНа пролетерска-бригада налазила у рејону Брадина - Коњи и волила сталне борбе са Немцима који су напали из Сарајева, јаке немачке снаге продире су од Бугојна и Горњег Вакуфа према Прозору и угрозили 4.000 рањеника у Прозорској котлини. У таквој ситуацији наша бригада 1. марта добила је наређење да усиљеним маршом крене од Брадине у правцу Горњег Вакуфа, са задатком да учествује у одбрани Централне болнице и разбијању непријатељских снага које су надирали од Бугојна. Марширајући непрекидно и без предаха, бригада је 3. марта стигла у рејон Горњег Вакуфа и омах ступила у борбу са непријатељем на правцу Бољевац - Добрашан - Орляшће - Горњи Вакуф.

У таквој ситуацији, марширајући без предаха и под сталним дејством непријатељске авијације, исхрана је била веома лоша. Једва да смо успевали да једанпут дневно дотуримо до ноложаја нешто хране.

Врховни штаб 5. марта наређује да се поново крене ка Неретви, да се пребаци болница, да све јединице форсирају Неретву и да се преко Калниовика крене за Црну Гору и Санџак.

Прва дивизија, у чијем се саставу налазила и Трећа пролетерска (санџачка) бригада, добила задатак да штити целу оперативну групу и болницу приликом њеновог пребацивања преко Неретве. У времену од 5. до 14. марта, бригада је непрекидно водила борбе са много јачим непријатељем да би омогућила пребацивање преко Неретве главних наших снага и рањеника, а било је много и тифусара.

У том времену исхрана је била слаба, јер су тим теренима прошле скоро све јединице оперативне групе, а терен, слаб у економском погледу, био је потпуно исцрпен. Поред тога, због сталног дејства непријатељске авијације, ако се и дошло до неких намирница, на је скоро непрекидно из авиона бацао ракометне и запаљиве бомбе уништавајући сеоске домове, а тиме и наше једине изворе хране и могућност за смештај бораца. У таквој ситуацији, успешно извршивши задатак, бригада се у току ноћи 14/15. марта пребацила на леву страну Неретве на мосту код Јабланице. Она је и даље остала у заштитници

глашпшс и болнице све ло Дриие. И у том времеиу исхрана се знатно не побољшава.

У борбама од Дрине до Санцака наша бригада привремено улази у састав Друге пролетерске дивизије и прелази у претходницу, што подиже борбени морал, а исхрана се побољшава.

Послс једномесечних борби од Неретве преко Дрине и даље преко источне Босне бригада је преко Челебића 20. априла ступила на територију Санцака.

Победоносним наступањем наших јединица, у чијем саставу је била и Трећа пролетерска бригада, ослобођен је заиални део Санцака. На ослобођеној територији поново се успостављају народноослободилачки одбори, команде места и други облици организоваиог живота, што олакшава снабдевање. Народ је био одушевљен што је после скоро годину дана партизанска војска међу њима, па је добровољно давао скоро све што је имао, тако ла је снабдевање у том периоду било веома лобро.

Петнаестог маја 1943. године уследила је тзв. пета непријатељска офанзива, а тала наступају и најтежи лани за исхрану бригаде. Посебно је било тешко после преласка Таре, када смо се нашли на ненасељена места Дурмитора, где се није могло ништа наћи, осим непго стоке за клање коју је народ савијао по збеговн.ма Дурмитора бежећи иснред непријатеља.

Одступајући даље пред снажним налетима непријатеља преко Пиве - Мратиња - Вучева у иравцу Сутјеске, није се могло ништа иаћи за исхрану, чак ни стоке за клање, осим понеко грло које су јединице потерале са собом. Неке јединице нису имале ни то, па је у тим тешким данима за исхрану дошла до изражаја солидарност, те је дељено све што се имало на подједнаке делове.

Будући да на Сутјееци није успео пробој III дивизије, у чијем саставу је била и Трећа пролетерска бригада, па.о је наређење да се бригада пробнја по деловн.ма, мањим фупама и појединачно за Санцак, источну Босну п Херцеговину. Како доћи до хране V мањм фупа.ма или појединачно кад то често нисмо успеваи ни уз добру организацију? Како доћи до хране у опустошеним прел-

елима, како сааладати искушење неодољиве глади и са-
чувагн иартиааиски морал?

У пробоју после Сутјеске доживљавали смо најстрашњу глад. Давио смо живели без иједног залогаја. Јели смо траву сријемушу, гулили коре младих букава, те лизали мезфу, довијали се да утолимо глад. Млади борци су житовом платили тешко искушење да поједу парче распалог коњског меса. Неки су умирали после дневне глади, када су случајно дошли до неке хране и прелијели се. Тако су изгубљени многи борци у борби против опаког непријатеља - глади.

После битке на Сутјесци, главнина III пролетерске санџачке бригаде, тешко рањена и искрвављена, избацила се по деловима, групама, са великим напорима, до краја јуна у Санџаку, па се борци и руководиоци по деловима пребацију у своје срезове, да се опораве и тамо воде борбу са непријатељима. Таква ситуација је остала све до септембра, када се бригада реорганизује и поново прикупља.

У том периоду снабдевање бригаде вршено је по селима (кућама), где су се налазиле поједине борбене групе.

У септембру бригада улази у састав Друге пролетерске дивизије. Од септембра па до краја године води борбе за ослобођење пљеваљског, пријеполског, бјелополског и нововарошког среза. После ослобођења тих градова, створена је велика територија, па су формиране и војнопозадинске установе (команда места), команде подручја, образују се народни одбори, мјесни и срески, у Пљевљима, Пријеполу, Бијелом Пољу, Новој Вароши. У новембру формира се и ЗАВНОС.

Освајањем поменутих градова, паље су као ратни плен веће количине хране, одеће и обуће у наше руке. Формирањем војнопозадинских установа које преузимају бригу око прикупљања хране и снабдевања свих јединица које су биле на тој територији, велико је олакшано снабдевање бригаде свим потребама. Тако је снабдевање било добро и уредно у том временском периоду. Народноослободилачки одбори и команде подручја организују прикупљање хране од народа (жито, месо, кромпир, пасуљ) и стварају резерве.

Храна која је прикупљена из среза пљеваљског довожена је у град Пљевља, чнји је већи део пао у руке непријатеља када су Пљевља, током шесте офанзиве, почетком децембра изненада заузета од Немаца. По мом мишљењу, ту је направљена велика грешка што је храна из седа сакупљана у град, место ла је обратно урађено - ла је и ратни плен евакуисан из фада у села која су се могла бранити од непријатеља.

У периоду јануар-март 1944. године бригада је офанзивно лејствовала против: Немаца, четника и муслиманске милиције у захвату комуникација Пљеваља - Пријепоље, Пљевља - Косаница, Пљевља - Ковреи, који су напали слободну територију Саниака.

У том иериоду, бригада се снабдева са терена на коме води борбе. Алн, како је тај терен бно слободаи, снабдевање се и даље врши преко НОО, команди места, које још увијек функционишу на слободној територији. Истина, сада је снабдевање лошије, јер је мања слободна територија, а и терен је исцрпљен, јер су се овде стално налазиле и друге јединице. Но. још увек народ је рало давао својој војсци, на се није ослудевало најосновнијим артиклима: месом, хлебом и кромпиром. Почетком марта формира се 37. дивизија, у чији састав улази и Трећа пролетерска (саиначка) бригада, која је до тала била у саставу друге дивизије.

Крајем марта Немци убрзано појачавају своје гарнизоне у Пљевљима, Пријепољу, Прибоју и са четницима и муслиманском милицијом припремају офанзиву на слободну територију Санцака, која се простире од Лима до Таре. Трећа бригада, развучена на широком фронту, водила је огорчене борбе и повлачила се прел јаким непријатељским снагама према Мојковцу и Баволим Лазима и била је присиљена ла 19. априла преће иа леву обалу реке Таре.

У том периоду, због непрекидних борби. а и због склањања народа испред непријатељског наступања, снабдевање бригаде било је лоше, јер се, сем меса, није могло ништа наћи. Нарочито тешка ситуација настала је када је бригада лржала положаје на реци Тари. На левој обали Таре није било никаквих насеља из којих би се могла добити храна и муниција.

Трећа бригада, иастуиајући и гонећи разбијеног непријатеља 25/26. априла избила је у рејон Коврена, где је разбила немачко-четничку колонију, а потом јаке снаге муслиманске милиције, и олбацила их према Комарану. Исхрану у току те побелоносне офанзиве била је добра, јер је народ, видећи новоно своје ослободиоце, давао све што је имао својој војсци.

Трећа (санџачка) пролетерска бригада у лето 1944. године води борбе на северном делу Санџака и западном делу Србије (срез прибојски, нововарошки, ужички и вишеградски) са Немцима, четницима и Бутарима (Првом пролетерском корпусу и Шестој личној дивизији).

С обзиром на то што је бригада водила борбе већином на рејону који економски није био испуњен, а и савезници су нам бацали помоћ палобранима на Злагибору, исхрана бригаде није била лоша. У августу, док се бригада налазила у селима Црквени Тоци - Цурово - Кучин, поред борби са четницима, извршава и «економску акцију». Прикупља храну (жито, пасуљ) и пребацује конвоје преко комуникације Пријеиоље - Пљевље у рејон Маоче. Ту су се налазиле јединице Првог пролетерског корпуса које су пролазиле за Србију. То је нов начин снабдевања партизанских јединица који је мање био познат у народу од начина које сам навео у почетку чланка. Наиме, партизанске јединице, када би дуже времена биле на једином терену, па би исцрпиле терен храном, шаљу део јединице са интендантом у рејон где има хране, а он се обично налази под контролом непријатеља, па прикупи стоку, жито и под заштитом спровеле својој јединици или некој другој. Тај начин снабдевања називали су партизани популарно «економска акција».

У завршним операцијама ослобођења Санџака од новембра 1944. до 12. јануара 1945. године, 37. дивизија води тешке борбе против јединица 21. и 91. немачке армијског корпуса који се повлачи из Грчке, Србије и Црне Горе преко Санџака. Исхрана бригаде у том периоду није представљала никакве тешкоће, јер је за собом имала велику слободну територију, са које се снабдевала путем народних власти.

После ослобођења Санџака, Трећа пролетерска бригада у другој половини јануара 1945. године са осталим

снагама 37. дивизије оријентисала се у правцу Дрине, Горажда и Сарајева. Тада је бригада попуњена већим бројем нових и младих бораца из источне Србије, тако да је бројна снага била 2.800 бораца и старешина.

У периоду од поселања положаја на Дрини (20. јануара) и борбама око Горажда до његовог ослобођења 5. марта, исхрана бригаде је била врло лоша, те се може упоредити са најтежим ситуацијама у току рата. Разлози за такву исхрану били су следећи:

- рејон на коме је бригада дејствовала био је поплаћен и опљачкан од четника још 1942. године, па се није могло наћи стоке за клање. Тај крај је био богат воћем;

- знајући за такву ситуацију, штаб 37. дивизије упутио је интенданта друга Даннла Вранеша у новопазарски и сјенички срез, да гамо преко НОО организују прикупљање стоке за клање и упућивање у јединице 37. дивизије, које се налазе у рејону Горажда, али је она споро стизала, а и када би стигла, била је исцрпљена (мршава), да је од ње било врло мало користи;

- у Ужицу се у то време, такође, налазила резерва хране 37. дивизију (брашно, пасуљ и др.), али они се нису могли дотурати због великог снега, порушених комуникација и неопходности транспортних средстава, тако да се исхрана свела углавном на шаку сувог воћа, парче хлеба, такође од самостебених крушака, па и тога није било довољно.

Због тако слабе исхране, дошло је до обојеног кода већег броја бораца, а нарочито младих, који су дошли из источне Србије и нису били навикли на гладовање. У таквој ситуацији, Штаб 37. дивизије послао је депешу Генералштабу Југословенске војске у Београду, извесно га да преги опасност због слабе исхране да се из строја избаци већи део бораца. Сазнавши за такву ситуацију, Генералштаб је одмах наредио Другом корпусу, који се тада налазио у Гацком, да хитно пошаље извесну количину брашна у Горажде јединицама 37. дивизије, што је и учинио, од кога смо одмах организовали печење хлеба и дотур јединицама. Наступајући даље према Месићу - Рогатци - Прача - Сарајеву и њиховим заузимањем, ситуација у погледу снабдевања сасвим се изменила и знат-

но побољшала. дошло се у рејон гдe се могло наћи доста стоке за клање, а и осталих артикала који су недостајали, јер одмах је у Реновици ооразован аеродром, где су за 37. дивизију падооранима из авиона савезници бацали муницију, храну, одећу и друге потребе.

После ослобођења Сарајева, 37. дивизија, по наређењу Генералштаба Југословенске армије, упућена је на простор: Сребреница - Зворник - Љубовија - Вишеград - Међења - Устипрача, са задачком да на сваки начин спречи пролаз главних снага Драже Михаиловића из источне Босне преко Дрине за Србију, а и да очисти остатке разбијених четничких и усташких формација на поседнутој територији. Трећа пролетерска бригада је запосела рејон: Месић - Горажде - Фоча, а 6. маја пребачена је у рејон Калиновик, да на сваку цену спречи продор четника који су тада наступали правцем Калиновик - Дрвина - Санџак, да би се пребацили у Србију. Бригада је тај задатак часно извршила. Спречила је на свом сектору пробој четника за Србију и велики број побила из заробила.

Снабдевање бригаде у том периоду није представљало потешкоће, јер се логистика из позадине - магацина. Тако је Трећа санџачка пролетерска бригада имала значајну улогу у унапређењу главних квислиншких и контрареволуционарних снага Драже Михаиловића и завршила свој борбени пут 20. маја на Сутијесу, Дрини и Зеленгори.

У интендантурама наше бригаде били су углавном старији људи. Понеки од њих имали су и по 60 година, али су све послове прихватили са младалачким сланом. Интендантуре су имале одређен број коња, са дрвеним самарима, на којима се преносила храна. Због дужих маршева и нередовне и слабе исхране, коњи су исцрпљени, па су се такви давали сељацима, а од њих у замену узимали одморни и способни. Такве замене оствариване су често, нарочито после дужих маршева.

Другови из интендантуре увек су улагали изванредне напоре да би редовно снабдевали борце излажући се великим опасностима. Многи од њих положили су своје животе у часном вршењу интендантских дужности.

УЗДИЗАЊЕ КАДРОВА КРОЗ БОРБУ

Партија је, као што се зна, увек поклањала велику пажњу уздизању својих кадрова, а посебно у периоду непосредно пред рат, када је постао јасно да се ближи опасност од немачко-италијанског фашизма. Са дизањем устанка у Југославији питање уздизања кадрова добило је још већи значај и постало један од најзначајнијих задатака свих партијских организација. Поред оспособљавања чланова Партије за усиешно тумачење линије и циљева НОБ, требало је истовремено стварати војне и политичке руководиоце, руковање четама, одредима и батаљонима, а касније и већим јединицама. Било је јасно да од способности и умешности партијског, односно војно-политичког кадра у великој мери зависи развој устанка у сваком крају, стварање, оспособљавање и успех јединица у борби и организовање и учвршћивање органа нове народне власти.

У свим партизанским јединицама, од самог почетка, формирали су се борци те нове револуционарне војске, стварају борбеног морала и уздизају кадрова, као непосредних носилаца тих активности, поклањана је изузетна пажња. Ми у томе нисмо имали никаквих готових узора ни искустава, као ни за многе друге облике организовања и активности. Стварали смо их у пракси свакодневних борби и маршева. Форме и садржај су били разнолики и зависили су од многих конкретних услова. Није ништа занемаривано и препуштано случају, од припрема стража и патрола, које су упућиване на терен, заједничких четних и батаљонских конференција, па до партијских и скојевских састанака.

Спушиоци политичког курса при Штабу бригаас у Пријепаљу крајем 1943. године

Дуго је у свим нашим јединицама била пракса да се свака акција до детаља анализира на заједничкој конференцији свих бораца и старешина. Ту се конкретно говорило: о циљу акције, задацима јединице, постигнутом успеху и понашању сваког појединца. Од критике нико није изузиман. То је био оригиналан и конкретан начин изграђивања тактике партизанског ратовања, борбеног морала бораца и старешина, дисциплине, подизања колективне свести и утицаја на понашање и развој борачког и старешинског састава. Поред тих, како смо их звали радних конференција, борцима су често држана предавања из различитих области. За време нашег краткотрајног задржавања и боравка у Новој Вароши децембра 1941. и јануара 1942. године, кроз таква предавања већина од нас бораца први пут се упознала са појмовима настанка живота на земљи, постанком човека, развитком друштва и друштвених класа, настанком фашизма, значајем 27. марта 1941. и узроцима капитулације Југославије. Свим борцима је остало у сећању како је пред целом четом читан

роман КАКО СЕ КАЛИО ЧЕЛИК и кроз дискусије да су истицање особине главних јунака романа: Корчагина, Артема и других, њихова храброст, упорност, другарство и оданост револуцији. Није то никакко било случајно или ла се прекратн време, већ у тим условима, на доста оригиналан начин, подстицање и развијање позитивних особина код бораца и старешипа.

Поред тих и других, општепознатих форми уздизања кадрова, на конкретан начин то је чинила и партијска и скојевска организација. Није потребно посебно истицати какав је био критеријум за пријем у Партију и СКОЈ, али треба рећи да је основно била испољена храброст у борби и оданост циљевима НОБ. Услови су били строги и није било лако постати члан Партије. Од тако биранних бораца, који су се добровољно определили за борбу, кроз индивидуални рад и организоване форме стварана је кадровска база из које је израстао војно-политички и старешински кадар НОВЈ. Током целог рата коришћен је сваки тренутак да се на партијским и скојевским састанцима разрађују бројна идејно-политичка питања и прорађује постојећи материјал, кога никада није било довољно. Више од других материјала прорађивана је Историја СКП(в), и то најчешће неколико првих глава (није било времена и за остале), затим Развнатк друштва од Сегала, брошура о кадровима од Димитрова, КПЈ и партизанска борба, Шта значн бити члан КПЈ и какве су његове дужности и др. Општеобразовни и политички ниво већине чланова није био на завидној висини, па су се многа питања и појмови морали што једноставније објашњавати. Философска и теоретска објашњења не би могла имати успеха. Без обзира на све тешкоће и мањкавости таквог рада на уздизању кадрова, стварани су способни агитатори и тумачи линије и циљева НОБ код народа.

Паралелно са политичким или, како смо то ми говорили теоретским, уздизањем, партијске и скојевске организације су се конкретно бавиле сваком својим чланом. Поред сталних конкретних задужења, о чијем извршавању се реферисало на састанцима, редовно је дискутовано и о сваком појединцу како се понашао у току борбе и уопште.

Била је стална пракса да на састанцима, поред других питања, редовно буде и тачка: Критика и самокритика. Партија и СКОЈ су код својих чланова успешно развијали такву свест, морал и међусобно поверење да је сваки појединац отворено и без икаквог устезања износио своје мане, пропусте и грешке без страха да ће због тога бити понижаван или врећан од других. Личило је то на неку врсту јавне личне исповести. Сваки од нас се трудио да изнесе све оно што је учинио, а није требало да учини, и да то некако објасни и оправда, не чекајући да га остали на то подсећају. Смисао самокритике схваћан је у свом правом значењу - да се свако осврне на своје пропусте и грешке, а то је био знак да их је схватио. Сви су из тога извлачили поуке. Такво схватање и понашање значајно је доприносило изграђивању правог лика комунисте и било је брана свим негативним појавама против којих се, у условима рата који смо ми водили, тешко могло борити административним и дисциплинским мерама.

Од немалог значаја, у том смислу, био је сталан рад са кандидатима за пријем у Партију. На састанцима партијске ћелије редовно се говорило о сваком кандидату, и то веома конкретно. Изношена су запажања о његовом раду, о поступцима и понашању у борби и према народу, о томе како прихватају критику која им се упућује, о односу према друговима и сл. Одређивани су им и конкретни задаци, које су им, као и све изнете примедбе на састанцима, преносили они чланови Партије који су кандидате имали на својој »вези«. Са кандидатима је и политички рађено, све с циљем да се што болје припреме за пријем у Партију и за задатке који их очекују.

Таква пракса је у целини одговарала потребама наше борбе, карактеру и саставу јединица НОВЈ и дала је несумњиве резултате у старању кадрова и изградњи наше нове армије. Кроз ту и такву школу су прошле све старешине Народноослободилачке војске Југославије. Како су борци гледали на Партију и своје обавезе према њој, покушаћу да илуструјем примером из 1. златарског батаљона, а он сигурно није усамљен. У батаљону, од његовог формирања, налазио се Десимир Маринковић, рад-

ник из Нове Вароши. Он је у односу на већиу борау батаљона био у поодмакнутим годинама, па због тога и слабог здравственог стања. Највише се налазио у комори, где се, такође, могла испољити храброст, оданост и изнад света пожртвовање. Истицао се одговорношћу, дисциплином и толиким односом према сваком борцу. И поред тога, вероватно због његових година и околности што је дуго био у кухињи, ипак његовог пријема у Партију није се постављало све до половине 1944. После вишедневних борби и исцрпљујућих маршева на десној страни Лима, батаљон се нашао у с. Голеша. Искоришћен је предах и одржан састанак партнјске ћелије наше чете на коме су примани нови чланови. Неко од другова је поставно питање зашто у Партију не примамо и Десимира. Упитали смо се и сви остали зашто не. За Десимира, закључили смо, није био потребан посебан кандидатски стаж, јер га је он имао од почетка рата. Положио је испит верности Партији у безброј борби, међу којима и на Неретви и Сутјесци. Одлучено је да га примимо, ако он то хоће.

Разговором о његовом пријему у Партију био је изненађен и, учинило ми се, мало збуњен. Рекао је да све задатке извршава колико може, али се плаши да неће моћи извршити задатке које ће му Партија поставити, па се тако, под старе даје, може обрукати. Објаснио сам му да он одавно извршава задатке које му Партија поставља и да других задатака неће имати, па је прихватио. Кад је дошао на састанак, видео ко су чланови КПЈ у нашој чети и од њих чуо доста топлих речи о себи, није могао да се уздржи од узбуђења и заплакао је. Испрекидао и кроз сузе изговорио је, добро се сећам, следеће речи: »Децо моја, све се бојим да ја то нисам заслужио. Ја све вас волим као рођену децу. Сто пута сам остао гладан, а ви то нисте ни знали, само да би вама, док сте на полагању, било више. И лал'е ћу тако радити, па ако мислите да је то што ја радим доста за Партију, ви ме примите«. Биле су то дирљиве и искрене речи. Из срца су му излазиле, јер он другачије није ни знао. Те речи, међутим, верно илуструју како су наши другови у рату глелали на Партију и своје чланство у њој. Наш добри и дивни Де-

сммир је наставио ла олаја од свога дела иа борце на мо-
ложају, а ма крају је н себе целог дао за нашу мобеду и
слободу коју ламас ммамо, јер је пао у последњим бор-
бама против четника ма Сутјесцн маја 1945. године, упра-
во кад је рат већ био завршем.

Са далшм развојем НОБ п нарастањем јединца НОВЈ,
школовању и узднзању калра морало се приступити још
организованије. При штабовима појединих јединица орга-
низованн су курсеви различите намене и времеиа трајања
(за војне руководиоце, политичке раднике, обавештајне
органае, интенданте н др.). С тим циљем је и Штаб 3. са-
ниачке бригаде, у октобру 1943. године, организовао по-
литичко-партијскн курс: - првн курс за оспособљавање
тих кадрова у иашој бригади. Штаб бригаде се тада на-
лазио у Пријепољу, па је курс ту почео и завршно се ра-
дом 5. или 6. новембра 1943. године.

Брнгада је у то време покривала велику територију:
од Берана до Прнбоја и од Таре до Увца, где је водила
честе и жестоке борбе са бројно надмоћним снагама чет-
ника. Због тога није било могуће олвојити из јединица
већн број другова за упућивање на курс, па је нредвиће-
но да их укупно буде 14, и то: из 1. и 4. батаљона по че-
тири, а из 2. и 3. батаљона по три друга. Како се 4. ба-
таљон налазно на положајима близу Берана, због дал>ине
нње нн упутио никога из свог састава, па је укупно на
курсу бнло 10 другова, п то:

Из 1. батаљона:

- Андрија Рвовић,
- Мујо Мусић,
- Боривоје Мнросавнћ и
- Дико Пејатовнћ.

Из 2. батаљона:

- Обрад Драгаш,
- Марко Лазаравнћ и
- Бранко Косовнћ.

Из 3. батаљона:

- Леко Дивац,
- Драго Дивац и
- Драго Шница. (Фотографија слушалаца курса)

Курсом је руководио и био један од предавача друг Радоје Лубичић, члан Политодјела бригаде.

Циљ курса је био да се за то време (три ијелеле или месец даиа - иисам сигураи) интеизвиим радом курсис-ти оспособе за дужности заменика комесара и комесара чете. Посебног п неког чврстог програма рада није било, али је био предвиђен број тема и питања која је требало обралити и савлалатн. Највише је говорено о Паргпји н СКОЈ-у (то је бнло у тежиште курса), о њиховим задаци-ма н методу рада, о органима народне власти и односу војних јединица нрема тим органима, о раду аигифашпс-тичких оргаиизација, Одлука.ма АВНОЈ-а, а било је и општих тема, као: Држава и револуција, Национаио пи-тање, Сељачко питаи.е и др. Материјала за учење није бнло, нли га је било мало, на су прелавачн на основу свог иознаван>а предмета н матермје излагалн, а слушаоцн су хвата.и белешке, колико су стизалн. После прелавања су воћеије расправе нли, како бн се сада рекло, дебате уз учешће појединих нредавача. Био је то појелностављен начин обуке, али у оним условима једино могућ.

Предавачи су бнли комесар и заменик комесара бри-гаде н чланови Политодјела бригаде, другови: Мнлија Станишић, Јефто Шћенановић Чајо, Ратко Раловић, Ара-гослав Борћевић Гоша, Радоје Лубичић и други. Од свих њих се доста могло научити, јер су били образовани и ис-кусни полигичко-партијеки руководиоии и радницн. По-ред теоретских објашњења појелиних питања, предавачи су настојали да нас што конкретније упуте у практична питања, као што су: организовање и воћење састанка, ирорада материјала, олржавање предавања п копферен-цнја, избор н припреме луди за нријем у Партију и СКОЈ и др.

Аа би се видело у каквим је условнма курс радио, довољно је навести да смо из јединица сви донели своје личнo наоружање и да смо сваке ноћи учествовали у об-езбећењу грала од могућих упада непријатељских фупа. Сваког лана и ноћи се могла чути борба коју су наше је-динице водиле са четницима и муслиманском милицијом, Једног дана сви слушаошг поши су на положај да оја-чају јединнце на Биоковом брду, које су спречавале про-

*Група руковођашица 3. и 5. сашичке бригаде у ослобођеном Сарајеви
1945. године*

дор четника према Пријепољу. Било је то у правом смислу учење борбу, што је и логично, јер ми никада иисмо имади одвојеиу позадину од фронта.

И поред чињенице што је то био први курс те врсте организован у нашој Бригади, значи без икаквих искустава, да се одржавао такоређн на фронту, без неопходних материјалних средстава и професионалних наставника, постигнут је задовољавајућн успех. Другови Мујо Мусић и Боровоје Миросавић су распоређени у 3. батаљон, а сви остали су враћени у раније јединице, где су у раду користили стечена знања. Одмах после завршетка овог курса почео је са радом новн политичко-партијски курс, чији је завршетак ометен продором Немаца у Пријепоље почетком VI офанзиве, а касније су држани и други курсеви за војне и политичке руководиоце, јер су потребе за кадровима стално расле.

Лико ПЕЈАТОВИћ

ЛИСТОВИ ТРЕЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ

Ославном путу 3. пролетерскс санџачке бригаде писали су многи писии и научници. Записе о санџачким пролетерима остварили су тек описмсьеии сељаци, чобани и радници; о њиховој храбростп нева\н су песници, а својс ратне белешке, дневннке и сећан>а објавило је неколико познатих ратника ове прослављене једшгиге. Њен борбсгш пут испитивали су, зати.м, н о њему писали ратни комаиданти, историчари и академнци.

Али, пре свих писали су борци. У оскудици, када се тешко долазило до хартије и другог прибора за инсање, за време краћих одмора и у предасима између битака, описивали су ошг своје доживљаје при стугању у јединицу, писали о маршевима н борбама, конференцијама н прирелбама, састављали стихове о великим биткама које су водили, записивали сећања на пале другове, кратке осврте на међусобне односе и понашање према народу, бележили шале. Тако су водили борбу пушком гт пером, са жељом да победе непријатеља и оставе писане трагове о својој борби.

Један, свакако мали део тих састава, објављеи је у листовима, које су повремено, на положајнма, издавали Бригада, Батаљон и чете. Сачувани су неки гтримерци бригадног листа »Наша бригада«, листа Бригадне болнице »Рањени освегник«, цепних новина Културне групе Бригаде »Кулгура«, Билтена »Триго« и батаљоискних листа »Златарац«, »Звијезда«, »Млади бораи«, »Бојна њива«, »Кроз борбу« и чегних цепгшх новгша.

Први број »Наше бригаде« појавио се 15. новембра 1942. голнне, са жељом Редакције да се полугодишња ис-

куства из живота Бригаде прикупе, среде и објаве како би допринела проширивању знања, подизању свестних бораца и општем војно-политичком јачању Бригаде. У почетку је лист излазио двомесечно, а затим месечно.

»Наша бригада« је покренута са намером да буде и право гласило 3. пролетерске, а не онштеполитички лист, јер је Бригада настала и развијала се у посебним условима.

»Наша бригада« је пратила живот сваког батаљона, борбене акције, културни рад и све важније догађаје у јединицама и на терену, који су држаче. У уводнику првог броја је наглашено:

»Волили смо многе борбе, постигли лепе успјехе, остварили дивне побједе. О томе треба писати. Пали су дивни јунаци и руководиоци. Њихове ликове треба оживјети. На њиховим примјерима се васпитавати. Борбе се воде сваког дана. Оне рађају нове јунаке који праве дивне подвиге јунаштва и самопријегора. Они су подстрек и примјер. О њима треба говорити...«.

Прилози у »Нашој бригади« су крашки, написани јасним језиком, тако да и данас могу бити узор како се о великим догађајима и темама може писати једноставно и успешно. Простор нам не дозвољава да то потпуно илуструјемо, па ћемо навести само неке примјере.

У опширном чланку »Санџак је дао бригаду« Великим Јакши пише о Санџаку, синониму заосталости, беде и незнања, због чега је назван »југословенски Сибир«. После ослобођења од вековног турског ropства није осетио благодети слободе, него је постао плен великосрпске хегемоније, која је унапред рачунала да ће јој заостала санџачка раја бити покорна. Лажући слику бедног Санџака, Јакши указује да је буржоазија стално подгређавала верску и националну нетрпељивост како би створила себи услове за лакшу владавину. Он наглашава да је КПЈ једина указала на истину ко је крив за тако тежак живот санџачког живља, итд.

Сумирајући резултате Бригаде, њен командант истиче да је најважније оружје које су санџачки партизани створили - братство и јединство Срба, Муслимана и Црногораца.

Ммшо ПавићевиН надахнуто и борбено пише: »Нед-
јсл>нва је борба за слободу!« и наглашава да је »фронт
протнв фашизма јелинствен и недјелшв«. Непријател>а је
више, а противник је један м општој победи подједнако
воде борбе у Босанској крајини и Саицаку, Србији или
Далманији, Црној Горн или Хрватској. На крају закључу-
је ла »ми ннјесмо хтјели ла нам слободу други дају, веН
смо хтјели н хоНемо да наша слобода буле дјело наших
напора, да буде цвијет који Не израсти из наше борбе и
наше крвн«.

Данило КнежсвиН пише о лисциилини и одговорнос-
ти, Данило ЈауковиН о односу бораца прсма народу и о
борбеном путу Бригаде, а Бошко БуричковиН о сусрету
са храбрим лалматинским партизанима. Он истиче ра-
дост због доласка Далматинаца у Бршаду, јер »чврсто је-
динство и свнјест о зајелннчким ннтересима свих народа
Југославије јесу оштар пламени мач... Долазак другова из
Да\мације у наше бригаде значи још тјешње јелннство,
још чвршНе братство!«

Богдан ГледовиН бележи годншњицу напада фашис-
тичке Немачке на Совјетски Савез, Момир БошковиН
пише о помоНи младим руководиоцима, Душан Перун-
чиН о односу између бата\она у Бригади, др Дејан По-
повиН о чувању здравља бораца, а чланак Бошка Шкр-
бовиНа зове се: »Не лајмо више жртава него што је нуж-
но!« У њему он указује на погребу опрезносно у свакој
прилици и на повезаност у свим акцијама.

Иза тих и сличних уводника следе узбудљиве приче
бораца, сеНан>е на погинуле другове, краНи чланци војно-
политичког или научног карактера, цртице са олржаних
прирелаба, шале м др. Многи од тих радова су и литерар-
но вредни.

Нарочито су занимљиви заниси бораца, које бисмо
могли назвати радним репортажама. Њихови наслови
често говоре о славним биткама које је Бргада водила
У ватри њемачких хаубица (Светозар ИвановиН), Борбе
код Обарди (Рале СтанишиН), Прелаз преко Лима и ак-
ције у Новој Вароши (Вук БулафиН), Борба на Боровој
Глави и Црном Врху (Нирко СтојкановиН) и др.

Уз њих су снажне, лрамске скице: Са противтенковском у засједи (Марко Лазаревић Шкулета), НоНпа акција (ШуНро ХацисмајловиН), Борба са Немцима на Црном Врху (Мнлош Грба), У засједи на Михајловици (Светозар ВлаховиН) и др. Добринка МирковиН је чешНе писала. Углавном о здрављу бораца, борби против болести, о »нашим болничаркама«, транспорту рањеника и другим питањима из сапитетске службе, али је у једиом свом броју »Наша бригада« донела и њену узбудљиву песму у прози »На врагима Србије«, у којој, између осталог каже: »Ко горка успомена, ко тешка суза, ко невина жртва, ко мајка у црнни, ко погребна пјесма, болна ко трагедија - прошла је и треНа, дуга годгша фашистичког ропства...«.

»Наша бригада« је у сваком броју доносила војностручне прилоге. Може се пратити, од првог броја па налаље, како је Бригада расла и борбом освајала нова оружја, тако да је њен лист доносно прилоге о њима. Таквн су: Шта треба да зна добар сгрелац, В. ЖугиНа, НоПна одбрана, Јагоша МирковиНа, Чувајмо тајну од наших неирнјатеља, Шта је снајпер, Одбрана од оклопних кола и др.

Како је бригада расла и ушла у састав већих јединица, тако се јављала и потреба праНен>а и јачања њене организације, односа између чета и багаљона, односа према народу. И та питања разматрана су у листу Бригаде. У том смислу посебно је значајан дужи напис Данила Јауковића »Наша Бригада од Фоче до Сутјеске«, затим чланак Мнлије СтаннНа, »Уздигнмо нашу Бритаду«, Душан ПерунчиН пише о односу између батаљона у Бригади, Душан ФундиН о курсу у Бијелом Пољу, а ШуНро Хацисмајловић је написао веНи, тоиао запис »И ми смо приредили омладинску конференцију иред II кожрес УСАОЈ-а«. Веома су ннформативни, кратки и јасни чланци Вукоте ШуковиНа »Наше нолигичке конфер>енције п културне приредбе«, »Такмичење наше Бригаде« Светозара ВлаховиНа Буље, »Наш однос према народу« Данила ЈауковиНа, »Неколико наших недостатака« Момира МитровиНа и др. У њима се даје преглед постигнутог и указује на обавезу да се може још више постићи, дају се резултати такмичења и подстиче на нова прегнућа, указује на трајну

обавезу коректног односа сваког борца према народу и његовој имовини и критички говорн о негативним појавама п њиховом отклањању. У непотписаном, вероватно рекламском, чланку »Снаблевање иаше војске« стоји да наша војска »у своме оскудевању и трпљењу нема равне!« Народ види да његова војска води најљуће окршаје гладна, гола и боса« и зато је иомаже, као себе. У нашој војсци нема одвојених кухиња за офицере. Сви примају са једног казана...

Лист је повремено објављивао и песме. Међу њима је и позната песма Јована Поповића »Гроб над Пнвом«, затим песма »Стражар« Николе Ашанина, »Борба иа Гости-ну« и »Слобода долази« Миланка Стевовића, »Нашој бригади« Максима Вуковића и песма »Наша бригала«, коју су борији певали као своју химну.

У сваком броју »Наше бригале« олаје се признање борцима који су пали за слободу и онима који су се истакли у борбама. Болни су записи о поручницима Радомиру Ракочевићу и Саву Цвијовићу, који су храбро погинули, али су остали вечно у сећању својих сабораца и нашем, јер са странца »Наше бригаде«, зраче ликови јунака, племенитих друтова и самопрегорних комуниста! Цртица »Незаборављени гроб« заслужује да нађе место на странцама часописа за наше пионире и у њиховим чиганкама, због теме и начина како је саопштена. У њој се говори како народ, одрасли и деца, једног полимског села редовно обилазе и цвећем ките гроб партизана - борца из Далмације, који је пао у борби за ослобођење њиховог села. Они не знају његово име и зато га зову партизан, а његов гроб - Партизанов гроб. Безименост је борца - ослободиоца уздигла до симбола наше револуције-

»Наша бригада« је објављивача и писма читалаца, бораца, људи и народа. Међу њима је и писмо 14-голлпшњег дечака из Босне, у коме пише: »Посматрао сам злочине окупатора и усташа. Повукла ме желџа да дођем у партизане...«.

Из заробљение непријатељске штампе лист је пренео овакву оцену непријатеља о нашим партизанима: »Дисциплину имају добру и покуравају се старешинама, али

су гладни и изиуреи, боси, голи, јер им се забрањује ла
ма шта узимају без одобрења...».

Посебно је неговано истицање значајних мисли и ставова. Тако у једном броју стоји: »Ко може шта нашем народу - кад се и његова дјеца с пушком боре за слободу!«, у другом су речи друга Тита: »Без жртава се не може никаква слобода освојити, а најмање таква слобода за коју се мн боримо!«, у једном опет ратно правило наших партизана: »Изненађење је први и најважнији услов победе«!

»Наша бригада« је пратила баталјонске и остале листове. У једној анализи посебно се истиче и похваљује месечни лист 2. батаљона »Звјезда«, који редовно излази, најплоднији је и технички добро уређиван.

»Звјезда« је уређивана систематично. У почетку су редовно уводници о значајнијим догађајима. Такви су: »Трогодишњица априлског рата«, »Био је и остао једни могући излаз«, »Одржан је II конгрес УСАОЈ-а«, »Политички руководиоци морају се више заложити у извођењу самних акција« и др. Затим долазе описи борби, акција и маршева. Упечатљиви су »Засједа на Јабуци« Муханла Чоловића, »Излазак на Бурен« Шућре Хаџић-мајловића, »Моја прва акција у чети« Ковилке Шћепановић, »Борба на Избичњу« Маре Јелић и др. Затим је лист објављивао чланке о војно-стручним питањима. Наволимо неке: »Дужност дежурног у чети«, »О поздрављању« Павла Буковића, »О нашим командирима« Милана Чабаркапе, »О патроли и њеном залатку«, Ралосава Цвијовића и др.

»Звјезда« је повремено имала рубрику »Ликови палих другова«. Са тугом и поносом борци су писали о својим палим друговима, износили сећања на њих или описивали како су погинули. Такав је запис Војина Кустајића »Погинуо је друг Душан«, о храбром борцу, добром другу и руководиоцу Душану Јеловцу.

Бројне су вести о културно-просветном раду у јединицама и народу. Навешћемо оне у којима се дају шири преглели таквог рада: »Са четне конференције«, Обрала Драгаша, »Моја прва конференција са женама« Вере Павловић, »Једна успјела претходба« Ризаха Катане, »Ванредно сјело« Благоја Вучетића и сл.

Лист је повремено објављивао чланке у којима се похваљују борци. Таква једна белешка је о борцу Марку Лазаревићу: »Показао се као одличан пушкомитраљезац, нишанција на тешкој бреди и противтенковки. Нарочито се истакао као нишанција на *ион булу* и увек у првом стрељачком строју рушио непријатељске бункере. Као такав предложен је за чин официра«.

У сваком броју су прилози из области медицине, затим рубрика »Из науке«, у којој су на популаран начин обрађена разна питања о марксистичке дијалектичке методе, прелаза квантитета у квалитет до објашњења како настаје дуга или на ком принципу ради кантар и како се може направити. У завршним рубрикама су тумачења страних речи, језичке поуке, затим шале, рубрике »Врабац«, »Шта ко жели« и др.

Сличну тематику сусрећемо и у другим батаљонским листовима. Иако су припремани и излазали под тешким околностима, веома често без хартије и прибора за умножавање, рукописни листови 3. пролетерске (саицачке) бригаде оправдали су циљ и задатке због којих су покретили.

Листови 3. пролетерске бригаде су узбудљиво и трајно сведочанство о њеном борбеном путу. Снажно су помагали да се тај дуг и напоран пут пређе лакше, јер су надахњивали и храбрили, онако како је један борац - несник и написао у својој песми која је објављена у »Нашој бригади«:

*»Ка јединству и ка слози
Глас борбени нег се диже
Час слободни све је ближе.«*

мр Мимиоје ЦВИЈОВИЋ

НА ДРУГОМ КОНГРЕСУ УСАОЈ-а У ДРВАРУ

Марта 1944. године налазила сам се у селима око Бњелог Поља на путу са омладином када ми је саопштено да као члан делегације омладине Саниака треба да идем на омладински конгрес у Арвар. После најужнијих припрема постројили смо се у граду. Неки од чланова Окружног комитета КПЈ и УСАОЈ-а одржали су говор, заиграли коло и свечао су испраћени за Колашин. Међу делегатима било је другова из јединица и са терена. У Колашину смо се задржали неколико дана док се није формирала оваква група сачињена од делегата из јединица и са терена из Саниака, Црне Горе, Србије, Боке и Космета. У делегацији је било и неколико Италијана - делегата из дивизије »Гарибалди«. Ова делегација је била другарица Стана Томашевић.

Пут до Арвара трајао је 38 дана. Био је напоран. Ишо се дајоноћно усиљеним маршем кроз неослобођене и једним делом ослобођене крајеве, уз повремену борбу са непријатељем.

Из Колашина смо кренули за Саниак са намером да се преко Љубиње и Челебића пребацимо за Босну. Због веће концентрације Немаца и четника, а и великог снијега на томе терену, били смо приморани да се вратимо за Колашин и промијенимо правац покрета. Како је предстојећи пут за Арвар гиме постајао дужн, напорнији и неизвеснији, извршена је селекција делегата. На пут је сала кренула половина од првобитне групе, тако да нас је сала било око десетак.

Окружни комитет СКОЈ-а у Новом Пајару сачињавали су углавном борци Треће пролетерске (санџачке) брига. На слици: Зорана на лево: В. Мише Обрадовић, Милка Шкечковић, Миша Борчевић и Ариф Вековић, позадински радник

По сећању, у нашој делегацији из Санџака коначно су остали другови: Владе Мирковић, Милка Шћепановић, Бисера Хаџисајлагић, Мико Радосављевић, Миле Пајић, Добрашин Добрашиновић, Јања Млађеновић, Селим Кукић, Зајим Нуповић и Драгнџа Вараклић. Прешли смо Тару код Мојковца и наредно Снџајевине изнад Никшића избили у Херцеговину. Пут је даље водио преко Автовца, Гацког и Фазлагаћа куле, где смо видели злогласну јаму у коју су усташе побацале велики број српског живља. Затим смо продужили слободно херцеговачком територијом, иако изнад Невесиња ишли горњом током Неретве код Улога и избили на пругу Сарајево - Мостар, испод Иван-седла код Брадине. Била је зора. Само што смо прешли пругу, чуо се зврљук воза. Прошла је црна грдосица на којој су платформи стајали Немци и усташе. Били смо задовољни што смо прешли пругу и некако поносни што нам то чудовиште ништа не може. Пошто смо оста-

вилн иза себе дивљу Битовњу-плаиину, избили смо у питому, од бехара мирисну прозорску котлину. Уз пут смо сретали ралнике који су журили у град на посао и чудили се тако великој групи партизана. Прозор разрушен, пуст, Даљи пут воли прозорским серпентинама. Учини нам се да их никако не можемо савлаати. Врућна, ми под пуном опремом, а авион нас надлећу. Кроз свс те крајеве већ су пролазилп неки од наших другова, знају сваку чуку и где је ко погинуо.

Нанлазимо на злогласно Зло Село и његову цркву, са чијег су торња усташе побиле велики број наших бораца 1942. године. Долази Купрес, разрушен, опустео грал. Наша 3. пролетерска санџачка бригада ту се ранје борила и изгубила досга бораца. Купрешко поље велико. Непрестано идемо, а чини нам се да не напредујемо, под снегом је нако је крај аирила. Ми смо већ доста исцрпљени, али усиљеним маршем идемо даље. У Благају успосгављамо везе са Дрваром. Они нас очекују, па да почне Конгрес. Пред Дрваром доживели смо пријатно изненађење и олушевљење угледавши наш партнзански воз пун веселе омлалине, која се враћала са радне акције.

Коначно - стижемо у Дрвар! Делегати из осталих делова земље већ су стигли. Наша маршрута била је најдужа и најтежа. Раснорећују нас по околним селима, омладинци мешгани грабе се ко ће кога да одведе својој кући. После кратког олмора речено нам је да ће Конгрес почети другог маја у ноћ. Сви смо добили пропуснице на своје име. Конгрес се одржао у хали Фабрике целулозе. Одржао се ноћу због честог бомбардовања у току дана. Сви прозори су били замрачени, сала свечано урећена. Изнад бине велики грб нове Југославије на коме је писало »Демократска Фелеративна Југославија«. Сви ијевамо. Словенци са својом пјесмом »Хеј, бригале« су најснажнији, олушевљени смо, на је прпхватамо, иако рпјечи не знамо. Делегати долазе у групама из целе Југославије и заузимају своја мјеста. Сви смо били узбуђени и поносни што смо се окупили у слободном Дрвару.

У собу улази друг Тито. сви би хтјели да га видимо. У Ралном предсјелништву Конфеса сједи и Заим Нуповић, пушкомифаљезац 3. бата\»она 3. санџачке пролетер-

ске бригаде. Омилени друг који је целим путем увек био спреман и за борбу за пјесму и шалу, иначе мој школски друг. Председава другарница Стана Томашевић и даје реч другу Титу. Говор друга Тита пропраћен је са великом напном и завршен снажним аплаузом. За говорником се ређају делегати, омладинци, пионери, официри, младе генерал Славко Родњ, девојке из радних бригада, позадинци, сви одушевљено говоре о нашој борби, успјесима и истрајности до потпуне побједе. Говоре и чланови руске, америчке и енглеске мисије.

Рад конгреса се завршава 4. маја 1944. године у четри сата ујутру. Следеће ноћи се одржава велика приредба којој је присуствовао и друг Тито. Сви смо хтели да смо ближе њему. Приредбу је припремило Позорште народног ослобођења. Гледали смо »Народног посланика« са Љубишом Јовановићем у главној улози и бајерину Миру Сањину, што је за нас у тим условима било необично. На крају приредбе сви смо заиграли козарско коло које је на нас оставило снажан утисак. Чврсто стиснутих руку, ритмом игре и полетним борбеним несмама, изражавајући смо јединство, снагу и величину наше борбе.

Одмах после Конгреса делегати су се вратили у своје јелнице и пренели задатке и одлуке Конгреса.

Драшца **ВАРАКЛИЋ-ВИЛОВИЋ**

ИЗ РАТНИХ СЈЕНАЊА

Почетак је новембра 1942. године. Наш 4. бјело-пољски батаљон, послје дужег бављења на Млишцима и Виторог-планини, разместио се у Пенкој, једном од села у околини Мркоњић-Града.

Једног дана, послје доручка, саопшти нам командир чете да идемо у сеоску школу на батаљонску конференцију. Има важно питање на дневном реду. Училишница доста пространа и смјести се цио батаљон. Дошли су и командант и комесар бригаде. По њиховом присуству нагађамо и прегиостављамо да се ради о важном питању.

Конференцију отвори командант батаљона Јово Шћепановић и одмах даде ријеч комесару бригаде који, без много увода, категорички изнесе суд да у батаљону има људи који су клонули духом, што може довести до трагичних посљедица, деморализације, напуштања јединице и борбе, до дезертерства, именујући и друга код кога се то испољило, тражећи смртну казну и јавну осуду од читавог батаљона.

Били смо пренеражени, гуркали се неприметно и погледавали испод ока. Друга познајемо као храброг, борбеног и борби оданог човјека, на откуда сада то!? Ауже вријеме смо били иако положајима на Млишцима и Виторог-планини. Планина висока, ноћ дуга, снијег пао, а зима стегла. И вуци завијају. Од дасака, којих је било на жељезничкој станици, направил смо настрешнице и бајете, да смо се заклонили од снијега који је и даље падао. Испред настрешница ложили смо ватре, на које смо највише наваљивали суве букове жељезничке прагове. И око такве ватре скупила се група бораца, старијих

људи, домаћина, који су у Санџаку оставили жене и лјецу. Друг, о коме је ријеч, повучен носталгијом поред разбуктале ватре, сјетио се свога кућиог огњишта, своје фамилије и четиичког терора. »Да ли ми лјеина и жеина имају шта јести«. Имају ли на овој студени дрва и сијена и да ли су четници између ситне лјеце узели краву хранитељку? Та његова размишљања окарактерисана су као деморализација и жеља да напусти јединицу.

Трн сата се води оштра дискусија између комесара бригаде и друга кога треба јавно да осулимо. Бранн се друг, куне и и правда да му није ни на крај памети да напусти јединицу. »Куда ћу ја, другови, у лед и у снијег олевојих другова. Код мојих друтова ми је најбоље и код њих сам најсигурнији. Са њима сам добровољно пошао у ову нашу борбу. Како се може од Мркоњића доћи до Санџака, сем преко планина и снијега, а ко би то издржао. На првом преланку бих главу изгубио, а ко зна шта би ме и тамо дочекао, ако бих жив дошао. Па и птице, које су мислиле да се селе на југ, већ су давно одлетјеле!«

Не прихвата комесар такво образложење. Унос се у лице другу и категорички наставља своју оптужбу и тражи осуду. Ми се шћућурили као врапци под стрехом. Тешко вјерујемо у оптужбу, а не смијемо да устанемо и кажемо једну ријеч у одбрану, да не бисмо били и сами оптужени. Ситуација тешка. Размишљам: какви смо ми то народни борци а да не смијемо помислити на свој крај. Како да не смијем поменути Бијело Поље и Лим, поред кога сам одрастао и без кога, мислио сам, не могу живјети? Падају ми на памет приредбе бораца 2. пролетерске бригаде. Па њихов се програм састојао од pjesама о Србији: »Ој, Мораво, моје село равно« и друге. А ја не смијем поменути моје Расово и моју породицу? Кога ја то могу и морам внше вољети оле њих? Овако су мислили и моји другови, али смије ли се изустити ријеч одбране за друга коме живот виси о концу, кога треба на смрт осудити и прел батачоном стријељати. Хвата ме језа од те помисли, а још више да, као ћак и партијски кандидат, не будем одређен у групу која ће извршити егзекуцију, да би се провјерила моја револуционарност. Како ћу пунати у свога друга?!

У таквој мучној ситуацији јавља се за ријеч јелинскискусант, командир чете Панто Богаваи. Отежући, ријеч по ријеч, обраћа се оптуженом друту: »Слушај, друже! Овдје су велике давије пале на тебе. Хоће да те осудимо на смрт и мушкетамо. Ако је го истина што друг комесар прича, и ја сам за твоје мушкетање. Али, само ако ће и мене мушкега са тобом, јер сам ти ја командир, или ако ћу ја сјутрадан погинути у борби, али ко то зна. Другачије ја нијесам за твоје мушкетање. Ни за живу главу ја не бих хтио да се вратим у Саниак, у моје Жарн, па да ме питају твоја лјева: О, Панго, што нам уби опа?! Нијесмо га ми сиремили у Босни да га тамо мушкеташ, а нас да воће муче четници, но смо га спремили да се бидје за слободу. Ако си хтио да га мушкеташ, могао си га мушкетати и воће, ла га не водиш у Босну! Ето, зато ја нијесам за твоју смртну казну, али последије оволиких лавија, теби више није мјесто у овом батаљону, но ла идеш у наш 1. батаљон, међу наше Златарце. То су велики борци, храбри и добри људи и они ће те братски и људски прихватити, па тамо окај своје гријехове, ако их имаш».

На те храбре ријечи Панта Богавца проломи се урнебесни аплауз, који је значио и јавно гласање цијелог батаљона.

Завршили смо са припремама за форсирање Дрине у IV офанзиви. Остаје нам сјутрадан да се одморимо, па да прексјутра 6/7. априла 1943. године форсирамо Дрину са 2. далматинском бригадом код села Копилова, јужно од Фоче. Радовао сам се враћању са припрема на Дрини и логор и вечери коју нам је припремио наш добри Мрко Живковић, јер сам био и гладан и уморан, па да онда снт преспавам ноћ у мирношћавом сијену, на једној стаји, гдје је наш вод био смјештен. Но, доласком у логор чекао нас је изненађење, јер је, кажу, командант батаљона Милован Пековић наредио да се вечера не дијели, него да се остави сјутра за доручак, па да за тај дан одмора добијемо три добра obroка, како бисмо се уз одмор и поткрјепили и спремили за форсирање Дрине, борбе са

четницима и Италијанима и тешке напоре који нам предстоје. Јер, ко зна када ћемо слнједећи оброк хране добити! Примисмо то парећење уз ма\о гун\ања, а\и га примисмо.

Сјутрадан за доручак Мико ми напуни пуну порцију гулаша, како смо ми зва\н кромпир са нешто овчијег меса. Сјео сам са Вешо.м Палевиће.м на кладу, на којој домаћин куће цијепа дрва Почињем са јело.м, али за\огај никако да прогутам. Покушава.м неколико пута, а\н тешко. и нружам своју порцију Вешу. Зачућено ме гледа. Не вјерује. Партнзани су дијелили за\огај хл\еба са другом, а\и у ситуацији ка\а смо сви подједнако добили слеловање није била пракса да један другоме даје.мо своје. »Гдје си то убио жицу, па сад овакву љепоту не можеш да једеш«? Таква питања с.мо постављали онима који би негдје у патроли успијевали да се наједу мимо уобичајеног следовања у јединици. Одговорих да се и сам чудим, јер сам синоћ био толико гладан да сам једва чекао да сване. »Причекај, дс, да ја видим нешто« и извади из торбице тонломјер. Није бно болничар, али је увијек имао са собом и санитетског матернја\а и опреме. Измјерим температуру - 40,2°C! »Ау« рече Вешо, »а\а си ухватно тифус«. Тада ми про\оше кроз главу све слике тифусара које сам видео, ол Ш\ита, Прозора, Раме, Неретве, Прења и других Голгота гдје су ти мучешши своје кости оставили, борећи се са смрћу, зимом и снијегом, са самим собом и оиаким болешћу. Готов сам са\а на прагу Санцака, у који сам једва чекао да крочим, помислих у себи.

Истог дана сам послат у бригаиш санитет, гдје је о нама водила бригу другарица Блажа Видојевић са такво.м сестринском пажњом на коју се ријетко наилази. Али за кратко. Бригадни санитет након форсирања Дрине оде са бригадом, а нас упутише у болницу 2. пролетерске дивизије.

Маса болесника. Лежимо непокретни. Другови халуцинирају, вичу »јуриш« и хоће да бацају бомбе. Један друг развио двије »крагујевке« и ставио их поред себе. Лијепо се чује како осигурач на поклопцу зврчи и одвнја га, исто као ка\а се иавија сат. Узима и трећу бомбу - италијанску, зубима, по пропису, вади осигурач и ставља

поред одшрафлених »краг\јевки«. Мн видимо шта ради, али нико не може да га спријечи. Само вичемо и галамимо. Отрчаше друг и другарица из особља болнице, па живо узеше одшрафљене »крагујевке« са поклошдама, а италијанску бомбу избацнше кроз отворен прозор, која, падом на земљу, од удара, експлодира. То је био повод да нас све претресу и одузму наоружање: пушке, бомбе, пиштоље, ножеве и муницију. Иако имам високу температуру, свјестан сам свих догађаја, само непокретан. Враћају нас поново на лијеву страну Дрине, јер су четници Павла Буришића извршили противнапад и потиснули иаше јединице ка Дрини.

Наша нова локација је село Кута, поред ријеке Бистрица, испод Кмура, недалеко од Фоче. То је Централна болница. Само тифусари. Мене и још три друга смјестише у давно напуштени млин, по којем јуре и веру се пацови са дугим реповима, а кроз размакнуте поднице од патоса пробија водена магла, као водена ирашина, од воде, која је текла на воденичко коло. Са мном је један Далматинац, који нам пружи у порцији по мало кукуруза и тиме нас храни, и лва Србијанца, од којих један Крагујевчанин, који стално ионавља ла ће после рата јестн само »белн леба«. Санитетско особље су дјевојке - избјеглице са Баније и Кордуна, које су се са нашим јединицама повлачиле испред непријатеља у IV офанзиви. Прележале су и оне тифус. То су реконвалесценти, па им је и самима потребна нега, а не да оне неког гледају. Опала им коса, па им глава није већа од песнице. Нема лекара ни лијекова. Само нас је једанпут обишао др Жарко Микић, више да би нам дао морачну подршку, него пружио лекарску помоћ.

Ја лежим поред огњишта, на вратима која су скинута са млина Гола даска. Бар да имам ону опрему коју сам донио собом у дивизијску болницу. Када су на одузели наоружање и муницију, одузели су нам и одећу и осталу опрему, да би је дезинфиковали од вашију у »партизанским« буралима. Ту су ми »коморције« из дивизијске болнице узеле све што сам имао, а имао сам свега лоста - одеће, обуће и веша, још за двије годтше унапријед, а све то набављено у долини Неретве од италијанске дивизије

»Мурће«. Дали су ми, послѣ дезинфекције, стару, прого-
релу италијанску униформу са шињелом и поцијепаном
кошуљом.

Од лежања на голој дасци отвориле ми с ране на сва-
ком пршл>ену на лећима и на куковима. Али, задовољан
сам пгто сам поред огњишта, на којем друг Далматинац
стално олржава ватру. Увече се чује внка и галама. То
тифусарн, иод напалом температуре, халуцинирају, изво-
ле јурише преко Бистрице и многи се лаве, јер нема ко
да их спријечи и задржи. Прољеће је. Напољу се осјећа
мирис цвијећа и зелене граве и чује весео цвркул птица.
А ја лежим непомичан у напуштеном млину, на његовим
скинутим вратн.ма, без икакве медицинске помоћи. Чет-
вртог дана доведоше Муниба Кучевнћа, мога Бјелопољ-
ца, студента економије и секретара Мјесног комитета
КПЈ у Бијелом Пољу, такође тифусара. Највећу слободу
имао је да легне поред мене, на она врата. Помакао сам
се п нанравно му мјесто да легне до огњишта, јер му је
ватра била потребнија него мени. Другог дана је умро.
Два дана је лежао мртав поред меие, јер ннје имао ко да
га сахрани.

Већ је прошао дванаести дан од како сам се разбо-
лно. То је врњење када већ опада температура и криза
почиње да пролази. Уз мало иеге већ се може и живот
сачувати. Уз помоћ покретних другова покушавам да ус-
ганем. Али, када устанем, све ми је црно пред очима, хва-
та ме несвјестица и морам се придржавати по неколико
мииута да би ми се разведрило у глави. Почиње се јавља-
ти апетит, ираћеи невјероватном глаћу, али се нема шта
јести. Нарећују нам да сви, кол којих је прошла криза,
иду за село Врбницу, преко које смо прошли прије него
што смо стигли у село гдје сам се разболно. Наравно,
пјешнице. А она је удаљена два лана пјешачења од села
Кута. Формира.мо групе. Глеламо да у једној групи буде-
мо свн из јелне бригаде. Нас је четворица и са мном су
Никола Виторовић Чворо, интенлант 1. златарског ба-
таљона, који је погинуо као ннтендант 37. дивизије у
Ужицу, крајем маја 1945. године, не дочекавши да живи
У слободи, за коју се одано и храбро борио, затим Ми-
лисав Вуковнћ, комесар чете из 2. пл.евал>ског батаљона

н Борђије Мартиновћ, борац из 5. пл>евал>ског батал>она. И ова лва друга су погинула.

На путу за село Врбницу идемо преко планине Кмура, села Закмура и села Л>убине. То је планнски н не-насељен крај, а и оно што је бнло насељено, попаљено је. Уз пут претичемо многе тифусаре, а н нас многи претичу. Идемо без оружја, опале косе, јадни, поцијепани и мршави, несвјесни свега што се догађа. Нас тројица имамо цнпеле на ногама, а Ннко Чворо опанке од сирове коже. Али је само један опанак обуо, а други завезао за каиш од чакшнра, па му, онако, виси. Опанак се скорои, па не може да га обује. Прелазимо преко многих потока и речица, али нико од нас да се сјети да се опанак може покиселити и обуги, него Нико нде са опанком на једној нози, а на другој нози има само чарапу, која се одозло сва поцијепала, а други опанак виси о каишу чакшира и удара га по тијелу. Чворо стално жали за пиштољем, који су му одузели, кала су и нама свн.ма одузели оружје у дивизијској болници. Немамо уза се ни перореза. Могао бн нас ко бнло и граном побнти. Али нас је народ чувао и примио на конак у селу Закмуру иако су свн мјештани знали да смо тифусари. Хвата тим људима!

Другог дана предвече стигосмо у Врбницу. Из ње се види Вучево, Тјентнште, Бурево н Сутјеска. Овдје иста слнка. Има хиљаду тифусара. Опет ни љекара, ни лијекова. Несвјестица, а глад несносна. Причао ми је наш земљак Реља Карацић, Пљевљак, како је преко дана гледао сељака како сије кромпир, а увече би ишао па из њиве вадио посијано сјеме кромпира и јео, пошто би га мало опрлио на ватрн.

Послије неколико лана рече нам комесар болнице да је најбоље да ндемо у своје бригале и саопшти нам гдје се која брнгада отприлике налази. Кренули смо првог дана Ускрса 1943. године.

Тако се наша група, послије 20 дана од разболијевања, упути, опет пјешнице, на далеки пут од Врбнице код Фоче, до Коврена и Шаховића, кол Бијелог Поља, да би послије 15 дана ушла у нову - V офанзиву. Те напоре могли су да издрже само Тнтови партизани ношени великим идеалима слободе и револуције.

Дванаестог јуна 1943. године кретали смо се са Вучева преко Драгаш-седла ка Сутјесци. Стаза од Драгаш-седла скоро се окомито спуштала. Веома је тужно и језиво изгледала. Аесно и лијево од стазе разбацана је опрема, наоружање и муниција од јединица које су испред нас прошле. Око уске стазе леже тешки рањеници и болесници на импровизованим носилима, а неки са штакама сједе прислоњени уз стогодишње букве. Прође ми кроз главу слика капитулације бивше југословенске војске, коју сам видео код Слијепач-Моста, код Бијелог Поља 1941. године, када су Нјемци разоружали један пук, наредили да наоружање наслажу по цести, а затим то оружје прегазили тенковима и поломили, а мање важиу оирему разбацали десно и лијево од пута. Неће се ваљда историја поновити?!

Тешко наоружање, за које је јелиницама наређено да га закопају, било је дјелимично расклопљено и по дијеловима бачено и склоњено испод оборених и већ грулих стаба\а букава. Углавном су цијеви и затварачи тог наоружања зачепљани у дубоко буково лишће. Около је много разбацаних сандучића са минама од минобачача 82 мм, са основним и допунским пуњењима. Треба имати високу свијест и морал па то све издржати. Али, ми смо Титови борци и до последњег треба ићи иапријед.

Наређено је и нашем минобачачком одјељењу из 4. бјелопољског баталона да закопа тешки минобачач 82 м/м, али да прије тога испалимо на Нјемце мине које смо има\и. То наређење требало је да изврше и остали батаљони наше бригаде. На ма\ој коси испод Драгаш-седла организован је ватрени положај од 6 минобачача 82 м/м из наше 3. пролетерске (санцачке) бригаде и још неких јединица 3. дивизије. Сакупили смо и све разбацане мине око стазе, па је на свако оруђе било по 25 - 30 мина. Никала толико муниције нијесмо имали да испалимо одједанпут. Наше минобачачко одјељење има 4 члана: Нефко Калић, Светозар Було Влаховић, Иван Медојевић и ја. Командир одјелен\а и још један друг су нас напустили одмах послједне преласка пријеке Пиве.

Трeba да гађамо утврђене њемачке положаје на Кошуру и Крековнма, на лнјевој страни ријеке Сутјеске, који су били у домету наших оруђа са тог положаја и полржимо напад 1. далматинске бригаде. Коректуру ватре извршно је нишанција мнобаиачког одјељења нашег златарског батаљона, а затим се прешло на ф\тшо гађање. То је била, до тада, невиђена концентрација партизанске мнобацачке вафе, нешто слично артиљеријској ватри у IV офанзиви из рејона Шћита по њемачким положајима на Макљену и Вилића-Гумну, коју је изводио Артиљеријски дивизион Врховног штаба.

У близини нашег ватреног ноложаја искупиле су се стотине покретних рањеника из Централне болнице, која се такође овом стазом кретала ка Сутјесци. Како би који плотун из минобацача био испаљен, рањеници су то одушевљено аплаузом поздрављали, а када би гранате експлодирале по њемачким положајима, онда би настало право весеље, са узвикивањем парола: »Живјеле наше храбре мнобацачлије«. У том нашем гађању и ефекту минобацачке ватре они су гајили наду и видјели спас и излаз из овог кара-казана. Ефекат ватре био је изванредан и он је омогућио 1. далматинској бригади нробој преко тих положаја ка долини ријеке Хрчавке, али у даљем развоју догађаја тај ефекат она није до краја искористила.

Послије испаљених мина, узели смо цијев мнобацача и двоножни лафет и сакрили их испод једног обореног буковог стабла и прекрили опашим лишћем, са сузама у очима, као да сахрањујемо неког најдражег. Подлоге минобацача нико није могао из земље извалити, јер су од силног трзања оруђа биле дубоко у земљи укопане. Понијели смо са собом само нишанске справе и укључили се одмах у пјешадијске чете нашег батаљона.

Ноћу 29/30. септембра 1943. године, наш 4. батаљон ослободио је своје Бијело Поље. Родни крају, колико те волим и срећан сам што ми се пружила прилика да учествујем у твојем ослобођењу. У тебе се враћам послије двнје године борби широм наше ломовине!

Крајем трећег дана боравка у ослобођеном Бијелом Пољу - 2. октобра навече, наш 4. баталјон и један баталјон из 2. пролетерске бригаде добили су задатак да усиљеним маршем, што прије, избију у ширн рејон Колашина, гдје су јединице 4. црногорске бригаде херојски одбијале даноноћне јурише бројнијих четничких снага. Креиули смо из Бијелог Поља прско села Црнионица, Јабучна, Слијепач-Моста, Улошевине и Мојковца и 3. октобра око подне прешли ријеку Тару и стигли у село Требаљево, на њеној десној страни. Дат је краћи одмор и борцима је подијељена муниција и храна. Наш итгендант Спасоје Журић подијелио нам је по 1 хљеб и 3 конзерве, а сваком борцу и оружје, додијељена је муниција, које је било доста. Командант батаљона Драгојло Стојић позвао је старјешински кадар у Штаб батаљона, од командира одјељења - десетара до командира чета, и у присуству Сава Дрљевнћа саопштио предстојећи батаљонски задатак.

Према том задатку, баталјон је из Требаљева требало да крене обронцима планине Бјеласице, преко села Мушовића-Ријеке, ријеке Свшваче и села Паљевина у правцу планине Кључ (тригонометар 1930 - тригонометар 1973), са циљем изненадног напада с лећа на јаке четничке положаје на Кључу, одакле су полржавали снажне четничке нападе на јединице 4. црногорске бригаде на Шљивовици, изнад Колашина.

Наш 4. батаљон (бјелопољски), савлађујући ноћу врло тежак планински терен, по врлетима Бјеласице и Кључа, избио је непажен у свитање 4. септембра 1943. године, на ивицу шуме, на 50 метара од висова Кључа. Први сунчеви зраци, од Зекове и Црне Главе са Бјеласице, почели су да падају по Кључу. Иако је јесеи блага, овдје је хладно и видимо четнике са кокарлама и црним брадама како скакућу и трљају руке да би се мало загријали. Њихова иажња је усмјерена према Колашину, у нади да ће сломити отпор 4. црногорске бригаде и заузети Колашин. Развјамо се у стрелце. Два тешка митраљеза »брџа«, којима командује наш стаљожени, а храбри Драго Лучић, подржавају наш иапад. Они отворише паљбу по висовима Кључа и четничким положајима, га-

ћајући преко наших глава, уз истовремен јуриш батаљона. Изненађење је било потпуно и за непун минут четници су збачени и у паници побјегли у правцу села Речица. Док смо у јуришу савладали 20 - 30 метара успона и избили на Кључ, четници, њих на стотине, навраћали, један преко другог, били су већ 700-800 метара, па и више далеко од нас. Не знам да ли смо кога убили или ранили, а то је најкраћа борба у којој сам учествовао за четри године рата, а са највећим резултатима, гдје смо збацили неколико пута надмоћнијег непријатеља. Буришићеве »горски орлови« веома храбро и брзо су бјежали главом без обзира, испред Титових пролетера. Заузимањем Кључа од 4. батаљона 3. пролетерске (санџачке) бригаде, били су слоњени четнички напади на Колашин.

За тај изванредан успјех, наш 4. бјелопољски батаљон био је од Штаба 2. ударног корпуса награђен и почастиован тиме, што ће између свих наших снага образовати почасну јединицу, пред којом ће командант Италијанске дивизије »Венеција« из Берана, разговарати са Штабом 2. ударног корпуса и прећи на страну Народноослободилачке војске.

Послије побједе на Кључу, партизани се врховима Бјеласице и Јеловице крећу у правцу Берана. Била је то импресивна слика. Наш батаљон је негдје у средини колоне, а колико можемо видјети испред себе и иза себе маршује партизанска снага, југословенска младост, борци Србије и Црне Горе, Саниака и кршне Далмације. Плућа се шире, а срце од радости хоће из њих да искочи. То је било величанствено.

На прилазима Берана батаљон је застао да формира почасни вод јачине 30 бораца. Узет је 1. вод 2. чете и дјелимично допуњен борцима из 2. вола. За ту прилику замјеник командира чете Радомир Ракочевић постао је командир вода, командири водова: Букан Букић, Јефто Конатар и Мираш Медојевић, постали су командири одјељења, а ми - командири одјељења - десетари, поставили смо пушкомитраљесци. У воду су још: Дајо Раичевић, Раде Бачић, Радосав Морачанин, Машан Зејак, Лакић Мрлак, Стеван Ракочевић и други, чија сам имена већ заборавао. Све су то млади људи, искусни борци од 20 до

25 година старости, члаиови Партије, кандидати и чланови СКОЈ-а. Одјећа и обућа нам је пристојаа, пушке су једнообрадне - бивше југословенске војске 7,9 м/м, а у свакој десетини су по 2 пушкомтралеза »брно«, који су дијелом позајмљени и из других јединица баталона - свега 6 пушкомиградеза, што је одговарало и најсавременијој формацији и ватреној снази.

Командир вода је извео краћу обуку са почасним водом, која се састојала од свега неколико радњи: заузимање става »мирно« и »на мјесту волно«, »поздрав надесно«, »надесно« и »напред марш«. Како смо нешто од тих радњи знали, а свјесни значаја задатка, обука је успјешно савладана за непуних 30 минута.

Увече, када је пао мрак 9. или 10. октобра 1943. године, почасни вод је стигао на одређено мјесто, код мастира Бурђевих стубова, у близини Беранског аеродрома, гдје је већ била постројена италијанска јединица исте јачине. Почасни вод 4. бјелополског баталона био је постројен по величини, па су обје јединице у ставу »на мјесто волно« сталс једна према другој, гледајући се међусобно. Партизани су се чудно, али и поносно осјећали.

Наишао је Пеко Дапчевић, у пратњи Митра Бакића и Рудолфа Приморца. Радмир Ракочевић је командовао »мирно« и »поздрав надесно«, што је беспрекорно изведено. Истовремено је напшао и командант италијанске дивизије »Венеција« са десне стране своје јединице, која га је такође поздравила, изводећи при том комплетан церемонијал. Ми смо окретањем главе иратили Пека Дапчевца, који се је са италијанским командантом срео испред средине строја. Послије краћег разговора на француском језику, који сам у цјелини чуо, јер сам био у средини строја и дијелимично га и разумно, италијански командант је пружио руку Пеку Дапчевићу и пред почасним водом 4. бјелополског баталона 3. пролетерске (санџачке) бригаде прешао са дивизијом на страну Народноослободилачке војске. Тако је почасни вод 4. баталона III пролетерске (санџачке) бригаде први ушао у Беране октобра 1943. године.

Током фебруара 1945. године, у највећем јеку сарајевске операције, отпочеле су у нашој 3. пролетерској (санџачкој) бригади припреме за Оснивачки конгрес КП Србије и избор делегата. На лва састанка са помоћницима политичких комесара баталона - партијским руководиоцима и комесаром приштанских јединица бригаде договорили смо се о одржавању баталонских конференција и избору делегата за бригадну Изборну партијску конференцију. Помоћник политичког комесара бригаде Александар Бујић тамањ се тих дана разболео од његовог тифуса, па сам његове обавезе преузео ја, као руководиоца Политичког одсека бригаде.

Одржали смо и посебан састанак о непосредним припремама за бригадну Изборну партијску конференцију и утврдили приједлог дневног реда. Њоме ће руководити Радно веће, сјелништво, са политичким комесаром бригаде Душаном Томовићем, на челу, а реферате ће подносити Миодраг Радосављевић Мико, политички комесар 1. златарског баталона, о политичкој ситуацији, и ја, о организациоњим питањима.

Изборна бригадна партијска конференција 3. пролетерске (санџачке) бригаде одржана је последњих дана фебруара 1945. године у школи у селу Страње код Реновице (скоро на самој линији фронта). На њој је присуствовао 50 делегата изабраних на баталонским изборним партијским конференцијама и конференцији приштапских јединица бригаде. Бригадна партијска конференција изабрала је 25 делегата за дивизијску изборну партијску конференцију. Мада су борбе биле даноноћне са јаким њемачким, усташко-четничким снагама, које су жилаво браниле прилазе Сарајеву и само Сарајево, партијски жпвот у јединицама бригаде одвијао се нормално и редовно.

Дивизијска изборна партијска конференција 37. дивизије одржана је почетком марта 1945. године у Горажду. Њоме су руководили политички комесар Дивизије Антонио Кнежевић и помоћник политичког комесара Војо Терић. По својој организацији, висини поднетих реферата, тону и свечаности, она је надмашивала све манифес-

тације којима сам до тада присуствовао, иако и касније мањо сам пута на таквим радним и свечаним скуповима био. Конференција је дала одговоре на многа питања која су до тада била нејасна или је око њих и у борачком саставу било двоумљења: стварање јединствене владе, став савезника према нама, перспективе наше револуције и др.

На дивизијској изборној партијској конференцији изабрани су делегати за Оснивачки конгрес КП Србије, који је представљао даљу реализацију идеја, ставова и одлука о равноправности народа и народности Југославије. Конгрес је отпочео са радом 8. маја 1945. године у Београду, на Коларчевом народном универзитету. Наша 3. бригада имала је 5 делегата: Цветко Рудић, Благота Илић, Недјељко Нећо Раилић и још два друга. Сви смо се прикупили у Ужицу и одатле 6. маја возом кренули за Београд. Први поласка, наш дивизијски благајник Реља Караџић дао је свима по 500 наших нових динара, са препоруком да их не трошимо, али да нам се нађу при руци, због образа.

Цветко Рудић

VI ЛЕО

*БРИГАЛА У БОРБИ
ЗА УНИШТЕЊЕ
ЧЕТНИЧКЕ ГРУПАЦИЈЕ 1945.*

ТРИ ДАНА У ОКРУЖЕЊУ

После оштрих и упорних борби са четницима Драже Михаиловића на Трескавци 10. и 11. маја 1945. године и одбрани Калиновка, 1. и 3. батаљон је постављен у рејону Тјентишта - на левој обали Сутјеске, а остаци батаљони на десној обали Дрине.

Трећи батаљон је стигао у рејон распореда (западније од Тјентишта, а десно од 1. батаљона који је био непосредно на левој обали Сутјеске) у поподневним часовима 12. маја. Негсредно у рејону распореда команде чета су примиде борбену заповест од команданта батаљона Јована Томашевића. Заповест је била веома кратка, и јасна »Четници не смеју ни по коју цену проћи Дрину«. Одредио нам је положаје за одбрану и додао: »Мени се јавите само у случају да вам је чета у целини изгинула. Положаје ни по коју цену не можете напустити«. Снага и дрскост четничке групе у безглавим јуришима већ нам је била позната из борби на Трескавци и Калиновку. Исто тако, били смо свесни задатка и обавеза који пред нама стоје. Пред снагама наше бригаде дејствовала је група четника јачине око 800-12.000 четника. То тада нисмо знали, и смо били убеђени да се ради о значајним снагама са којима смо се већ раније срели - на Трескавци и Калиновку.

Цео батаљон је био у пуној борбеној готовости и непрекидно смо осматрали и пратили појаву четничке руке испред наших положаја. Иако уморни од претходних борби на Трескавци и Калиновку, будно смо пратили њихов долазак пред наше одбрамбене положаје. Оп-

резност и будност је била заступљена ло највећих фанна. То је граја\о све ло носле пола ноћн, кала су се прве фупације појавиле испрел 1. златарског батаљона, а то је било касно после пола ноћи. Муклу тншнну прекинула је ураганска ватра на положајима овог батаљона и суседие чете 3. батаљона. Нешто касније борба се проширила на иоложајима оба ова батаљона. Први батаљон је успешно одолевао свим јуришима четника, али је у јутарњим часовима био прнсиљен да делом снага напусти положаје и да се пребаци преко Сутјеске. Тиме је бшло омогућено четницима да продру према Дрини. Трећн батаљон је успео ла се одржи на својим положајима јер на њега нису биле усмерене главне четничке снаге. Сви покушаји четника да овладају ноложајима 3. батаљона били су осујећени. Међутим, они су пролрли према Дрпнн, и тако је 3. батаљон остао окружен на Сутјесци (на левој оба\и Сутјеске у близини Тјентишта). Ми смо првог дапа посматрали бројне групацње четника које журе на Дрину и ужурбано праве сплавове за форсирање реке. Сви њихови покушаји да форсирају Дрину остали су без успеха, јер су их на реци сачекивали бат\они распоређени на лесној обали Дрине. Положај 3. бата\она н његово дејство на узвишењима изнад Тјентишта у великој мери ометао је њихово настунање и наносио им велике губитке. Стога су се четници одлучили да ликвидирају наш батаљон и створе слободан ослоиац за лаље наступање. Обруч је склопљен са свих страна, тако да су се 13, 14. и 15. маја рећали јурнш за јуришем да би овладали нашим положајима који су доминиралн долином Сутјеске и правцима продора према Дрини. Батаљон се бранио из окружења и одолевао свим јуришима. Повољна околност за нас је, и поред крајње неповољног односа снага, што смо располага\и са довољно аутоматског оружја, муниције, ручних бомби и минобацача. Део коморе I. бата\она и пратеће чете набачен је у рејон одбране нашег батаљона тако да смо били ојачани са неколико тешких митраљеза и већом количином муниције.

Четници су вршили по неколико организованих јурнша дневно. Неке јурише је пратнла војна музика са виком и претњом четника. Јуриши су организовани тако ла

је ио три и внше стрелјачкнх стројева настунало један за другим на блиском растојању. То је стварало утисак да иастуиа непрегледна маса л>уди. Командант бата.\>она је наредио да не отварамо ватру из стрелјачког наоружања све док се први редови не приближе на одстојање где се може ефикасно дејствовати ручнш бомбама. Према томе, ирве редове четника смо уништавали и одбијали ручним бомбама, а затим смо отварали ураганску ватру стрелјачким наоружањем.

Једног дана су успели да се уклоне у део кружне основице и том приликом су нам заробили ралио-станицу (мислим да је то било другог лана). Тнме смо, практично, изгубили везу са штабом бригаде. Наша авијација је непрекидно дејствовала по колонама четника, које су долином Сутјеске надирале према Дрини. Другог дана су авиони надлетали наше положаје и то баш у моменту када је један ол јуриша четника био у току. Бацањем црвених ракета у правцу четника и посгавл>ањем другнх ознака настојали смо да пилотима укажемо на наше положаје и правац где треба да дејствују. Нисмо имали других средстава да ступимо у везу са пилотима. На наше опште заловол>ство, пилоти су већ у другом налету схватили о чему се ради. Из бришућег лета су дејствовали митраљеском ватром непосредно испред нашег распореда, чахуре из њиховим митраљеза, још вруће, падаче су по иама. Ми смо, први пут, имали прилику да нас авијација тако непосредно и ефикасно иодржава. То је подигло морал свих војннка н старешина, а њихов учинак је био офоман у таквој ситуацији. То је авијација поновила и следећег дана. Просто смо стекли утисак да сваког даиа, својим налетом и лејством, проверавају да ли се још држн.мо на тим положајима. За све време борбених дејстава, нисмо са њима успоставили везу, али су они сами оценили наш положај н осгварили салејство, као да су по нашем плану дејствовали.

Трећег дана, носле подне, доживели смо најснажнији нанад четника. Та\а внше и нис.мо могли тачио оцеинити колики је број стрелјачкнх редова, који наступају један за другим. Дејством ручних бомбн н стрел>ачког наоружања пада.\и су ирви редови четника, али иза њих следили ју-

риши осталих. И у том момеиту наишло је 5-6 иаших авиона. Митралеском ватром и бомбардовањем снажно су подржали батаљон у одбијању жестоког наиаха четника. Тала су извршили неколно налета. Четници су претрпели највеће губитке и после иеколико неуспелих јуриша нагло су почели са одступањем. Истог момента, баталон је кренуо на јурнш. У том налету, већ на неколико стотина метара (у шуми) заробили смо неколико фупа четника, међу којима је било и офинира. Том приликом смо заробили и коња Драже Миханловића. Заробљени офинири су нам рекли да је он лично командовао тим нападом и да је ту био пре неколико минута. То је уједно био последњи јуриш наших батаљона и крај рата за бригаду као целину.

Пробоју нашег батаљона из окружења доприиело је прнстизање и дејство јединица 38. дивизије из позадине четничке фупације - са правца Калниовика преко Зеленгоре. У току борбе у окружењу и одбијању јуриша четника, авијација нам је пружила велику и значајну моралну и материјалну подршку.

Снажна, глорна и одсудна одбрана јединица 3. полетерске бригаде на иростору Сутјеске и Дрине спречила је продор четницима преко Дрине и тиме обезбедила време за прикупљање снага 37. и 38. дивизије и коначно окружење и потпуно разбијање четника Драже Михаиловића.

После тога, концем маја и јуна, настављено је заробљавање разбијених четничких фупа. Неке фупе четника су се саме прелавале и полагале оружје, а неке су хватане у покушају да се неопажено провуку кроз заседе наших јединица. Све те фупе су лутаче без никакве организоване команде. Најчешће су се фупе формираче по територијалној припадности (из истог фала, општинне, среза, и сл.). Официри су скоро у целини напустили своје јединице и покушавали су да се са мањим фупама извуку из обруча.

Претресајући простор Зеленгоре и целог простора у троуглу Дрине и Сутјеске, наш баталон је заробио неколно официра из Команде стана Врховне команде Драже Михаиловића, неколно виших официра и стотине четни-

ка. Исто тако, заплена је већа количина архиве Врховне команде. У току претраге терена Зеленгоре, једног дана смо успели заробити 3 официра (Један мајор и два капетана). У току пута до Штаба баталјона мајор нам је говорио да је он предатин комуниста и да се у четницима налазио по залатку Партије. Нисмо са њим пољемна саобраћај, већ смо му рекли да он то изнесе у Штабу баталјона и, ако може, нека то докаже. Он и други официри су нам причали да им је био циљ да по сваку цену треба да се пробију у Србију, где би прикупили јаче снаге и наставили са борбом против партизана. У томе би их помагала Енглеска. Мајор је имао карту на којој су били уцртани правци иродора четника у Србију. Колико се сећам, то су биле три групације: централна група, под командом Араже Михаиловића, требало је да се пробије правцем: Калиновик - Фоча - Плевља - Пријепоље - Златар; десна групација: Зеленгора - Шћепан Поље - Плевља; лева група: Калиновик - Горажде - Бајина Башта - Тара планина. Са левом и десном групацијом, према њиховим изјавама, командовали су Кесеровић и Рачић.

Једног дана смо ухватили једног пуковника који је био сам. Није хтео са нама да разговара сем што нам је рекао да је он шеф пропаганде у Врховној команди. Спровели смо га са групом официра у Фочу - Штабу 37. дивизије.

Број заробљених четника је био веома велики, тако да их нисмо ни бројали, већ после разоружавања спроводили смо их у Фочу, где је био оформљен логор.

Четници су потпуно напустили све своје рањенике и оставили их без основне помоћи и било какве бриге око њих. То је пружало стравичну слику на сваком кораку. Изгинуле нису сахрањивали. Неки од рањеника су нам говорили да је велики број теже рањених био ликвидан од њихових старешина. Тако су поступали са изнемоглим четницима, који нису били у стању да издрже деноноћне маршове. То су чинили на целом путу преко Трескавице, Калиновка, Зеленгоре, све до Арине.

На сваком кораку налазили су се лешеве несахрањених четника, а групе тешких рањеника беспомоћно су очекивали да им неко укаже помоћ. Лакши рањеници су

лутали шумама данна без хране и помоћи. Разбијене фуке четника различите јачине (било је фука од 5 до 10, и од 50 до 100 четника) лутале су по шумама Зеленгоре тражећи неки излаз, који нису могли наћи. Били су скоро потпуно изнемогли од глади, прљави, поцепани и влажни. Такву судбину су доживели познати кољачи, који су били страх и трепет, док су се налазили под заштитом окупаторских снага.

На простору Зеленгоре - Врбница - Закмур - Јелача - Гранлићи, на коме су 13, 14. и 15. маја вођене тешке и огорчене даноноћне борбе прса у прса са обостраним јуришима и противјурисима, бригада је имала 12 погинулих и 20 рањених бораца и руководиоца.

hopho **НОВОСЕ**

ЈЕДАН ОД ПОСЛЕДЊИХ РАТНИХ ЗАДАТАКА

После ослобођења Сарајева 6. априла 1945. године, 3. санџачка пролетерска бригада, око 15. априла 1945. године, долази у рејон Власенице на заслужени одмор. Тих дана у свим јединицама бригаде, поред осталог, изводила се војнострукна обука старешина и војника, а одржавани су и бројни партијско-политички састанци. Поред обуке, бригада је повремено извршавала и борбене задатке - »чишћење« терена у околини Власенице од заосталих група домаћих излајника. Рат је био још у току, па су се ти борбени задаци употпуњавали теоријском обуком команди и јединица бригаде.

У часовима одмора разговарао сам често куда ћемо после одмора. Хоћемо ли ускоро у војени Саниак, за Србију или ће и наша бригада бити упућена негде на запад, у нове окршаје са непријатељем до коначног ослобођења наше земље. Већина је оних који желе да се вратимо у Саниак, јер прошло је много времена од када се нисмо видели са својим друговима, родбином и пријатељима. Бригада је још половином јануара 1945. године, одмах после ослобођења Пријепоља, посела положаје у рејону Горача и од тала готово свакодневно водила тешке борбе све до ослобођења Сарајева.

Међутим, од свих тих жеља, како то обично у животу бива, није се остварила ни једна. Одмор бригаде је изненада прекинут. Око 20. априла, не сјам се тачно датума, у ранним јутарњим часовима наш - 1. батаљон добио је наређење, као и остале јединице бригаде, за

Група рхкоаадилаца саицачких бригада 5. јуна 1945. у Фочи

покрет. Ускоро, у колони по батал.онима, бригада је из Власенице кренула ка Хан-Пијеску. Крећемо се убрзаним маршем, а са чела колоне непрекидно се преносе наредбе: »Брже, брже«. Ја, као и многи борци, питам се зашто и куда се то оволико журимо. Фронт је од нас далеко негде на запа.у, а у близини Власенице и шире ннје било јачих непријатељских снага. На краћим застанцима или одморима неки борци и старешине причају да идемо у Херцеговину. Тамо се, кажу, налази већа групшја четника Драже Михаиловића. Помињу и бројке од око десетак хиљада. Већина од нас не верује тим причама, посебно о тако бројним снагама, али нас та ужурбаност кретања упућује на размисљања о веродостојности тих података.

У тим размисљањима бораца бригада наставља покрет усиљеним маршем ка југу. Од Хан-Пијеска до Фоче маршевало се без одмора. Било је око пола ноћи када смо стигли у Фочу. Остатак ноћи прошао је у одмору. Спавали смо на отвореном простору, а у раним јутарњим часовима наставили смо покрет ка Зеленгори и даље ка

Неретви. Наредне ноћи нашди смо се на десној обали Неретве у рејону Улога, где су једиинце поселае положаје по реду пристизања.

На супротној оба\и Неретве виде се стотине, чни се хил\аде ватри, које у стварн обележавају достигнуту линију и фуби распоред четника. Исте ноћи било је спорадичног нрепунавања и мањих борбн, а\н већн део ноћн протекао је у утврћивању водних и четних положаја. Поглед на бројне ватре на супротној оба\и Неретве упућује на размншл\ан\а о нстини прича које су се чуле у току марша о јачини четника на Неретви. На тим положајима оста\и смо дан-два, а затнм смо посели нове положаје на источним падинама Зеленгоре - три батаљона, а два батал\она (2. и 4) распоређени су на десној оба\и р. Дрине, V висини ушћа Сутјеске у Дрнну.

Наш - 1. бата\ои посео је положај и организовао одбрану у шнрем рејону с. Пријећел\, јужно од садашње комуникације Фоча - Тјентиште, око 1 до 1,5 км.

Тежиште (чвор) одбране батал\она организовао је у центра\ном делу распореда батал\она у рејону зграле бивше жандармеријске станице. Граница бата\\она: лево Сутјеска, лесно 3. бата\он. На крајњем лесном крилу, у првој линији, био је 5. батаљон. Оста\е јединице бригаде поселе су положаје по дубини распореда. Дета\ннији распоред једиинца није ми познат.

На платоу око бивше жандармеријске станице фуупи-сана је већина аутоматског оружја из састава батал\она н јединица ојачања. Укуто око 25 мифалеза и пушкo-митрал\еза. Никада раније ја, веровагнo и остали борци, нисам видео толнко аутоматског оружја на тако малом простору. То нам је уливало поуздање н сигурност у одбрану тог дела и целине положаја нашег бата.\она. Док су борци раднли на утврћивању положаја Команда батаљона (командант Момир Мнтровић и политички комесар Миодраг Радосавл\евић), а и команде чета - свако у својој надлежности одржа\и су састанке са иотчињенњм старешинама и указа\и нам на озбиљност ситуације и значај одбране тог дела положаја бата\она и шире.

Око 20.00 часова, док су војници 1. вода завршава\н послелње радове на утврћивању положаја нашег вода.

добмо сам задатак да са делом вода поседнем додељенн рејон испред предњег краја одбране и вршнм осматрање - извиђање на прилазним положају нашег батаљона. Са задатка смо се вратили после пола ноћи. Били смо уморни и поспани. Придружили смо се осталим борцима нашег вода и чете и убрзо је свако себи бирао и уређивао »лежај«. Изабрао сам и себи један од бољих »лежајева« п разместио се за одмор. Торбница испод главе и аутомат на руци били су наши улобни јастуци и покривачи. Ноћ је велра и тиха. Хиљале звезда светлуца са неба и осветљава нам распоред. Видљивост је добра наоко нема месечине. Прохладно је и то је вероватно разлог да не могу брзо да заспим. Лежим и размишљаам о путу који смо недавно прешли до тог положаја. Терен испред нас врло је испресецаан. Падине су стрме и тешко је савладати их без борбе, а посебно у борби, уколико до ње и дође. Непријатељ се нигде не чује. Ни један пуцањ се не оглашава.

Сна још нема. Мисли се брзо смењују једна за другом. Хоћемо ли успети да извршимо задатак? Хоћемо ли задржати тако бројне четничке снаге? Наша бригада је сама на тим положајима, а њих је, кажу, на хиљаде и сви до једног желе што пре савладати Дрину и наставити пролор ка истоку. На свако питање одговор је само један. Хоћемо. Издржаћемо и успегн. У то ме уверава састав и јачина оног оружја које сам пред ноћ видео. Поред тога, много смо јачи у односу на 1943. годину, када је 3. санџачка бригада била у заштитници главнине снага НОВ у бици на Сутјесци. Брнгала је и тала извршила своје задатке, иако уз велике губитке. Сада иаш - 1. батаљон има аутоматског оружја колико цела брнгада у оно време од пре две године. Уз све то имамо велико искуство из свакодневних борби, па борбени морал и жељу да се ускоро видимо са својима. У тим мислима лагано сам »тонуо« у први сан.

Спавао сам неко време. Много или мало - ни сада не знам. Пробудила ме снажна мнтраљеска ватра - наша и непријатељева. Појединачни пуцњи се не чују. Док долазим себи и враћаам се из сна у стварност, интензитет ватре је све снажнији. Ускоро се чује наливкивање и псовке четника. Јуриш за јуришем се наставља ка нашим поло-

жајима. Наша оружја иемеркидно, у краћим или дужмм рафалима, туку непријатељеве снаге које су нам све ближе. Четириди наступају V таласнама. На сопствене губитке се не осврћу. Живи газе преко мртвих у журби да нас савладају и наставе пут ка Дрини и Србији. Наша брш-ада им се препречила на том путу и као живи зид стоји непобедива као и много пута раније. V борби за слободу бије још један тежак бој. Знамо шта би значео њихов поновни долазак у Саниак и Србију. Знамо шта бм се поново догађало у тек ослобођеним и напаћеним деловима наше земље управо од ових окупаторских слугу и издајника свога народа.

V тој непрекидној ватрп која ее распламсала између нападача и бранилаца у ушнма као да поново чујем речи команданта батаљона: »Чегницима се не сме дозволити продор иреко Дрине. Не смемо и нећемо дозволити да се понови братоубилачка борба у Санџаку и Србији«. Те последње реченице мз задатка команданта батач>ома сваком од нас бораца и руководилаца дају нову снагу да останемо на свом положају и омогућимо извршење последњег ратиог задатка наше бригаде. Али, с времена на време појави се сумња и питање да се ипак иегде не наруши наш систем одбране, негде на спојевнма између батаљона. Тешко је контролисати сваки простор на тако испресецаном земљишту.

На жалост, та сумња ускоро се претворила V стварност. Наш вод и остале јединице батал>она на овом делу иоложаја добиле су задатак да напусте ове положаје и хитно се упуте ка реци Сутјесци. Одбрана положаја на десном крилу батаљона није издржала сталне на\етс четника. Четници, на том сектору, извршили су дубок продор и у таквој ситуацији наша - 2. чета 1. бата>она и делови ојачања нашли су се у окружењу. V колони по један, користећи испресецаност терена, крећемо ка реци. Убрзо људство тих јединица прикупља се на заравни у близини реке Сутјеске.

Команда чете, после краћег договора - проиене ситуације, одлучила се да се пребацимо на десну обалу Сутјеске и даље, преко Вучева, обилазним путем поново се спојимо са главнином батаљона и бриг&\e. Пут ће

бити веома манораи и дуг, али другог решења у тој ситуацији нема. Испред нас је Сутјеска - велика водена препрека, а лево, само око 200 метара од нас, налази се непријатељ. Густа шума и испресецаност терена је наша велика предност. Четници нас не виде. Вероватно и не знају за нас. Журе да остваре што већи продор у дубину одбране бригаде.

После краће припреме почињемо савлађивање реке газом. Учињен је први покушај да у колони по четири пређемо на леву обалу Сутјеске. Први кораци челних бораца и руководиоца - најснажнијих и најодважнијих нису нас охрабрили. Напротив, већина је помислила да неће успети. Река је веома брза, хладна и дубока. Средином реке дубина је око 1,5 метар, а местимично и више. Убрзо се олустаје од даљег кретања и сви смо забринуто посматрали набујалу реку у потрази за бољим решењем. Ускоро, комесар чете Урош Голубовић позива на краћу састанак и договор све комунисте и скојевце.

Изложио је ситуацију у којој се налазимо и неопходност преласка реке ако желимо доћи до главнине бригаде. Тражио је добровољце који ће препливати реку, пренети уже и уз помоћ ужета обезбедити поузданји прелаз реке свим јединицама које су се нашле на том делу положаја бригаде. На жалост плувача је мало, а већина је и несигурна на овако брзој реци каква је Сутјеска била тих дана априла 1945. године.

У очекивању добровољаца из строја се издваја Бамил Терзић, водни делегат из Прибоја. Не сећам се да ли се јавио добровољно или му је комесар поставио партијски задатак, али он се у журбаној поче припремати да преплива Сутјеску. Док је Бамил замотавао своју одећу и ходао поред реке тражећи најпогодније место где ће запливати, ми смо спајали неке појасеве (део народне ношње у неким деловима Сандака) које су борци уступили и војничке онасаче.

Тако је од појасева и онасача импровизирано »уже« и Бамил веза један крај овог ужега око себе, а други смо везали за јелно дрво. Овај су крај и борци придржавали у својим рукама. Потом се Бамил хитро баци у таласе хладне Сутјеске и снажним замахом руку заплива ка ма-

тици реке. Сви пратимо Намилов сваки покрет, а он плива храбро и ољважно, без страха и панике. Ускори је на супротној обали. Ралост је вилљива код свих и нада да ћемо ускоро сви бити поред њега.

Убрзо је уследило наређење за припрему и поновни покушај прелаза реке. Постројавамо се у колону по четири, као и раније. На челу колоне је, у првом реду, наш командир чете Милош Боланџић и још неколико снажних бораца какав је и Милош. Командир гласно даје послелва упутства. »Ходати лагано, без панике, не ољвајати стопала од дна реке. Једном руком, високо изнад главе, држати оружје и волити рачуна да се не укваси. Другом руком чврсто се држати за суседног друга«.

После тог упутства и наређења колона загази у реку и лагано одмиче од обале. Чело колоне је већ 5 - 6 метара од обале. Колона се креће лагано, али сигурно. Дошао је ред и на део колоне у којем сам ја, Араго и још неколико бораца. Загазили смо у реку и лагаио се крећемо према упутствима које нам је дао командир чете. Већ смо 3 до 4 метра улазени од обале, а вода нам је изнад појаса. Хладна је и брза. Сал је осећам другачије него док сам је посмаграо са обале. Челни редови колоне приближавају се супротној обали, појединци већ су на обали и ирате кретање колоне, посебно оних у волни који се припремају да загазе у реку.

Наједанпут неко са средине реке повика: »Уже је ирекинуто«. Наста комешање. Страх је приметан код већине. Јелни покушавају пролужити кретање напред, али се већина враћа назад. Настојимо сачувати разум и хладнокрвност, али снага воде, посебно на матици, јача је од премрзлих бораца Само су они најснажнији и храбри успели да се дохвате десне обале Сутјеске. Аео људства вратно се на обалу са које смо пошли, али нас је још доста у реци. Свако, како зна и уме, борни се са таласима набујае реке. Неки су имали у томе више среће него знаа, међу њима и ја, да их вода избаци на веће камене плоче.

На једној од тих плоча прихватно ме је комесар чете Урош Голубовић са још једним борцем. Тројница смо на

тој каменој плочи. Вода гече преко нас. Само нам је глава изнад воде.

Лево од нас, такође на једном великом камену, налази се Драго (не сећам се презимена) са пушкомтралезом. Борци са обале добацују нам преостаде појасеве и друга приручна средства да нас извуку из реке. Низводно видим неколико бораца које је матица захватила. Борци се даве и нестају ми из вида у таласима Сутјеске иди су већ сувише удаљени да их видим само као веће црне тачке. Њима се помоћи не може ни са једне обале. Далеко су од обале. Десетак метара низводно препознајем једног од бораца - Расима из околне Новог Пазара. Снажан и храбар борац није имао довољне снаге да победи набујалу и хладну Сутјеску. Остале борце не препознајем, већ су далеко од мене.

Драго ме зове: »Абдурахмане, да ли ћемо ми издржати? Хоћемо ли остати у таласима Сутјеске као и многи другови у 1943. години? Нисам имао времена да му одговорим. Прехватио сам појас који ми је неко од бораца добацио са обале и ускоро сам био изван воле, као и многи други борци премрзао и преплашен од свега оног што се догађало.

Најтежи тренуци су иза нас. Срећујемо оружје, одећу и обућу. Комесар чете преузео је команду тог дела чете и осталих јединица које нису прешле на супротну обалу Сутјеске. Оценио је да није упутно да се учини и трећи покушај за прелаз реке, па је наредио да у колони по један извршимо покрет левом обалом реке Сутјеске ка њеном ушћу у Дрину. У намери да се спојимо са осталим деловима батаљона и бригаде.

После 3-4 часа кретања срели смо се са деловима нашег батаљона и неким деловима бригаде. Свако је причао шта је доживео у току прошле ноћи и тог дана, а већ после ноћне отпочела је велика акција и свакодневне борбе са разбијеним групама четника на целом простору Зеленгоре. У тим последњим борбама на Сутјесци и Зеленгори изгубили смо више другарица и другова. Борбе су биле жестоке, изненадне, и трајале су све до краја маја.

Као п 1943. године, остало је доста бораца п руково-
дилаца 3. санцачке бригаде на Сутјесци. Они нису доче-
кали слободу, која је била на помолу, и завршетак рата,
нити су дочекали сусрет са својим најдражим у многим
крајевима Санцака и у околини Пирота.

Рат у Европи је завршен (9. маја 1945), а наша бри-
гада је још ратовала у борби са домаћим издајницима.
Тек половином јуна 1945. године, бригада је напустила
ове крајеве у Босни, извршила покрет преко Горажла,
Чајнича, Сјенице, Рашке, до Ужичке Пожеге и Ужнца,
где су размештене јединице и команда бригаде ради из-
вршавања нових задатака у миру и слободи.

Абдурахман ХЛЦИБЕГОВИЋ

ЧЕСТИТКА ВРХОВНОГ КОМАНДАНТА
МАРШАЛА ТИТА

Араги другови,

За ваш празник - дан јединице и јубиларну 30. годишњицу формирања 3. пролетерске (санџачке) народноослободилачке ударне бригаде упућујем вам најсрдачније честитке и најбоље жеље.

Ви се данас, у миру, обучавате и васпитавате на традицијама славне ј. пролетерске (санџачке) бригаде, а то је не са\10 часг већ и велика обавеза. Трећа санџачка, формирана пре три деценије, проишла је тежак борбени пут. Крвљу њених бораца натоњена су многа бојишта широм наше земље. Из строја 3. санџачке, сачо на Сутјесци, у току 5. офанзиве, погинуло је 282 борца и руководиоца. Јунаштво њених бораца и старешина, и у најтежим ситуацијама, служило је за пример. Она је дала 20 народних хероја Југославије.

Посебне странице историје 3. санџачка је исписала у јачању братства и јединства. У њеним редовима, од првог дана оснивања, борили су се раме уз раме Муслимани, Црногорци, Срби и припадници других народа и народности. Њихов самопрегор и одлучност били су у правом смислу речи пролетерски.

Резултати вашег рада у извршавању војничких задатака, социјалистичком васпитању, јачању братства и јединства, сарадњи са народом, реализацији концепције општенародне одбране и други најбоља су гаранција да достојанствено и часно испуњавате завете бораца-пролетера.

То ме, драги моји другови, много радује и жеља ми је да и убудуће постижете још веће успехе.

ВРХОВНИ КОМАНДАНТ
ОРУЖАНИХ СНАГА СФРЈ
Маршал Југославије
Јосип Броз Тито, с.р.